

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων
και η αποτύπωση μέσα από τον Τύπο

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Χατζηγεωργίου Σοφία

A.M. 1123m025

Αθήνα, 2025

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ειρήνη Λαγάνη, Ομότιμη Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο (Επιβλέπουσα)

Λίνα Βεντούρα, Καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

Copyright © Σοφία Χατζηγεωργίου, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στους ανθρώπους που αγωνίζονται για έναν δίκαιο κόσμο

Συντομογραφίες

ΑΝ	Αναγκαστικός Νόμος
ΒΔ	Βασιλικό Διάταγμα
βλ	βλέπε
ΔΑΣ	Δελτίο Ατομικών Στοιχείων
ΔΕΠΑΘΑ	Διεύθυνση Εφέδρων Πολεμιστών Αγωνιστών Θυμάτων Πολέμου
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.ΒΟ.Π	Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί
ΕΔΑ	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
Ε.ΔΗ.Κ	Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου
ΕΕΑΕΠΠ	Επαναπατρισμού και των Ελλήνων
ΕΕΠΠ	Επιτροπή Αποκατάστασης Πολιτικών Προσφύγων
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
Επιμ	επιμέλεια
Ε.Π.Ο.Ν	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΣΕΕΠΠ	Ένωση Συγγενών Ευρισκομένων στο Εξωτερικόν Πολιτικών Προσφύγων
ΕΣΣΔ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
Εφ.	Εφημερίδα
ΚΕΠΠΕ	Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδας
ΚΚ	Κομμουνιστικό Κόμμα
ΚΚΓ	Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΕ Εσ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας εσωτερικού
ΚΚΣΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
ΚΟΤ	Κομματική Οργάνωση Τασκένδης
ΛΔΜ	Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας
ΛΔΓ	Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας
ΜΑΥ	Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου
ΜΕΑ	Μονάδες Ειδικών Αποστολών
μτφρ.	μετάφραση

Ν.Δ.	Νέα Δημοκρατία
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα
ΝΟΦ	Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΔΚ	Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση
ΠΕΑΕΑ	Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, προσκείμενη στο ΚΚΕ
ΠΕΕΠΠ	Πανελλήνια Ένωση Πολιτικών Προσφύγων στην Ελλάδα
ΠΟΑΕΑ	Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης 1941-1944, προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ.
ΠΣΑΕΕΑ	Πανελλαδικός Σύνδεσμος Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης), προσκείμενη στο ΚΚΕ Εσ
σ.	σελίδα
ΣΝΟΦ	Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΤΕΑ	Τάγματα Εθνικής Ασφάλειας
ΥΕΝΕΔ	Υπηρεσία Ενημερώσεως Ενόπλων Δυνάμεων
ΥΠΕΞ	Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους διδάσκοντες στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας που στάθηκαν αρωγοί και εμπνευστές σε αυτό το ταξίδι στην ιστορική γνώση και στη μεθοδολογία της έρευνας, προσφέροντάς μου πολλαπλά ερεθίσματα για περαιτέρω μελέτη και προσωπική και επαγγελματική ανέλιξη. Ιδιαίτερα, ευχαριστώ την επιβλέπουσα καθηγήτρια κα Ειρήνη Λαγάνη για τη διδασκαλία, την καθοδήγηση και την προσήνεια καθώς και τη συνεπιβλέπουσα καθηγήτρια κα Λίνα Βεντούρα για τις πολύτιμες συμβουλές της. Ευχαριστώ πολύ το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Παντείου, για την εξυπηρετικότητα και την προθυμία. Τέλος, είμαι ευγνώμων που συμμετείχα στην πολύμορφη και ετερόκλητη ηλικιακά και επαγγελματικά ομάδα των σπουδαστών/-τριών του τμήματος, καθώς αναπτύχθηκε μεταξύ μας μια γόνιμη αλληλεπίδραση, ευνοήθηκε η ανταλλαγή θέσεων, γονιμοποιήθηκε η σκέψη και ο προβληματισμός και δημιουργήθηκαν δεσμοί φιλίας και συνεργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες	4
Ευχαριστίες	6
Περίληψη	9
Abstract	11
Πρόλογος	13
Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου και οι κοινότητές τους	22
Η πορεία προς την προσφυγιά	22
Η διασπορά των πολιτικών προσφύγων στις ανατολικές χώρες	23
Η εργασιακή απασχόληση	28
Η εκπαίδευση	29
Ο πολιτισμός	30
Η οργάνωση των κοινοτήτων των πολιτικών προσφύγων και η κομματική καθοδήγηση.	31
ο επαναπατρισμός ειδικών κατηγοριών πολιτικών προσφύγων	33
Οι αιχμάλωτοι και οι όμηροι	35
Τα παιδιά: η απομάκρυνση και η επιστροφή τους.	35
Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και ο αδύνατος επαναπατρισμός τους.	39
Η αντιμετώπιση των πολιτικών προσφύγων από την ελληνική Πολιτεία και οι πρώτοι, σποραδικοί επαναπατρισμοί.	45
Η τομή της Μεταπολίτευσης.	50
Η δεξιά διακυβέρνηση 1974-1981	64
Η κυβερνητική αλλαγή του 1981	69
Ο Νόμος 1285/1982 για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.	74
ΚΥΑ για τον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων	79
Η αποκατάσταση των πολιτικών προσφύγων	79
Η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου	86

Ο Εμφύλιος Πόλεμος και οι πολιτικοί πρόσφυγες στον δημόσιο λόγο	90
Επίλογος	103
Παραρτήματα	106
Πηγές	118
Βιβλιογραφία	119

Περίληψη

Το τέλος του εμφυλίου πολέμου, το 1949, προκάλεσε τον μαζικό εκπατρισμό περίπου 56.000 ανθρώπων, που καθιερώθηκε να ονομάζονται *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου*, παρόλο που ποτέ δεν αναγνωρίστηκαν με αυτήν την ιδιότητα, ούτε από την Ελλάδα, ούτε από τους διεθνείς οργανισμούς, ούτε από τις χώρες υποδοχής τους. Από την αρχή του εκπατρισμού τους, σταθερή προσδοκία και πάγιο αίτημά τους ήταν ο επαναπατρισμός τους. Η επιστροφή τους, όμως στην πατρίδα, έπρεπε να είναι μαζική, να συνοδεύεται από την αναγνώριση του έργου της Εθνικής Αντίστασης και τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, από τη χορήγηση γενικής αμνηστίας και την απόδοση ελληνικής ιθαγένειας. Κατά συνέπεια συναρτήθηκε με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, τα εθνικά ζητήματα, τις διακρατικές σχέσεις και τις ενέργειες των διεθνών οργανισμών.

Ειδικές κατηγορίες προσφύγων, όπως μικρός αριθμός παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία, αιχμάλωτοι του τακτικού στρατού και όμηροι, επέστρεψαν στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Αντιθέτως, το διάστημα 1947-1962, αφαιρέθηκε η ελληνική ιθαγένεια από 15.000 σλαβόφωνους, των οποίων οι περιουσίες δημεύτηκαν και επαναποικίστηκαν από αμιγώς ελληνόφωνους πληθυσμούς. Κατά τις δεκαετίες 1950, 1960 και 1970, κυριάρχησε ο επαναπατρισμός σε ατομική βάση, κατά κανόνα, λίγων προσφύγων, που συνοδευόταν από δηλώσεις εθνικοφροσύνης.

Το καλοκαίρι του 1982 αναγνωρίστηκε η Εθνική (Εαμική) Αντίσταση και στις 29/12/1982 επιτράπηκε ο επαναπατρισμός και η απόδοση ελληνικής ιθαγένειας σε όλους τους «Έλληνες το γένος» πολιτικούς πρόσφυγες. 40 χρόνια μετά από τη λήξη του ελληνικού εμφυλίου, τον Αύγουστο του 1989, νομοθετήθηκε η «άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου».

Οι πολιτικοί πρόσφυγες έμειναν εκπατρισμένοι για τρεις γενιές, επομένως η ολοκληρωμένη εικόνα επιβάλλει την αναφορά στις συνθήκες ζωής στην υπερорία, σε ζητήματα εργασιακής απασχόλησης, εκπαίδευσης, οργάνωσης κοινοτήτων και δεσμών με την πατρίδα.

Η μακρά διάρκεια της επιστροφής τους, συνδέθηκε με την εσωτερική πολιτική κατάσταση και τις ιδεολογικές και πολιτικές διεργασίες της Μεταπολίτευσης, καθώς το ζήτημα ήταν πρόσφορο για κομματική εκμετάλλευση και αυτοπροσδιορισμό από όλες τις πλευρές. Η Μεταπολίτευση δεν ήταν απλώς μια δημοκρατική πολιτειακή

μετάβαση, αλλά αποτέλεσε την τομή για τη δικαίωση αιτημάτων και την ολοκλήρωση διεργασιών που κυοφορούνταν σε όλη την μετεμφυλιακή περίοδο. Κατά συνέπεια, όλες οι νομοθετικές και θεσμικές εξελίξεις και οι ιδεολογικές και κοινωνικές ανακατατάξεις, σχετίστηκαν με ζητήματα που είχαν μείνει ανοικτά, από τη δεκαετία του '40. Βασική προϋπόθεση για την οικοδόμηση του δημοκρατικού βίου ήταν η στοιχειώδης πολιτική συναίνεση, για τη διαχείριση του τραυματικού παρελθόντος. Η επάνοδος τους υπήρξε σημαντικός συντελεστής του εκδημοκρατισμού της χώρας, της κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων, της διαφορετικής ανάγνωσης του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος και της διαμόρφωσης νέων πολιτικών στάσεων και ταυτοτήτων. Όλα τα παραπάνω, καθώς και τα προσκόμματα και οι δυσκολίες στην (επαν)ένταξή τους, εξετάζονται και βιβλιογραφικά, αλλά και όπως καταγράφηκαν στον μεταπολιτευτικό, κυρίως, Τύπο.

Abstract

The end of the Greek Civil War in 1949 led to the mass exile of approximately 56,000 people, who came to be known as Greek political refugees of the Civil War, even though they were never officially recognized as such—neither by Greece, nor by international organizations, nor by the host countries. From the very beginning of their exile, their constant expectation and enduring demand was repatriation. Their return to the homeland, however, was expected to be collective and to be accompanied by the recognition of the contribution of the National Resistance, the legalization of the Communist Party of Greece (KKE), the granting of a general amnesty, and the restoration of Greek citizenship. Consequently, repatriation became closely linked to the political situation in Greece, national issues, interstate relations, and the actions of international organizations.

Special categories of refugees—such as a small number of children from Yugoslavia, prisoners of the regular army, and hostages—returned in the early 1950s. By contrast, between 1947 and 1962, Greek citizenship was revoked from 15,000 Slavic-speaking individuals, whose properties were confiscated and resettled by exclusively Greek-speaking populations. During the 1950s, 1960s, and 1970s, repatriation primarily took place on an individual basis and involved only a limited number of refugees, usually accompanied by declarations of loyalty to the nation.

In the summer of 1982, the National (EAM-led) Resistance was officially recognized, and on 29 December 1982, repatriation and the restoration of Greek citizenship were permitted for all political refugees of “Greek origin.” Forty years after the end of the Greek Civil War, in August 1989, legislation was enacted providing for the “lifting of the consequences of the Civil War.”

The political refugees remained in exile for three generations; therefore, a comprehensive picture requires reference to living conditions in exile, issues of employment, education, community organization, and ties with the homeland.

The prolonged process of their return was closely connected to the domestic political situation and to the ideological and political developments of the post-dictatorship period (Metapolitefsi), as the issue proved conducive to partisan exploitation and

political self-definition by all sides. The Metapolitefsi was not merely a democratic constitutional transition but constituted a turning point for the vindication of claims and the completion of processes that had been developing throughout the post-Civil War period. Consequently, all legislative and institutional developments, as well as ideological and social realignments, were linked to unresolved issues dating back to the 1940s. A fundamental prerequisite for the construction of democratic political life was a minimum level of political consensus regarding the management of the traumatic past. Their return constituted a significant factor in the democratization of the country, the safeguarding of individual rights, a revised interpretation of the recent historical past, and the formation of new political attitudes and identities. All of the above, along with the obstacles and difficulties encountered in their (re)integration, are examined both through the relevant bibliography and as recorded primarily in the post-dictatorship press.

Πρόλογος

Τα προσφυγικά ρεύματα αποτελούν θεμελιακό στοιχείο της βαλκανικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας, ιδίως από τον 19^ο αιώνα, που άρχισε η υποχώρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ορόσημα για τη μαζική προσφυγική μετανάστευση κατά τον 20^ο αιώνα υπήρξαν οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, αλλά και η πτώση των καθεστώτων του Υπαρκτού Σοσιαλισμού. Πρακτικές που εξυπηρετούσαν τη χάραξη των εθνικών συνόρων, την περιχαράκωση σε συγκεκριμένα όρια θρησκειών και πολιτικών ιδεολογιών, τις διαδικασίες ενσωμάτωσης των προσφύγων και τις υποχωρούσες ή εμμένουσες αλυτρωτικές διεκδικήσεις, συνυφαίνουν το πλέγμα της ατομικής και συλλογικής προσφυγικής μνήμης, αλλά και της επίσημης εθνικής, που προσπαθεί να δικαιολογήσει ενέργειες και να αμβλύνει ή να οξύνει, κατά περίπτωση, τα πάθη των υποκειμένων. Υπό το πρίσμα αυτό, η προσφυγική μνήμη έχει ακόμη καίριο ρόλο στις σύγχρονες πολιτικές εξελίξεις και στις διακρατικές σχέσεις.¹

Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων, το 1936, ως πρόσφυγας ορίζεται όποιος αναγκάζεται να απομακρυνθεί από τη χώρα του για πολιτικούς λόγους. Το 1947, η Διεθνής Οργάνωση Προσφύγων στοχεύει στην προστασία «προσφύγων και μετακινηθέντων ατόμων».² Η Σύμβαση της Γενεύης, του 1951, ορίζει την έννοια του πρόσφυγα, η οποία αφορά σε κάθε άτομο που απομακρύνεται από τη χώρα του ή τον τόπο καταγωγής του, από φόβο διώξεων, λόγω πολιτικών αντιλήψεων, συμμετοχής σε συγκεκριμένες ομάδες κ. ά., κάνοντας διάκριση από συγγενείς χαρακτηρισμούς, όπως μετανάστης, αλλοδαπός, ανιθαγενής, πρόσφυγας επί τόπου, κ. ά.³

Το μεγάλο ρεύμα των πολιτικών προσφύγων που εκπατρίστηκαν κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, για 30 χρόνια, δεν έχει προηγούμενο στη μεταπολεμική ευρωπαϊκή ιστορία. Μπορεί να συγκριθεί μόνο, με

¹ Γούναρης, Βασίλης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις» στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004, (σ.14-15)

² Η διαφορά των μετακινηθέντων έγκειται στο ότι οι κυβερνήσεις των χωρών τους επιθυμούν την επιστροφή τους. Κατά κύριο λόγο, αφορά, όσους έφυγαν από την πατρίδα τους κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για 10 εκατομμύρια εκτοπισμένους σε Δυτικό (Βέλγοι, Γάλλοι) και Ανατολικό (Πολωνοί, Λιθουανοί, Λεττονοί, Εβραίοι, Γερμανοί), μέτωπο. Βλ. Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2021, σ.328

³ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη (1945-1989)*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ.19, βλ. υποσημείωση 22, στο Παρούλα Νάσκου-Περράκη, «Το νομικό καθεστώς των προσφύγων στη διεθνή και ελληνική έννομη τάξη. Η Σύμβαση της Γενεύης του 1951 περί του καθεστώτος των προσφύγων», Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991)

τους πρόσφυγες του Ισπανικού Εμφυλίου, οι οποίοι, όμως, επαναπατρίστηκαν πολύ πιο σύντομα. Η συνδρομή στους Έλληνες εκπατρισμένους του Εμφυλίου από τις χώρες του ανατολικού μπλοκ αποτέλεσε την ενσάρκωση του προλεταριακού διεθνισμού και της αλληλεγγύης. Οι άνθρωποι αυτοί συνέδεσαν τη ζωή τους στις χώρες υποδοχής με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, μέσα στις διακυμάνσεις του Ψυχρού Πολέμου, και την πορεία τους με την καθοδήγηση του ΚΚΕ, του οποίου τη θέση νομιμοποίησαν στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα.

Το ΚΚΕ δεν αντιμετώπισε τους ανθρώπους αυτούς ως πρόσφυγες της ήττας, αλλά ως εφεδρεία για περαιτέρω στρατιωτική και πολιτική δράση⁴ και έλπιζε σε προσωρινή μόνο αναδίπλωση.⁵ Το ανέφικτο της επανάληψης της ένοπλης αναμέτρησης, όμως, όπως φάνηκε, προσανατόλισε στην οργάνωση πολιτικού και οικονομικού αγώνα.

Μέσα σε συνθήκες κρίσης, ήττας και κατεπείγουσας διαφυγής, (στην προκειμένη περίπτωση από τα στρατοδικεία, τις εκτελέσεις, και την μακρά εξορία σύμφωνα με το ισχύον νομικό πλαίσιο)⁶ τα συνήθη μεταναστευτικά δίκτυα, που πληροφορούν, διευκολύνουν, κατευθύνουν, οργανώνουν και προστατεύουν την ομαδική μετανάστευση, αντικαταστάθηκαν από τον μηχανισμό του ΚΚΕ και τους μηχανισμούς των χωρών υποδοχής. Δεδομένων δε, της άγνοιας της γλώσσας και του πολιτισμού, των παντελώς διαφορετικών συνθηκών ζωής και εργασίας στις χώρες υποδοχής, και άλλων κοινωνικών και ψυχολογικών δυσκολιών,⁷ οι πρόσφυγες εξαρτήθηκαν, ιδίως, τα πρώτα χρόνια, από τον κομματικό μηχανισμό, τον οποίο και ακολούθησαν στις πολιτικές του επιλογές και πρακτικές.⁸

⁴ Φαράκος, Γρηγόρης, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας» στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ.21.

⁵ Γιαννακάκης, Ήλιος, «Το όπλο παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες» στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 9.

⁶ Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”» στο Άννα Καραπάνου (επιμ.) *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017, σ. 13

⁷ Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, 1994, σ. 52, 54.

⁸ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946-1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση» στο Άννα Καραπάνου

Η υποδοχή των Ελλήνων προσφύγων στις Ανατολικές χώρες ήταν σύμφωνη με τις αρχές της διεθνιστικής αλληλεγγύης (στο πλαίσιο της οποίας είχαν συνδράμει τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας, εφεξής ΔΣΕ), αλλά ταυτόχρονα προσέφερε και εργατικά χέρια για την ανοικοδόμηση των χωρών αυτών, μετά τις καταστροφές του πρόσφατου πολέμου.⁹ Εξάλλου, το ανθρώπινο αυτό δυναμικό αναπλήρωνε το κενό των χιλιάδων πολιτών των χωρών αυτών, που τις εγκατέλειπαν, αναζητώντας την τύχη τους στις καπιταλιστικές χώρες της Δύσης.¹⁰

Οι πρόσφυγες ήταν άνθρωποι όλων των ηλικιών, με διαφορετική καταγωγή, μητρική γλώσσα (ελληνικά, σλαβομακεδονικά, βλάχικα, τούρκικα, αρβανίτικα, ποντιακά), διαφορετικό επίπεδο αλφαριθμητισμού και μόρφωσης. Άλλοι, μαχητές του ΔΣΕ, (όχι απαραίτητα μέλη του ΚΚΕ), άλλοι, πρώην φυλακισμένοι ή εξόριστοι, άλλοι, αιχμάλωτοι, άλλοι άμαχοι κλπ. Οι περισσότεροι κατάγονταν από τη Β. Ελλάδα και ήταν Μικρασιάτες πρόσφυγες, Θρακιώτες ή Μακεδόνες. Περίπου το 80% προέρχονταν από τις περιοχές του Έβρου, της Καστοριάς, της Κοζάνης, της Φλώρινας και των Ιωαννίνων, (περιοχή Γράμμου-Βιτίου).¹¹ Σύμφωνα με την Έκθεση του Β. Μπαρτζιώτα (3^η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, Οκτώβριος 1950),¹² μετά το τέλος του Εμφυλίου, το σύνολο των προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες (πλην της Γιουγκοσλαβίας) και στην Σοβιετική ένωση (εφεξής ΕΣΣΔ), ανερχόταν σε 55.881 άτομα. Ενήλικοι ήταν 38.361 (23.405 άνδρες και 14.956 γυναίκες) και παιδιά έως 18 ετών 17.520.¹³ Κατανεμήθηκαν δε ως εξής: Τασκένδη του Ουζμπεκιστάν (ΕΣΣΔ): 11.980 και 1.128 παιδιά, Τσεχοσλοβακία: 11.941, Πολωνία: 11.458, Ρουμανία: 9.100, Ουγγαρία: 7.253, Βουλγαρία: 3.701, Ανατολική Γερμανία: 1.128. σε αυτούς

(επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017, σ.54.

⁹ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό.π., σ. 16-17.

¹⁰ Τσίβος, Κωνσταντίνος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: Εκπατρισμός-εγκατάσταση-επαναπατρισμός» στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017, σ.111.

¹¹ Τσέκου, Κατερίνα «Πρόσφυγες», στο Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 637.

¹² Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό.π. σ. 18, υποσημείωση 19.

¹³ Οι περισσότερες πηγές ανεβάζουν τον αριθμό των παιδιών, από βρέφη έως την ηλικία των 18 ετών σε 25.000. Την ίδια περίοδο εκπατρίστηκαν με προορισμό τον Καναδά ή την Αυστραλία κυρίως σλαβόφωνοι από τη Μακεδονία, σε προϋπάρχουσες κοινότητες συμπατριωτών τους, για τον αριθμό των οποίων δεν υπάρχουν στοιχεία. Βλ. στο Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου στις συμπληγάδες του Ψυχρού Πολέμου» στο Λη Σαράφη-Ειρήνη Λαγάνη-Δέσποινα Παπαδημητρίου-Μαρία Σπηλιωτοπούλου (επιμ.) *Αποτυπώσεις της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπαστράτη*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2021, σ. 166.

εντάσσονταν και 19.912 Σλαβομακεδόνες, δηλαδή το 35.6%. Σύμφωνα, όμως, με άλλα στοιχεία, ο αριθμός των προσφύγων ανεβαίνει μέχρι και τα 130.000 άτομα, εκ των οποίων μαχητές του ΔΣΕ οι 25.000 και πολιτικά στελέχη 15.000.¹⁴ Το μεγαλύτερο πλήθος το δέχθηκε η ΕΣΣΔ, κυρίως τους μαχητές του ΔΣΕ, τους οποίους οργάνωσε και στρατιωτικά.¹⁵

Στις Λαϊκές Δημοκρατίες εγκαταστάθηκαν κυρίως σε περιοχές από όπου είχαν απελαθεί μαζικά τα μέλη της εθνοτικής ομάδας των Γερμανών, μετά τη λήξη του πολέμου.¹⁶ Με αυτόν τον τρόπο λύθηκε το ζήτημα της στέγασης, αλλά ταυτόχρονα βρέθηκε και διαθέσιμο εργατικό δυναμικό για την ανασυγκρότηση της οικονομίας και των υποδομών των χωρών αυτών. Το Βουκουρέστι, στη Ρουμανία υπήρξε η έδρα της πολιτικής ηγεσίας του ΚΚΕ, της διοίκησης και των οργανώσεων πολιτισμού, και φιλοξένησε και δύο διαφορετικούς συλλόγους πολιτικών προσφύγων μετά τη διάσπαση του 1968. Στην Ουγγαρία δημιουργήθηκε το αμιγές χωριό Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, που ονομάστηκε «Νίκος Μπελογιάννης», προς τιμήν του εκτελεσθέντα αγωνιστή. Στην Ανατολική Γερμανία φιλοξενήθηκαν κυρίως παιδιά, και αργότερα δέχθηκε διανοούμενους και κομματικές υπηρεσίες. Η Βουλγαρία δέχθηκε πρόσφυγες από γειτνιάζουσες ελληνικές περιοχές, όπως η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη, ιδίως ο νομός Έβρου, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και μουσουλμάνοι, Πομάκοι. Ο μεγαλύτερος όγκος των Σλαβόφωνων εγκαταστάθηκαν στην Γιουγκοσλαβία.

Στον προσφυγικό πληθυσμό, όπως ήταν αναμενόμενο, μετά την πρώτη εγκατάσταση παρατηρήθηκε κινητικότητα, πράγμα που δικαιολογεί τη ρευστότητα των πληθυσμιακών δεδομένων ανά χώρα. Η κινητικότητα αυτή είχε, αρχικά, (1950-1954), κίνητρο την επανένωση των οικογενειών. Αργότερα, επηρεάστηκε από τις πολιτικές διεργασίες που έλαβαν χώρα στις διαφορετικές Λαϊκές Δημοκρατίες αλλά και στην ΕΣΣΔ. Οι διαμάχες και οι διώξεις στην Τασκένδη, (1955), αποτέλεσμα της διάθεσης για απόδοση των ευθυνών της ήττας στην πολιτική ηγεσία, που εντάθηκαν μετά το θάνατο του Στάλιν· η προσπάθεια για πιο φιλελεύθερο σοσιαλισμό στην Ανατολική Γερμανία, (1953), και στην Πολωνία, (1956), η αντι-σοβιετική εξέγερση

¹⁴ Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, Λάρισα, Έλλα, 2002, σ.18, υποσημείωση 20.

¹⁵ η στρατιωτική εκπαίδευση σταμάτησε με την αλλαγή ηγεσίας στο ΚΚΣΕ και ΚΚΕ αντίστοιχα, το 1953

¹⁶ Από την Πολωνία έφυγαν 5.000.000 Γερμανοί, από την Τσεχοσλοβακία 3.000.000, από τη Ρουμανία 50.000, από την Ουγγαρία 250.000. Βλ. στο Γιαννακάκης, Ήλιος, «Το όπλο παρά πόδα ό.π. σ. 10-11.

στην Ουγγαρία, (1956), η κατάπνιξη της απόπειρας φιλελευθεροποίησης στην Τσεχοσλοβακία («Άνοιξη της Πράγας»), μετά από την επέμβαση των δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας, η σταδιακή διαφοροποίηση της οικονομικής πολιτικής της Ρουμανίας, είχαν σαν αποτέλεσμα τον επηρεασμό και την εσωτερική κινητικότητα ανάμεσα στις κοινότητες των Ελλήνων εκπατρισμένων από χώρα σε χώρα.¹⁷ Η κινητικότητα μπορεί να συνδεθεί και με τις άδειες περιορισμένου διαστήματος, που εξασφαλιζόνταν για έξοδο προς τις δυτικές χώρες, (π.χ. Γαλλία) ή με την μυστική, συστηματική αποστολή έμπειρων κομματικών στελεχών στην Ελλάδα, με σκοπό την καθοδήγηση του κομμουνιστικού κινήματος, σε καθεστώς παρανομίας.

Οι εκπατρισμένοι Έλληνες, πριν την ήττα του ΔΣΕ, αλλά και αργότερα, θεωρούσαν την παραμονή τους εκτός Ελλάδας, προσωρινή. Εξάλλου και στις χώρες υποδοχής αντιμετωπίστηκαν με φροντίδα, αλλά ως ξένοι. Στην πορεία, όμως, έγινε κατανοητό ότι η παραμονή τους θα ήταν μακρά και η επιστροφή στην πατρίδα δύσκολη. Οι εκπατρισμένοι δεν παραιτήθηκαν ποτέ από το όνειρο της επιστροφής στην Ελλάδα και καλλιεργούσαν αυτή την προσδοκία και στις επόμενες γενιές. Αναπαρήγαγαν τον ελληνικό τρόπο ζωής, τα έθιμα και τις γιορτές τους. Παράλληλα κατέβαλλαν την απαιτούμενη προσπάθεια για να προσαρμοστούν, να μορφωθούν και να εργαστούν.¹⁸

Στις χώρες υποδοχής χαρακτηρίστηκαν ως «πολίτ εμιγκράντ», δηλαδή πολιτικοί μετανάστες. Δεν πήραν την υπηκοότητα της χώρας εγκατάστασης, δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, ούτε υποχρέωση στράτευσης. Εξασφάλισαν, όμως, δικαιώματα σπουδών και εργασίας, ανάλογα με τις ανάγκες ανοικοδόμησης και ανάπτυξης της κάθε χώρας και έζησαν υπό καθεστώς κηδεμόνευσης και από τον κομματικό μηχανισμό του ΚΚΕ αλλά και από το ΚΚ της εκάστοτε χώρας υποδοχής. Συγκρότησαν κοινότητες, στις οποίες τα κοινά χαρακτηριστικά των εκπατρισμένων υπερτέρησαν και υποχώρησαν οι διαφορές. Μέσα από τέτοιες ατραπούς συγκροτήθηκε η κοινή μνήμη των μελών τους, που με την πάροδο των ετών και τη διαδοχή τριών γενιών προσφύγων,

¹⁷ Τσέκου, Κατερίνα, *Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό.π. σ. 22-25.

¹⁸ Λαγάνη, Ειρήνη, *Πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου*, ό.π. σ. 169.

συναίρεσε τις μνήμες από την πατρίδα με τα βιώματα του τόπου όπου ζούσαν,¹⁹ έγινε επιλεκτική και συγκράτησε ό,τι αξιολογούσε ως σημαντικό κατά περίπτωση.²⁰

Οι κοινότητες αυτές δέχθηκαν εξ αρχής την έμπρακτη βοήθεια για τη στέγαση, την τροφή, την περίθαλψη και τα αναγκαία εφόδια.²¹ Η κοινότητα των ομοεθνών σε μια ξένη χώρα λειτουργεί και ως μηχανισμός άμυνας, αλλά και ως μηχανισμός διαμεσολάβησης προς την χώρα υποδοχής, ώστε να διευκολύνει με αυτόν τον τρόπο την ενσωμάτωση και την προσαρμογή τους.²² Βέβαια, την κομμουνιστική ηγεσία απασχολούσε τόσο η ενσωμάτωση και η προσφορά στη συγκρότηση των σοσιαλιστικών κοινωνιών, όσο και η δημιουργία ικανών στελεχών αλλά και δυναμικού για την οικοδόμηση μιας αντίστοιχης σοσιαλιστικής κοινωνίας στην Ελλάδα.²³ Για τον λόγο αυτό, ακολουθήθηκαν διαδικασίες, μέσα από τον ελληνικό εγγραμματισμό, την εκπαίδευση - που έδωσε βάρος στην ελληνική γλώσσα, τη λογοτεχνία και την ιστορία,- τις εθνικές εορτές και τη συντήρηση λαϊκών εθίμων και εορτών, (αναπληρώνοντας τον ρόλο που σε παραδοσιακές μεταναστευτικές κοινότητες αναλαμβάνει η εκκλησία, και η συγκρότηση της ενορίας, που εδώ δεν υπήρχε).²⁴

Όλα αυτά ενίσχυαν την ελληνική συνείδηση όχι μόνο της α' γενιάς των προσφύγων αλλά και της δεύτερης και της τρίτης.²⁵ Ιδιαίτερα για τις επόμενες γενιές, που δεν είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, ήταν εύλογο να υπάρχει κάποια εξασθένηση των αξιακών δεσμών τους με τον ελληνικό πολιτισμό και τρόπο ζωής, και να απαιτούνται ενισχυτικές διαδικασίες, καθώς η κοινωνικοποίησή τους πραγματοποιείτο εξ αρχής στη χώρα υποδοχής.²⁶

Ο συνήθης χαρακτηρισμός που αποδίδεται στους ανθρώπους αυτούς είναι αυτός των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου πολέμου, παρόλο που δεν αναγνωρίστηκαν επίσημα έτσι, ούτε από το ελληνικό κράτος, ούτε από τον ΟΗΕ. Αντίθετα, το ελληνικό κράτος τους χαρακτήρισε «εθελοντές φυγάδες» και όχι

¹⁹ Τσέκου, Κατερίνα, *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1952)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, σ.448-449.

²⁰ Κοπρζίβοβα, Λένκα, «Εισαγωγή», στο Katerina Kralova-Κώστας Τσίβος (επιμ.) *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ.27.

²¹ Στο ίδιο, σ. 24-25

²² Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος* ό. π., σ. 18.

²³ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 25.

²⁴ Clogg, Richard, «Η ελληνική διασπορά: το ιστορικό πλαίσιο», μτφρ Μαρίνα Φράγκου στο Richard, Clogg, (επιμ.) *Η ελληνική διασπορά στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009, σ. 54.

²⁵ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 26.

²⁶ Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος* ό. π., σ. 19,61.

πρόσφυγες, καθώς θεωρήθηκε, ότι έχουν διαπράξει σοβαρά εγκλήματα κατά της ειρήνης και της ανθρωπότητας και δεν είναι άξιοι να υπαχθούν στην προνομιακή μεταχείριση των προσφύγων, σύμφωνα με τις διατάξεις της *Διεθνούς Αμνηστίας*.²⁷ Επιπλέον, οι χώρες υποδοχής, τους χαρακτήρισαν *πολίτ εμιγκράντ*, καθώς οι σοσιαλιστικές χώρες δεν αναγνώριζαν τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951 για τους πρόσφυγες.²⁸ Εκτός αυτού, η ΕΣΣΔ και οι υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες, δεν έδωσαν στοιχεία των φιλοξενούμενων προσφύγων και ιδίως των μαχητών, ώστε, αφενός, να αναπτυχθεί στην Ελλάδα, ανεμπόδιστη μυστική δράση, και αφετέρου να μην αποδεικνύεται η εμπλοκή τους στον ελληνικό εμφύλιο.²⁹

Ο επαναπατρισμός και η (επαν)απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας αποτέλεσε έναν δύσκολο αγώνα που υπερέβη τα 30 χρόνια, καθώς συναρτήθηκε με την εσωτερική πολιτική κατάσταση και την πορεία της Ελλάδας προς τον εκδημοκρατισμό. Μόνιμο και κυρίαρχο αίτημα των πολιτικών προσφύγων ήταν η επιστροφή τους στη γενέθλια γη. Αυτό εκφραζόταν σε κάθε καθημερινή ή γιορτινή περίπτωση, με την ευχή «καλή πατρίδα σύντροφοι!»

Ένας μικρός αριθμός εκπατρισμένων, ειδικών κατηγοριών, επέστρεψε στην αρχή της δεκαετίας του 1950. Επρόκειτο για τους αιχμαλώτους του τακτικού Στρατού, και σχετικά μικρό αριθμό παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία. Τη δεκαετία του 1960, με την κυβερνητική αλλαγή σε κεντρώα κατεύθυνση, πραγματοποιήθηκε ο επαναπατρισμός λίγων προσφύγων, σε ατομική βάση, κυρίως μέσω της ικανοποίησης των αιτημάτων των συγγενών τους στην Ελλάδα. Μετά τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, το 1974, συνεχίστηκε, με τα ίδια κριτήρια, δηλαδή σε ατομικό και όχι μαζικό επίπεδο, ο επαναπατρισμός των προσφύγων. Η μεγάλη καμπή ήρθε με τα νομοθετήματα του 1982, (ΚΥΑ 106841/29/12/1982), που επέτρεπαν τον ελεύθερο επαναπατρισμό και την απόδοση Ελληνικής Ιθαγένειας σε όλους τους «Έλληνες το γένος» πολιτικούς πρόσφυγες. Σύμφωνα με την Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδας

²⁷ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη. Η αντιμετώπιση του αιτήματος του επαναπατρισμού των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων από τις ελληνικές κυβερνήσεις (1949-1982)*, Καβάλα, 2021, Bookstars, σ. 82.

²⁸ Στο άρθρο 1, ορίζεται ως πρόσφυγας κάθε άτομο που απομακρύνεται από τη χώρα του ή τον τόπο καταγωγής του από φόβο διώξεων λόγω πολιτικών αντιλήψεων, συμμετοχής σε συγκεκριμένες ομάδες κ. ά. Βλ. στο Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 18-19, υποσημείωση 21.

²⁹ Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου στις συμπληγάδες του Ψυχρού Πολέμου», ό. π., σ. 167.

(εφεξής ΚΕΠΠΕ), μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, είχαν επαναπατριστεί περίπου 45.000 πολιτικοί πρόσφυγες.³⁰

Μόλις, μετά από τη συμπλήρωση 40 χρόνων από τον Ελληνικό Εμφύλιο άρχισε να ερευνάται το ζήτημα πιο διεξοδικά, μετά την επίσημη άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου, ενώ η συλλογική μνήμη και η σχολική/επίσημη ιστορία δυσκολεύεται μέχρι και σήμερα να διαπραγματευτεί το θέμα, καθώς οι πολιτικές και ιδεολογικές διαιρέσεις επιβιώνουν ακόμη, όπως και το συλλογικό τραύμα εκατέρωθεν.³¹

Η διερεύνηση της μακράς εξελικτικής πορείας του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων και η αποτύπωσή του στον ημερήσιο Τύπο της μεταπολιτευτικής περιόδου, για να γίνει αντιληπτή, πρέπει να επεκταθεί στην ταυτότητα των υποκειμένων του επαναπατρισμού αλλά και στο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η επάνοδος των εκπατρισθέντων. Για τον λόγο αυτό, στην παρούσα εργασία θα εξεταστούν, αρχικά, η αναγκαιότητα και οι συνθήκες του εκπατρισμού, οι διαφορετικές κατηγορίες των πολιτικών προσφύγων, η οργάνωση της ζωής τους στις κοινότητες που δημιουργήσαν στις χώρες υποδοχής, οι συνεκτικοί και διαμορφωτικοί παράγοντες των κοινοτήτων αυτών και η άσβεστη συντήρηση του ονείρου της επιστροφής στην πατρίδα, για την πλειοψηφία, μετά από τρεις δεκαετίες.

Στη συνέχεια, θα διερευνηθούν οι προσδοκίες και οι αξιώσεις των πολιτικών προσφύγων για την επάνοδό τους στην πατρίδα, που μόνο η πρώτη γενιά είχε γνωρίσει, και οι δυσκολίες για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους για μια ομαλή και ελπιδοφόρα για το μέλλον τους επιστροφή. Πέρα, όμως, από τον ρόλο των υποκειμένων, θα διερευνηθεί το πως συνδέεται το ζήτημα με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, αλλά και με τα εθνικά ζητήματα, αρχικά μετεμφυλιακά και στη συνέχεια μεταπολιτευτικά, και πως οι εκάστοτε νομοθετικές ρυθμίσεις απηχούσαν τον βαθμό εκδημοκρατισμού της χώρας.

Θα καταδειχθεί, αναπόφευκτα, και η περιπλοκότητα του ζητήματος, καθώς η επάνοδος των πολιτικών προσφύγων αλλά και υλική τους, κυρίως, αποκατάσταση συνδεόταν με τις διακρατικές σχέσεις, μεταξύ της Ελλάδας και των χωρών του

³⁰ Συλλογικό, «Καλή πατρίδα...».Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη, Αθήνα, ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011 σ.7-8.

³¹ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανός Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ.53-54

Υπαρκτού Σοσιαλισμού, και των πολιτικών που ακολουθήθηκαν σε αυτές, αλλά και με τις αποφάσεις και τις ενέργειες διεθνών οργανισμών μεταπολεμικά και ως την περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα εργασία. Θα φανούν, επίσης, οι ιστορικές προεκτάσεις του ζητήματος στη χώρα και στη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού για τέσσερις δεκαετίες. Τέλος, μεταπολιτευτικά, κυρίως μέσα από τον ημερήσιο Τύπο, θα γίνει αντιληπτό το πως ο τρόπος αντιμετώπισής του ζητήματος αποτέλεσε, για 15 χρόνια, πρόσφορο πεδίο πολιτικής και κομματικής αντιπαράθεσης, επηρεασμού και ιδεολογικών ζυμώσεων στο κοινωνικό σώμα.

Πηγές για τα παραπάνω αποτέλεσαν η δευτερογενής βιβλιογραφία και ο μεταπολιτευτικός Τύπος, που επιλέχθηκε ώστε να αντιπροσωπεύει όλο το πολιτικό φάσμα, σύμφωνα με το ενδεικτικό σχήμα Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά. Χρονικά, η επιλογή της επισκόπησης του Τύπου έγινε με κριτήριο τις περιόδους που το θέμα της Εθνικής Αντίστασης και των πολιτικών προσφύγων συζητιόταν στη Βουλή, είτε υπήρχαν εξελίξεις και νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικές με αυτό, είτε κατά τις προεκλογικές περιόδους, καθώς, γύρω από αυτό ενορχηστρώνονταν πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις και αντιπαραθέσεις.

-Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου και οι κοινότητές τους

Η πορεία προς την προσφυγιά

Σημαντικός αριθμός πολιτικών προσφύγων βρέθηκε στις χώρες του ανατολικού μπλοκ, την περίοδο 1949-1951, μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας. Κυρίως μαχητές του ΔΣΕ, (60-65% του συνόλου), αλλά και αγροτικοί πληθυσμοί των παραμεθόριων περιοχών, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών, αναζήτησαν πολιτικό άσυλο σε χώρες φίλα προσκείμενες στον αγώνα του ΔΣΕ.

Ωστόσο, είχαν προηγηθεί προσφυγικά ρεύματα από το 1944, όταν απροσδιόριστος αριθμός Σλαβομακεδόνων πέρασαν σε περιοχές των Σκοπίων, καταδιωκόμενοι από Γερμανούς ή Ελληνοποντίους, κατά κύριο λόγο, τουρκόφωνους εθνικιστές ή και από τον ΕΛΑΣ για να ανακόψει τις αυτονομιστικές βλέψεις τους για τη Μακεδονία.³² Επίσης, κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, πραγματοποιήθηκε η διαφυγή τραυματιών, αναπήρων ή αμάχων και παιδιών στα όμορα σοσιαλιστικά κράτη, ενώ είχε προβλεφθεί και το ενδεχόμενο της πολιτικής προσφυγιάς σε περίπτωση ήττας.³³

Το ΚΚΕ αξιοποίησε το γιουγκοσλαβικό έδαφος, ήδη από το 1945-46, ως καταφύγιο, (στο Μπούλκες, πρώην γερμανικό χωριό, εγκαταλελειμμένο πλέον, στη Βοϊβοντίνα, κατέφυγαν στελέχη του ΚΚΕ με τις οικογένειές τους, μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, (12 Ιανουαρίου 1945), που ανέρχονταν έως το Φθινόπωρο του 1945 περίπου σε 4.300 Έλληνες, εκ των οποίων μόνο οι 300 Σλαβόφωνοι)³⁴. Στόχος ήταν και η στρατιωτική προετοιμασία για ένοπλη επίθεση. Άλλα κέντρα προσφύγων υπήρξαν στην Αλβανία στο Ρουμπίκ, και στη Βουλγαρία στη Μπεργκόβιτσα.³⁵

³² Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.12, υποσημείωση 3.

³³ Φαράκος, Γρηγόρης, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων ό. π., σ.21.

³⁴ Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (1944-1954) στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 35.

³⁵ Το διάστημα 1946-1949 υπήρχε μια συστηματική διαφυγή αμάχων και τραυματιών που διευρυνόταν βαθμιαία από 1947, μετά τις νίκες Εθνικού Στρατού. Οι κάτοικοι των ακριτικών περιοχών είχαν δύο επιλογές: ή να μεταφερθούν στα αστικά κέντρα της Ελλάδας, ως ανταρτόπληκτοι, ή στις όμορες σοσιαλιστικές χώρες, μαζί με μαχητές του ΔΣΕ. Χιλιάδες άμαχοι και παιδιά μεταφέρθηκαν για τροφοδοσία και περίθαλψη μαζί με τραυματίες μαχητές. Από το 1948 μεταφέρονταν και παιδιά από τις περιοχές που διεξαγόταν ο εμφύλιος. Βλ. Βερβενιώτη, Τασούλα, «Περί "παιδομαζώματος" και "παιδοφυλάγματος" ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη του εμφύλιου διαμάχης» στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

Η διασπορά των πολιτικών προσφύγων στις ανατολικές χώρες.

Η Γιουγκοσλαβία, παρόλο που είχε προηγηθεί το Μπούλκες,³⁶ δεν δέχθηκε Έλληνες εκπατρισμένους μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Αιτία για αυτό, ήταν η ρήξη Τίτο-Στάλιν στην 2^η Σύνοδο της Κομινφόρμ στο Βουκουρέστι (19-23 Ιουνίου 1948). Οι Σλαβομακεδόνες αναγκάστηκαν να επιλέξουν αν θα ακολουθούσαν τη φιλοσοβιετική ηγεσία του ΚΚΕ ή τον Τίτο και μεγάλος αριθμός τους εγκαταστάθηκε τότε στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας.³⁷ Αντίθετα, όσοι μαχητές του ΔΣΕ αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στα εδάφη της Γιουγκοσλαβίας, (κυρίως από το Καϊμακτσαλάν), θεωρήθηκαν αιχμάλωτοι.³⁸ Οι μαχητές, λοιπόν, του ΔΣΕ που αναγκαστικά κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία διωκόμενοι, κρατήθηκαν εκεί, ενώ όσοι δραπετεύουν από τη Γιουγκοσλαβία προς τη Ρουμανία, αντιμετωπίζονταν με καχυποψία, ως πράκτορες από το ΚΚΕ. Ο Τίτο προσπάθησε να προσελκύσει όσους περισσότερους Έλληνες σλαβόφωνους φυγάδες μπορούσε, υποσχόμενος προνόμια, (αναγνώριση προϋπηρεσίας της θητείας στον ΔΣΕ, μεγάλες συντάξεις κ. ά.), ενώ εμποδίζε την έξοδό τους και προς τη Βουλγαρία. Αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί ένα ρεύμα σλαβόφωνων προς την Γιουγκοσλαβία από τις άλλες χώρες, που έφτασε τις 20.000.³⁹

Μακεδονίας, 2005, σ. 101-103. Το σύνολο των μαχητών μεταφέρθηκε μετά τη λήξη του Εμφυλίου, μέχρι και τον Οκτώβριο του 1949.(σ.14-16). Αρχικά μεταφέρθηκαν στο Μπουρέλι της Β. Αλβανίας. Εκεί πραγματοποιήθηκε η 6^η Ολομέλεια του ΚΚΕ, (9 Οκτωβρίου 1949), κατά την οποία αποδόθηκε η ήττα στην στάση του Τίτο, που επέτρεψε στον Εθνικό Στρατό τη διέλευση των συνόρων με τη Γιουγκοσλαβία. Το ΚΚΕ, επίσης, επέμεινε να έχει ως εφιαλτήριο την Αλβανία για την οργάνωση της παράνομης δράσης στην Ελλάδα. Αυτό, σε συνδυασμό με την άρνησή του να παραδώσει τον οπλισμό του ΔΣΕ και να παραμείνουν οι μαχητές στην Αλβανία, για την ανοικοδόμηση της χώρας, οδήγησε σε ψυχρότητα τις σχέσεις του με την Αλβανία. Βλ. Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.14-16, 30, 39-40.

³⁶ Στο ίδιο, σ.29. Στο Μπούλκες δημιουργήθηκε μια υποτυπώδης ελληνική σοσιαλιστική κοινότητα, με δική της διοίκηση, σχολεία και ανώτερες σχολές, υπηρεσίες, αγροτικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, νόμισμα, καταστήματα, εκδοτική δραστηριότητα, πολιτιστικούς ομίλους, κομματικές οργανώσεις βάσεις και διαφώτιση.

³⁷ Στο ίδιο, σ.40-42. Η Ζαχαριαδική ηγεσία του ΚΚΕ, στην 5^η Ολομέλεια (30-31 Ιανουαρίου 1949), τέθηκε υπέρ της ανεξαρτητοποίησης της Μακεδονίας, στο πλαίσιο μιας βαλκανικής κομμουνιστικής ομοσπονδίας, με σκοπό να ανακόψει την πορεία των σλαβόφωνων προς την Γιουγκοσλαβία. Αυτό, εξέθεσε το ΚΚΕ στις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις και στην κοινή γνώμη για αντεθνική πολιτική και οδήγησε σε φυλακίσεις και εκτελέσεις πλήθος αγωνιστών και οπαδών του ΚΚΕ που δεν αποκήρυτταν τις κομματικές αποφάσεις.

³⁸ Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις "νέες πατρίδες"» ό. π., σ.13.

³⁹ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 42-44, 58-59. Μόνο το 1968, περισσότεροι από 1200 πρόσφυγες μακεδονικής καταγωγής από την Τσεχοσλοβακία, εγκαταστάθηκαν στην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Βλ. στο Τσίβος, Κωνσταντίνος, «Υπερορία και κινητικότητα: η μετακίνηση 800 προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956», Αρχαιοτάξιο, τεύχος 24, Δεκέμβριος 2022, σ.75.

Στη Βουλγαρία, στα τέλη του 1949, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (εφεξής ΠΔΚ, σχηματίστηκε στις 24 Δεκεμβρίου 1947), υπολόγιζε ότι είχαν καταφύγει 4.500 ενήλικοι (πολλοί από τους μαχητές ήταν τραυματίες, άλλοι άρρωστοι ή ανήμποροι ηλικιωμένοι) και 2.500 παιδιά.⁴⁰

Η Βουλγαρία, όπως και η Αλβανία βρίσκονταν σε δεινή κατάσταση, με πολλές καταστροφές, ενώ κινδύνευαν να εμπλακούν διπλωματικά ή στρατιωτικά στην έκρυθμη κατάσταση στα Βαλκάνια. Κατά συνέπεια, δεν μπορούσαν να αναλάβουν την μακροπρόθεσμη φιλοξενία των προσφύγων.⁴¹ Στην Αλβανία, παρέμειναν (μέχρι το 1961) κυρίως οι αιχμάλωτοι του ΔΣΕ και τιμωρημένοι μαχητές του, οι οποίοι γνώρισαν την φυλάκιση και την καταναγκαστική εργασία.⁴² Προς την Βουλγαρία, παρά την αρχική αναχώρηση, υπήρξε μεγάλη κινητικότητα, καθώς βρισκόταν κοντά στην Ελλάδα. Μέχρι το 1955 αριθμούσε 4.000 πρόσφυγες, ανάμεσά τους πολλοί ηλικιωμένοι, ενώ οι ροές αυξήθηκαν μετά τα γεγονότα στην Ουγγαρία και στην Πολωνία, και έφτασαν το 1963 τις 6.500 περίπου, ανάμεσα στους οποίους αρκετοί σλαβόφωνοι της Μακεδονίας (που πρόσκεινταν στο ΚΚΕ) και λίγοι Πομάκοι.⁴³

Με απόφαση της Σοβιετικής Ένωσης και του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης (εφεξής ΚΚΣΕ), αποφασίστηκε ο διαμοιρασμός των προσφύγων στις υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες, (δυστυχώς χωρίς να ληφθούν υπόψη οικογενειακοί και λοιποί δεσμοί, παρά μόνο η στρατιωτική δομή του ΔΣΕ και οι δυνατότητες των χωρών εγκατάστασης). Οι διαδρομές που ακολουθήθηκαν, κατά βάση από την Αλβανία ήταν δύο: όσοι κατευθύνονταν στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, διέσχισαν την Μεσόγειο, το Γιβραλτάρ και έφθαναν εξαντλημένοι στην Πολωνία (ταξίδι 6 εβδομάδων).⁴⁴ Όσοι κατευθύνονταν στην ΕΣΣΔ, διέσχισαν τις ελληνικές θάλασσες, τη Μαύρη Θάλασσα και έφθαναν στη Γεωργία. Η μετακίνηση γινόταν με άκρα μυστικότητα, με τους φυγάδες κλεισμένους μέχρι και 22 ώρες στα αμπάρια. Προς το Ουζμπεκιστάν κατευθύνθηκαν κυρίως οι μαχητές του ΔΣΕ, και στις Ανατολικές

⁴⁰ Στη Βουλγαρία, το διάστημα 1946-1950 δέχθηκαν νοσηλεία και υγειονομική περίθαλψη 12.600 Έλληνες φυγάδες. Βλ. Τσέκου, Κατερίνα, *Προσωρινώς διαμένοντες...* ό. π., σ. 140.

⁴¹ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη* ό. π., σ. 44-46.

⁴² Στο ίδιο, σ. 53, υποσημείωση 58.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 54, υποσημείωση 43.

⁴⁴ Τσίβος, Κωνσταντίνος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: ό. π., σ.114.

χώρες οι άμαχοι και οι τραυματίες.⁴⁵ Η μεταφορά των φυγάδων, μέχρι το τέλος του 1949 είχε ολοκληρωθεί.⁴⁶

Σε έγγραφο, (8 Μαρτίου 1950), του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (εφεξής ΥΠΕΞ), καταγράφεται ότι είχαν γνώση της μεταφοράς 8.500 Ελλήνων φυγάδων από την Αλβανία σε βουλγαρικά και ρουμανικά λιμάνια.⁴⁷

Στην ΕΣΣΔ, δημιουργήθηκε η αριθμητικά μεγαλύτερη κοινότητα πολιτικών προσφύγων. Οι Έλληνες πρόσφυγες μεταφέρθηκαν στην Τασκένδη.⁴⁸ Η προσαρμογή δεν ήταν εύκολη ανάμεσα σε ανοίκειες και διαφορετικές εθνοτικές ομάδες (Ουζμπέκοι, Ρώσοι, Τάταροι, Ουκρανοί, Εβραίοι). Δημιουργήθηκαν 14 «πολιτείες», για τους πρόσφυγες και την κομματική καθοδήγηση. Αρχικά δεν μεταφέρθηκαν παιδιά, ούτε γυναίκες, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι οι πρόσφυγες ήταν από τις τάξεις του ΔΣΕ.⁴⁹

Οι πολιτείες είχαν οργάνωση στρατοπέδου σε καιρό πολέμου, ανάλογη με τη γραμμή «το όπλο παρά πόδα», με Σοβιετικό διοικητή, Έλληνα διοικητή και επίτροπο. Επικεφαλής της οργάνωσης ήταν η Κομματική Οργάνωση Τασκένδης (εφεξής ΚΟΤ), σε συνεργασία με τη σοβιετική κυβέρνηση. Εργασιακά οι Έλληνες απασχολήθηκαν στις εργοστασιακές μονάδες, αφού μαθήτευσαν και ειδικεύτηκαν ανάλογα. Αργότερα, κάποιοι, για καλύτερες απολαβές πέρασαν στον οικοδομικό κλάδο. Παράλληλα επιλεγμένοι πρόσφυγες εκπαιδεύονταν και στρατιωτικά. Η στρατιωτική οργάνωση διατηρήθηκε μέχρι το 1952.⁵⁰

Η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας αντιμετώπιζε πληθώρα προβλημάτων. Είχε ένα ιδιότυπο καθεστώς, καθώς δεν αναγνωριζόταν ως κράτος από τις δυτικές χώρες.⁵¹ Επίσης είχε πολλές καταστροφές από τον πόλεμο και κατέβαλλε πολεμικές αποζημιώσεις στη Σοβιετική Ένωση. Κατά συνέπεια, δέχθηκε μόνο παιδιά, μεταξύ των οποίων και σλαβόφωνα. Στις αρχές του 1950 καταμετρήθηκαν 1128 παιδιά και 110

⁴⁵ Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου ό. π., σ. 166.

⁴⁶ Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες” ό. π., σ.13

⁴⁷ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 49, υποσημείωση 32.

⁴⁸ Υπήρχαν εκεί καταλύματα από τους Γερμανούς και Ιάπωνες αιχμαλώτους που είχαν κρατηθεί εκεί και μεγάλη βιομηχανική ζώνη που χρειαζόταν εργατικά χέρια.

⁴⁹ Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες” ό. π., σ.17.

⁵⁰ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, σ. 60-65.

⁵¹ Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες” ό. π., σ. 16

ενήλικοι, που φιλοξενήθηκαν για να ενισχύσουν τη μόρφωση, την περίθαλψη και τις κομματικές ανάγκες.⁵²

Η Ουγγαρία υποδέχθηκε, από το 1948, 2.500 παιδιά, τα οποία στέγασε σε οικοτροφεία, σε πύργους και στις όχθες της λίμνης Μπάλατον. Στη Βουδαπέστη ιδρύθηκαν επαγγελματικές σχολές για τους εφήβους. Με τη λήξη του Ελληνικού Εμφυλίου υποδέχθηκε 2.500 Έλληνες εκπατρισμένους, στους οποίους εκχώρησε διαμερίσματα, ενώ στέγασε προσωρινά άλλες 2.500 άτομα. Το 1951 θεμελιώθηκε στις όχθες του Δούναβη ένα αμιγώς ελληνικό χωριό, το Γκερεκφάλου, το οποίο μετονομάστηκε σε «Νίκος Μπελογιάννης» το 1952, μετά την εκτέλεσή του. Οι κάτοικοι του απασχολήθηκαν στην αγροτική παραγωγή και στη βιομηχανία και ίδρυσαν και αντίστοιχους συνεταιρισμούς. Και στην Ουγγαρία συγκροτήθηκε κέντρο στρατιωτικής εκπαίδευσης, όπως στην Τασκένδη. Στην χώρα κατέφυγαν και άλλοι κομμουνιστές, μετά το 1950, από την Ελλάδα, και από δυτικές χώρες, ενώ από εκεί εκκινούσαν τα κομματικά στελέχη για την παράνομη δράση τους εντός Ελλάδας. Μετά την εξέγερση όμως του 1956, η φιλοσοβιετική στάση των Ελλήνων δημιούργησε ψυχρότητα στις σχέσεις με τους Ούγγρους πολίτες, με αποτέλεσμα φυγόκεντρες ροές προς άλλες σοσιαλιστικές χώρες. Το 1975 η ελληνική κοινότητα έφτανε τα 4.800 άτομα.⁵³

Και στην Πολωνία οι πρώτοι πρόσφυγες που κατέφυγαν ήταν παιδιά. Ήδη από το 1948 και το 1949 μεταφέρθηκαν από την Γιουγκοσλαβία 3.200 παιδιά και το 1950 παιδιά από την Αλβανία και άλλα 1000 από τη Βουλγαρία. Μέχρι το 1960 τα παιδιά σχολικής ηλικίας ανέρχονταν σε 3.725. Το 1950 υπήρχαν 11.458 Έλληνες εκπατρισμένοι, εκ των οποίων το 60-65% μαχητές στον ελληνικό Εμφύλιο. Σε πρώην στρατόπεδο των SS, το ΚΚΕ μεθόδευσε τη στρατιωτική εκπαίδευση των μεσαίων στελεχών.⁵⁴ Το 80% των Ελλήνων εκπατρισμένων ζούσε στη Δυτική Πολωνία, ενώ κάποιοι εργάστηκαν στα λιμάνια Γδύνια και Γκντανσκ ως ναυτεργάτες. Η ελληνική κοινότητα της Πολωνίας έφτασε τα 14.100 άτομα.

⁵² από τη δεκαετία του 1960 αναπτύχθηκαν και κομματικές υπηρεσίες και πυρήνες διανοομένων. Βλ. στο Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 66-67.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 67-69.

⁵⁴ Το 1951 μεταφέρθηκαν στα σύνορα με την ΕΣΣΔ εκπατρισμένοι που είχαν πέσει σε δυσμένεια, Σλαβόφωνοι που θεωρήθηκαν όργανα του Τίτο και 100 μαχητές της 7^{ης} μεραρχίας του ΔΣΕ. Βλ. στο ίδιο, σ. 72, υποσημείωση 77.

Και στη Ρουμανία προηγήθηκε η άφιξη 5.664 παιδιών, από το 1948, αριθμός που μεταβλήθηκε όμως, λόγω μεγάλης κινητικότητας, με κριτήριο την επανένωση των οικογενειών, προς τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, προς την Ελλάδα, αλλά και σε χώρες υπερπόντιας μετανάστευσης, δηλαδή προς τον Καναδά, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία.⁵⁵ Οι υπόλοιποι πρόσφυγες από την Ελλάδα, (περίπου 4.000 μέχρι το 1950), αρχικά εγκαταστάθηκαν σε πρόχειρα καταλύματα κοντά στο Βουκουρέστι, και στην πόλη Φλωρίκα, (μετονομάστηκε σε «Παρτιζάνου»), όπου προσανατολίστηκαν σε γεωργικές και κτηνοτροφικές ασχολίες. Λειτουργήσαν και σχολές τεχνικής εξειδίκευσης, ενώ υπήρξε υγειονομική και κοινωνική μέριμνα και αποκατάσταση για τους ηλικιωμένους, τους αρρώστους και τους τραυματίες. Από το 1953, σημειώθηκε μεγάλη διασπορά σε διάφορες πόλεις της Ρουμανίας, κυρίως στη Μολδαβία και τη Βλαχία, και ώθηση στην απασχόληση στη βιομηχανία.⁵⁶ Στο Βουκουρέστι εγκαταστάθηκε και η κομματική ηγεσία του ΚΚΕ, (έως το 1963), αναπτύσσοντας τον εκδοτικό μηχανισμό και τον ραδιοφωνικό σταθμό «Ελεύθερη Ελλάδα» (από το 1958 ως «Φωνή της Αλήθειας»), καθώς και διετή Σχολή προετοιμασίας στελεχών για μυστικές αποστολές στην Ελλάδα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 οι Έλληνες πρόσφυγες της Ρουμανίας υπολογίζονταν σε 9.000 άτομα.⁵⁷

Στην Τσεχοσλοβακία, από την άνοιξη του 1948 μέχρι το τέλος του 1949 μεταφέρθηκαν 5.185 παιδιά, στα σύνορα με την Αυστρία και εγκαταστάθηκαν σε μεσαιωνικά οικοδομήματα και πύργους της παλαιάς αριστοκρατίας που είχαν εθνικοποιηθεί. Ενήλικοι πρόσφυγες έφτασαν, μέχρι το 1950, από το Μπούλκες, από την Αλβανία (μέσω Πολωνίας), και από την Βουλγαρία, (ως επί το πλείστον μαχητές της 7^{ης} Μεραρχίας του ΔΣΕ), συνολικά 12.095 άτομα. Ωστόσο, αναπτύχθηκε μεγάλη κινητικότητα από και προς τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, ιδίως κατά τα έτη 1953-1954 (αποχώρησαν 1297 άτομα και προσήλθαν 1.016). Μετά την αντισοβιετική εξέγερση στην Ουγγαρία, το 1956, μετακινήθηκαν από εκεί άλλα 800 άτομα. Αρχικά, οι Έλληνες πρόσφυγες διέμεναν κοντά στα Πολωνικά σύνορα, από όπου είχαν αποχωρήσει οι Γερμανοί Σουδήτες. Για τις ανάγκες όμως απασχόλησης στη βιομηχανία (κλωστοϋφαντουργία, μεταλλουργία και εξορύξεις), μετακινήθηκαν στην Πράγα και άλλα αστικά κέντρα. Στη Βόρεια Τσεχία δημιουργήθηκε και η «Σχολή Ελλήνων

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 72.

⁵⁶ Στη βαριά βιομηχανία απασχολήθηκαν και εδώ, όσοι είχαν πέσει σε δυσμένεια, για τις μετακινήσεις τους προς και από την Γιουγκοσλαβία

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 72-75.

συντρόφων», στην οποία εκπαιδεύονταν σε μηχανισμούς παράνομης δράσης (κρυπτογράφηση, παραχάραξη εγγράφων κατασκευή αυτοσχέδιων εκρηκτικών, στην αυτοάμυνα κ. ά.). Ο πληθυσμός των Ελλήνων προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία, συμπεριλαμβανομένων και των επόμενων γενεών αυξήθηκε και κυμαινόταν κατά μέσο όρο σε 13.000 έως 14.000 άτομα, ενώ ακόμη και το 1979, παρόλη την εξελισσόμενη διαδικασία του επαναπατρισμού, υπήρχαν εκεί 9.100 άτομα. Η Τσεχοσλοβακία μαζί με την Πολωνία είχαν τις πολυπληθέστερες κοινότητες προσφύγων.⁵⁸

Η πρώτη γενιά των πολιτικών προσφύγων έβαινε μειούμενη από τη θνησιμότητα, καθώς τα στοιχεία της ΚΕΠΠΕ, καταγράφουν μέχρι το 1979, 7.000 θανάτους των πολιτικών προσφύγων στην υπερορία.

Το 1975, οι πολιτικοί πρόσφυγες στην υπερορία καταγράφηκαν ως εξής:⁵⁹

	Ενήλικοι	Παιδιά έως 16 ετών	Συνταξιούχοι
ΕΣΣΔ	14.087	3.663	1.400
Τσεχοσλοβακία	12.013	2.873	1.506
Βουλγαρία	6.378	2.292	1.730
Ρουμανία	5.605	905	1.300
Ουγγαρία	4.293	877	626
Πολωνία	7.700	1.500	800
Αν. Γερμανία	1.493	150	76
Σύνολο	51.569	12.260	7.438

Η εργασιακή απασχόληση

Παρόλο που η πλειοψηφία των Ελλήνων εκπατρισμένων προερχόταν από την ελληνική ύπαιθρο και ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι, μόνο το 10% απασχολήθηκε σε αντίστοιχους τομείς, η πλειονότητα αυτών σε γεωργικούς συνεταιρισμούς. Οι υπόλοιποι μετακινήθηκαν εσωτερικά των χωρών εγκατάστασης (με εξαίρεση την ΕΣΣΔ, καθώς χρειαζόταν εσωτερικό διαβατήριο), ώστε να εργαστούν σε βιομηχανικές μονάδες. Αυτό συνιστούσε μια πρόσθετη δυσκολία, καθώς, εκτός που είχαν

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 75-79.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 79, πηγή: Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό. π., σ.36.

εγκαταλείπει τη χώρα τους, έπρεπε να εγκαταλείψουν και τη σχέση τους με τη γη και την οργάνωση της ζωής στην αγροτική κοινότητα.⁶⁰

Πολλοί εξειδικεύτηκαν τεχνικά, για να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες της εργασίας τους. Το 70% εργάστηκε σκληρά, στη χαλυβουργία, στη μηχανουργία, στη χημική βιομηχανία και στις εξορύξεις με ηθικά κίνητρα και πιέσεις για μεγαλύτερη αποδοτικότητα.⁶¹

Στη βιομηχανία απασχολήθηκε και η δεύτερη γενιά προσφύγων, ενώ η τρίτη γενιά επεκτάθηκε και στους τομείς της υγείας και των υπηρεσιών. Ειδική μέριμνα υπήρξε για τους αναπήρους, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν σε πιο ελαφρές εργασίες. Από το σύνολο των προσφύγων, εργασιακό δυναμικό αποτέλεσε το 70%, ποσοστό εντυπωσιακό, καθώς ήταν μεγάλος ο αριθμός των ηλικιωμένων και των αναπήρων.⁶²

Η εκπαίδευση

Οι επιτακτικές ανάγκες για εκπαίδευση και εργασιακή εξειδίκευση έγιναν αμέσως αντιληπτές και προσδιόρισαν και τους στόχους του ΚΚΕ σε αυτόν τον τομέα. Το ποσοστό των αναλφάβητων ήταν τεράστιο, ιδίως στους ηλικιωμένους και στις γυναίκες, (δήλωναν στοιχειώδους εκπαίδευσης 89.3% και αναλφάβητοι 0,9% αλλά επί τοις πράγμασι, η κατάσταση ήταν ανησυχητική).⁶³

Η οργάνωση της εκπαίδευσης ήταν αρμοδιότητα της ΕΒΟΠ (Επιτροπή βοήθειας για το Παιδί). Οι βασικοί στόχοι ήταν η μη αποκοπή από την ελληνική γλώσσα και ταυτότητα, αλλά και η πολιτική αγωγή στις αρχές του σοσιαλισμού.⁶⁴ Άμεσα, δημιουργήθηκαν σχολεία και φροντιστήρια για τον στοιχειώδη γραμματισμό στην ελληνική γλώσσα και στην αριθμητική, ή την ολοκλήρωση της βασικής εκπαίδευσης. Όσοι την είχαν ολοκληρώσει, μπορούσαν να ενταχθούν στη

⁶⁰ Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος* ό. π., σ. 49.

⁶¹ ήρθαν σε επαφή με πρακτικές εντατικοποιημένης εργασίας, όπως τα «κόκκινα Σάββατα, δηλαδή η επιβεβλημένη 'εθελοντική εργασία', και πρότυπα όπως οι 'σταχανοβίτες' και οι 'ουντάρνικοι', που καλλιεργούσαν την άμιλλα για την υπέρβαση των παραγωγικών στόχων. Βλ. Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις 'νέες πατρίδες'» ό. π., σ. 22.

⁶² Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 118-124.

⁶³ Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις 'νέες πατρίδες'» ό. π., σ. 18.

⁶⁴ Μποντίλα, Μαρία, «Μείνανε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων» στο Άννα Καραπάνου (επιμ.) *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017, σ. 33.

δευτεροβάθμια εκπαιδευτική βαθμίδα της χώρας υποδοχής. Ταυτόχρονα, στις κομματικές οργανώσεις παρέχονταν και οι στοιχειώδεις γνώσεις της γλώσσας της χώρας υποδοχής, ώστε να ξεπεραστούν τα προβλήματα καθημερινής συνεννόησης.

Για τους εργαζόμενους, σημαντική θεωρήθηκε η τεχνική και επαγγελματική εξειδίκευση, ώστε να μπορούν να εργαστούν στους κλάδους της βιομηχανικής ανάπτυξης των σοσιαλιστικών χωρών και να αποτελέσουν αργότερα ένα χρήσιμο, εξειδικευμένο εργασιακό δυναμικό στην Ελλάδα. Κατ' επέκταση, δόθηκε η δυνατότητα και για πανεπιστημιακή μόρφωση, (συνήθως σε κλάδους γεωργικούς, βιομηχανικούς, πολυτεχνικούς, ναυτιλιακούς, οικονομικούς και παιδαγωγικούς), με εισαγωγή σε ανώτατα ιδρύματα χωρίς εξετάσεις και μέσω κρατικών υποτροφιών. Καταγράφεται ότι το 10% των προσφύγων κατέκτησαν πανεπιστημιακή μόρφωση, (50% εξ αυτών στις θετικές επιστήμες, 25% στις οικονομικές 25% στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές).⁶⁵

Οι ανήλικοι έπρεπε να φοιτήσουν σε ελληνικά σχολεία, ώστε να διατηρήσουν και οι επόμενες γενιές να κατακτήσουν τη μητρική τους γλώσσα. Έτσι, κρίθηκε απαραίτητο, εκτός από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της χώρας φιλοξενίας και της εκμάθησης της γλώσσας της χώρας αυτής, να διδαχθούν τα ελληνικά μαθήματα της Γλώσσας και Λογοτεχνίας, της Ιστορίας και της Γεωγραφίας. Ιδιαίτερη μέριμνα υπήρξε για τα παιδιά από σλαβόφωνες οικογένειες, ώστε να διδάσκονται μαθήματα στη δική τους γλώσσα⁶⁶ και να έρχονται σε επαφή με τον πολιτισμό και τις παραδόσεις τους.⁶⁷

Ο πολιτισμός

Η εκπαιδευτική προσπάθεια πλαισιώθηκε και από συστηματικές πρωτοβουλίες⁶⁸ για τη σύνδεση των προσφύγων με τις πολιτιστικές ρίζες τους, ώστε να αμβλύνεται η

⁶⁵ Στο ίδιο, σ.38.

⁶⁶ Τα σχολεία τους διατηρήθηκαν μέχρι και το 1976. Στη σλαβική γλώσσα εκδιδόταν και ο Τύπος, ενώ υπήρχαν και εκπομπές σε αυτή από τον ραδιοσταθμό στο Βουκουρέστι. Βλ. Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.124-128.

⁶⁷ Στο ίδιο: Παράλληλα με την εγκύκλιο εκπαίδευση, λειτούργησαν κομματικές σχολές για μέλη και στελέχη με διάρκεια φοίτησης από 1 έτος έως και 4. Πέρα από τη γενική ιδεολογικοπολιτική διαφώτιση, σε αυτές προετοιμάζονταν με σκληρή εκπαίδευση και τα στελέχη που προορίζονταν για παράνομη δράση στην Ελλάδα. Τέλος, οργανώθηκε και στρατιωτική εκπαίδευση για απλούς μαχητές, αξιωματικούς, χειριστές βαρέων όπλων κλπ. Η συμμετοχή στη στρατιωτική εκπαίδευση έφερνε κατά πολύ υψηλότερες απολαβές και κύρος, ενώ κάποιοι συνταξιοδοτήθηκαν ως στρατιωτικοί (π.χ. Ρουμανία).

⁶⁸ Παραδοσιακοί χοροί, χορωδίες, θεατρικές παραστάσεις, αναβίωση εθίμων, λαϊκών εορτών, καλλιτεχνικά φεστιβάλ, αθλητικές διοργανώσεις, εορτασμοί εθνικών και αντιστασιακών επετείων, αλλά και συμμετοχή στους εθνικούς εορτασμούς των χωρών φιλοξενίας κλπ.

νοσταλγία και να τονώνεται το αίσθημα της πολιτιστικής συνέχειας με την πατρίδα, ιδίως για τις επόμενες γενιές.⁶⁹

Σημαντική ήταν και η συνεισφορά των ραδιοφωνικών σταθμών. Εκτός από τον Σταθμό στο Βουκουρέστι, σε όλες τις σοσιαλιστικές χώρες και στην Σοβιετική Ένωση συμπεριλήφθηκαν και εκπομπές στα ελληνικά και στα σλαβομακεδονικά (εκτός από την ΕΣΣΔ).⁷⁰

Η εκπαιδευτική και εκπολιτιστική προσπάθεια ήταν αναγκαίο να πλαισιωθεί και από αντίστοιχες εκδόσεις. Αρχικά, χρειάζονταν σχολικά βιβλία (για ανηλίκους, ενήλικους αναλφάβητους), αλλά και για την κομματική διαφώτιση και τον ελεύθερο χρόνο. Το σύνολο των τίτλων σε εκδόσεις βιβλίων και Τύπου είναι πάνω από 2.000, τα περισσότερα των οποίων εκδόθηκαν στη Ρουμανία και τα υπόλοιπα με χρηματοδότηση των σοσιαλιστικών χωρών που είχαν ελληνικές προσφυγικές κοινότητες.⁷¹ Σημαντικοί δάσκαλοι και λογοτέχνες συνέβαλλαν στη συγγραφή και στην εποπτεία των βιβλίων.⁷²

Αξιοσημείωτες προσπάθειες έγιναν και για την επιστημονική προετοιμασία των εκπαιδευτικών,⁷³ την οργάνωση των οποίων αναλάμβαναν οι εκπαιδευτικές υπηρεσίες των χωρών φιλοξενίας. Παράλληλα, όπως, προαναφέρθηκε, σε όλες τις προσφυγικές κοινότητες εκδιδόταν ημερήσιος και περιοδικός Τύπος, μέρος του οποίου στα σλαβομακεδονικά.⁷⁴

Η οργάνωση των κοινοτήτων των πολιτικών προσφύγων και η κομματική καθοδήγηση.

⁶⁹ Στο ίδιο, σ.133-143.

⁷⁰ Οι σταθμοί από χώρες καπιταλιστικές δεν επιτρέπονταν, αλλά όσοι τα κατάφερναν άκουγαν BBC ή σταθμούς από την Ελλάδα. Το ίδιο συνέβη και με την επέκταση της τηλεόρασης, στις γειτονικές με την Ελλάδα χώρες, για όσους διέφευγαν την επιτήρηση. Βλ. στο ίδιο, σ. 150-151.

⁷¹ Η πρώτη απόπειρα συγγραφής βιβλίων έγινε στο Μπούλκες, τα οποία ήταν χειρόγραφα, και στην Αλβανία, το 1948. Αξιοποιήθηκαν βιβλία των ελληνικών σχολείων από την Αλβανία και τη Ρουμανία και αργότερα το έργο το ανέλαβε η Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή. Τεράστια βοήθεια πρόσφεραν τα ελληνικά έργα στις βιβλιοθήκες της Ρουμανίας και της Βουδαπέστης.

⁷² Γιώργος Αθανασιάδης, Έλλη Αλεξίου, Μέλπω Αζιώτη, Γιώργης Ζωΐδης, Περικλής Καλοδίκης, Θεόδωρος Καραμάνης, Γιάννης Κούρτης, Θανάσης Μητσόπουλος, Γιώργης Παπαγεωργίου, Μιχάλης Ράπτης. Βλ στο Μητσόπουλος, Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*. Αθήνα, Οδυσσέας, 1979, σ. 117-123.

⁷³ με υποδειγματικές διδασκαλίες, με ανταλλαγή παιδαγωγικών επισκέψεων μεταξύ σχολείων, με βοηθήματα και παιδαγωγικά Φροντιστήρια καλοκαιρινής επιμόρφωσης για τους εκπαιδευτικούς. Βλ. στο ίδιο, σ. 153-160.

⁷⁴ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.148-149.

Το ΚΚΕ βρέθηκε στην ιδιότυπη θέση να είναι παράνομο στη χώρα του, αλλά να έχει εξουσία πάνω στους εκπατρισμένους Έλληνες. «Αποτελούσε ένα ιδιότυπο κράτος χωρίς εδαφική κυριαρχία, με έδρα το Βουκουρέστι και λαό του τους πολιτικούς πρόσφυγες».⁷⁵ Η δύναμη του ήταν σχετική, γιατί ήταν άμεσα εξαρτημένο από τις αποφάσεις του ΚΚΣΕ και των αδελφών κομμάτων στις σοσιαλιστικές χώρες. Είχε, επίσης, εξουσία στις παράνομες οργανώσεις του που δρούσαν στην Ελλάδα και επιρροή στους αριστερούς εξόριστους (5.311 στον Αϊ Στράτη και στο Τρίκερι), και μη, προσπαθώντας να επηρεάσει τα πολιτικά πράγματα στην Ελλάδα⁷⁶.

Το ΚΚΕ συγκρότησε κομματικές οργανώσεις σε όλες τις κοινότητες των πολιτικών προσφύγων, σε κάθε χώρα, τις οποίες όμως διέλυσε (εκτός της ΚΟΤ, την οργάνωση στην Τασκένδη), το 1954, και ζήτησε από τα μέλη του κόμματος να ενταχθούν στα κόμματα των χωρών που διέμεναν.

Στις κοινότητες των προσφύγων, μέχρι το 1950, συγκροτήθηκαν Επιτροπές Πολιτικών Προσφύγων, οι οποίες κάλυπταν όλες τις ανάγκες που παρουσιάζονταν από έλλειψη υπηρεσιών, ώστε να βελτιώνονται οι συνθήκες ζωής, έπαιρναν πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της ελληνικότητας και του πολιτισμού, αλλά εξυπηρετούσαν και την κομματική καθοδήγηση. Ως κεντρική οργάνωση συντονισμού των επιμέρους Επιτροπών συγκροτήθηκε η ΚΕΠΠΕ (Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδας), η οποία, εκτός των άλλων, πήρε σημαντικές πρωτοβουλίες για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης διεθνώς, για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων.⁷⁷ Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, προέβη σε διαβήματα προς τον ΟΗΕ, τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και σε συνεννόηση με την Ένωση Συγγενών Ευρισκομένων στο Εξωτερικόν Πολιτικών Προσφύγων (ΕΣΕΕΠΠ). Οι προϋποθέσεις, όμως, που έθετε ήταν ο επαναπατρισμός να ήταν μαζικός, και να συνοδευόταν από την αναγνώριση του αντιστασιακού αγώνα των προσφύγων, την αμνηστία, την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας και τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ. (Αργότερα θα διατυπώνονταν και αιτήματα εργασιακής, εκπαιδευτικής, συνταξιοδοτικής και υλικής

⁷⁵ Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, ό. π., σ.328.

⁷⁶ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 81-82.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 86-90.

αποκατάστασης). Ο αντιδικτατορικός αγώνας, έδωσε άλλη διάσταση, διεθνώς, και στο αίτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων του εμφυλίου.⁷⁸

Ειδικές κατηγορίες πολιτικών προσφύγων και ο επαναπατρισμός τους

Οι αιχμάλωτοι και οι όμηροι

Ανάμεσα στους πολιτικούς πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν και όσοι είχαν αιχμαλωτιστεί από τον ΔΣΕ, οι οποίοι παρέμειναν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, υπό καθεστώς παρακολούθησης.⁷⁹ Επρόκειτο για μέλη του του Τακτικού Στρατού ή παραστρατιωτικών οργανώσεων (Τάγματα Εθνικής Ασφάλειας, (ΤΕΑ), Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου, (ΜΑΥ), Μονάδες Ειδικών Αποστολών, (ΜΕΑ). 500 περίπου από αυτούς βρέθηκαν σε στρατόπεδα κράτησης στην Αλβανία, ενώ άλλοι μεταφέρθηκαν σε μη όμορες χώρες (π.χ. 200-300 άτομα στην Τσεχοσλοβακία), στην Πολωνία, και στη Σοβιετική Ένωση. Από υπολογισμούς του Ελληνικού ΥΠΕΞ, οι αιχμάλωτοι από τον Τακτικό Στρατό ήταν περίπου 4.500 και ασαφής ο αριθμός όσων προέρχονταν από την Χωροφυλακή και τις παραστρατιωτικές οργανώσεις.

Οι ελληνικές αρχές ασχολήθηκαν εξ αρχής με το θέμα, παρά το ότι ήταν δισεπίλυτο, καθώς η πληροφόρηση ήταν ανεπαρκής, διπλωματικές σχέσεις με τις Λαϊκές Δημοκρατίες δεν υπήρχαν, η επικοινωνία δεν ήταν ελεύθερη και ούτε ήταν ξεκάθαρο το νομικό καθεστώς για τους συγκεκριμένους αιχμαλώτους.

Το ΥΠΕΞ της Ελλάδας είχε πληροφορίες για δύο αποστολές από την Αλβανία, τον Νοέμβριο του 1949 και τον Μάιο του 1950, με πλοία και αεροπλάνα, για τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ, που μετέφεραν πολιτικούς πρόσφυγες και ανάμεσα τους και Έλληνες αιχμαλώτους. Το νομικό καθεστώς που προβλεπόταν από τις διεθνείς συμβάσεις για τους αιχμαλώτους πολέμου, δεν κάλυπτε την περίπτωση αυτή, καθώς η Ελλάδα δεν είχε βρεθεί σε εμπόλεμη κατάσταση με κανένα από αυτά τα κράτη, ούτε

⁷⁸ Αυγερίδης, Μάνος, «“Να γυρίσουμε;” Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου και τα επίδικα της επιστροφής», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 24, Δεκέμβριος 1922, σ. 84.

⁷⁹ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 20-21.

τα κράτη αυτά αναγνώριζαν τον ΔΣΕ ως εμπόλεμο. Επομένως, η Ελλάδα δεν μπορούσε να εγείρει αξιώσεις για την επιστροφή τους.

Η Ελλάδα προσέφυγε στον ΟΗΕ, ο οποίος, στην 5^η Γενική του Συνέλευση, με την υπ' αριθμ. 382 απόφαση/1-12-1950, ζητούσε από τις χώρες (εκτός της Γιουγκοσλαβίας, από την οποία οι περισσότεροι είχαν επιστρέψει), οι οποίες είχαν συλληφθέντες από τον ΔΣΕ, να τους επιτρέψουν την έξοδο, εφόσον το επιθυμούσαν (αποφεύγοντας να αναφερθεί σε αιχμαλώτους). Οι εκπρόσωποι της ΕΣΣΔ, της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας, στη Συνέλευση του ΟΗΕ, αρνήθηκαν την ύπαρξη κρατουμένων, παρά μόνο φυγάδων, που τους είχε δοθεί πολιτικό άσυλο, λόγω της υφισταμένης τρομοκρατίας στη χώρα τους. Κατά συνέπεια, καταψήφισαν την απόφαση. Βέβαια, αυτό ήταν αναληθές, καθώς γνώριζαν και πολλές φορές απομόνωναν ως επικίνδυνους, τους αιχμαλώτους.⁸⁰

Πολλοί κυβερνητικοί και στρατιωτικοί φορείς στην Ελλάδα, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός καθώς και διεθνείς οργανώσεις του, και η ελληνική πρεσβεία στη Μόσχα, ασχολήθηκαν με τον εντοπισμό και την ταυτότητα των αιχμαλώτων. Από την αλληλογραφία εντόπισαν τις χώρες κράτησής τους. Κάποιοι από τους αιχμαλώτους, πληροφορήθηκαν (από δυτικούς ραδιοσταθμούς) την Απόφαση του ΟΗΕ και προχώρησαν σε ενέργειες για τον επαναπατρισμό τους, αλλά εμποδίστηκαν από τις αρχές κάθε χώρας.

Κατά τη διάρκεια της κράτησής τους, οι περισσότεροι εργάστηκαν μαζί με τους πολιτικούς πρόσφυγες σε εργοστάσια, οικοδομικά και δημόσια έργα. Σύμφωνα με μαρτυρίες, μερικοί ενσωματώθηκαν στις κοινότητες των προσφύγων, έκαναν γάμους, -πολλές φορές μικτούς- και ακολούθησαν την τύχη των προσφύγων. Όσοι θεωρήθηκαν επικίνδυνοι, φυλακίστηκαν ή εξαναγκάστηκαν σε πολύ βαριές εργασίες και κάποιοι απεβίωσαν.

Παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση ενδιαφέρθηκε και για τον επαναπατρισμό ομήρων.⁸¹ Το 1951, ο Πρωθυπουργός Αλέξανδρος Παπάγος, σε ραδιοφωνικό του

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 177-181.

⁸¹ Η Πανεπιστημιακή Επιτροπή Επαναπατρισμού Ομήρων, σε υπόμνημά της προς την Κυβέρνηση, το 1951, ισχυριζόταν ότι από τα παραμεθόρια χωριά της Ηπείρου και από περιοχές Θεσπρωτίας, Πωγωνίου και Κόνιτσας είχαν απαχθεί περίπου 5.000 άμαχοι, κυρίως ηλικιωμένοι, αλλά και ολοκληρες οικογένειες, που δήλωναν “εθνικόφρονες”. Βλ στο Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 123.

διάγγελμα, που μεταδόθηκε από τον σταθμό του Μονάχου και μεταφράστηκε στις γλώσσες των ανατολικών χωρών, κάλεσε όσους το επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, ενώ εμψύχωνε τους στρατιωτικούς αιχμαλώτους. Το μήνυμα σχολιάστηκε από τον ελληνικό τύπο,⁸² ως ένας δρόμος προς την ελευθερία για τους “ακουσίως απαχθέντες”.

Από το 1954, άνοιξε ο δρόμος για τον επαναπατρισμό των αιχμαλώτων, που πραγματοποιήθηκε μέχρι το 1957. Αιτία για αυτό υπήρξε η επαναπροσέγγιση στις διπλωματικές σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης και των άλλων σοσιαλιστικών χωρών με την Ελλάδα, καθώς η κρίση στο Κυπριακό είχε δημιουργήσει ψυχρότητα ανάμεσα στην Ελλάδα και στις δυτικές χώρες. Αποτέλεσμα ήταν να αρθούν οι περιορισμοί στην αλληλογραφία και να αρχίσουν οι αιτήσεις προς τις ελληνικές πρεσβείες από τους αιχμαλώτους, για τον επαναπατρισμό τους. Στην ψηφιακή συλλογή του *Εθνικού Οπτικοακουστικού Λόγου*, καταγράφεται η άφιξη 468 επαναπατριζόμενων Ελλήνων προσφύγων, από την Ουγγαρία, στο λιμάνι της Ηγουμενίτσας, στις 23/2/1954, ενώ στο ντοκιμαντέρ ονομάζονται *όμηροι και βιαίως απαχθέντες*.⁸³

Από την ελληνική πλευρά διενεργήθηκαν ενδελεχείς έλεγχοι για να γίνουν δεκτές οι αιτήσεις επαναπατρισμού, για λόγους εθνικής ασφάλειας, καθώς φοβούνταν την εισροή στη χώρα κομμουνιστών πρακτόρων ή Σλαβομακεδόνων. Έλεγχοι των επαναπατρισμένων διενεργήθηκαν και στην Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία, (ΕΣΑ), ενώ ενισχύθηκαν και με ένα μικρό επίδομα 300 δραχμών.⁸⁴

Μέχρι το 1960 είχαν επαναπατριστεί περίπου 10.000 άτομα, εκ των οποίων μόνο 700 ήταν στρατιωτικοί, ενώ ο ελληνικός Τύπος καλλιεργούσε τη δυσπιστία απέναντί τους.⁸⁵ Η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποιούσε τους επαναπατρισμένους για να εντείνει την αντικομμουνιστική προπαγάνδα, υποχρεώνοντάς τους σε δηλώσεις εθνικοφροσύνης και αφηγήσεις για την άθλια ζωή τους στο “Παραπέτασμα”.⁸⁶

Τα παιδιά: η απομάκρυνση και η επιστροφή τους.

Μετά από τον καταστροφικό Παγκόσμιο Πόλεμο, «τα παιδιά ήταν αδιαμφισβήτητη αξία», ήταν το μέλλον για την οικοδόμηση ενός δίκαιου κόσμου και η προστασία τους

⁸² *Εμπρός*, 4/7/1953, *Καθημερινή*, 5/7/1953, *Το Βήμα*, 5/7/1953, βλ στο ίδιο, σ. 125.

⁸³ Αυγερίδης, Μάνος, «“Να γυρίσουμε;” ό. π., σ. 81.

⁸⁴ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 182-187.

⁸⁵ *Καθημερινή*, 2/6/1953, *Εμπρός*, 28/10/1951, *Ελληνικός Βορράς*, 15/4/1953, στο ίδιο, σ. 131.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 137-138.

αναγκαιότητα.⁸⁷ Η απομάκρυνση των παιδιών και από τις δύο αντίπαλες πλευρές, ήταν μια πολιτική πράξη, που πέρα από τα ανθρωπιστικά κίνητρα, επηρέαζε συνειδήσεις και ήταν ένα ιδεολογικό όπλο κατά του αντιπάλου.⁸⁸

Μετακινήσεις παιδιών από την Ελλάδα, μέχρι το 1948, πραγματοποιούνταν συνολικά μαζί με αμάχους, δηλαδή με τις οικογένειές τους, όταν κινδύνευαν από την εμφύλια σύρραξη. Ο Τακτικός Στρατός, από το 1947, άρχισε να εκκενώνει συστηματικά τα χωριά της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας (επιχείρηση «Τέρμινους»⁸⁹). Πολλές φορές γινόταν «αγώνας δρόμου», για το ποια από τις αντίπαλες πλευρές θα προλάβαινε να συγκεντρώσει τα παιδιά.

Η ελληνική Κυβέρνηση συγκέντρωνε τα παιδιά σε «Παιδουπόλεις»,⁹⁰ ως μέσο άσκησης πίεσης για εθνική νομιμοφροσύνη στους γονείς τους, και ονόμασε τις ενέργειες αυτές «παιδοφύλαγμα», ενώ τις ενέργειες της ΠΔΚ «παιδομάζωμα», (όροι της ψυχροπολεμικής ρητορικής δύο διαφορετικών κόσμων), κάνοντας έτσι αναγωγή στον “γενιτσαρισμό”.⁹¹ Πάντως, πολλοί ήταν οι γονείς που έδιναν τα παιδιά τους οικειοθελώς, με την ελπίδα να ξεφύγουν από τις φτωχές και ασφυκτικές αγροτικές κοινωνίες και να μορφωθούν, οι Σλαβόφωνοι κυρίως στον ΔΣΕ και οι τουρκόφωνοι στις παιδουπόλεις της Βασίλισσας.⁹²

⁸⁷ Βερβενιώτη, Τασούλα, «Περί “παιδομαζώματος ό. π.», σ.102.

⁸⁸ Μποντίλα, Μαρία, «Μείνανε Έλληνες ό. π.», σ. 30.

⁸⁹ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.160, υποσημείωση 62, στο Μαργαρίτης, Γ, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, σ. 589-603.

⁹⁰ Από την κυβερνητική πλευρά, ιδρύθηκαν ειδικές υπηρεσίες, διενεργήθηκαν έρανοι, από τις «κυρίες της Βασίλισσας» και λειτούργησαν 53 παιδουπόλεις, με παιδιά ηλικίας τεσσάρων έως δεκαέξι ετών, που φιλοξένησαν περίπου 18.000 παιδιά (άλλες πηγές αναφέρουν 13-14.000). Οι 23 στην Αθήνα, 12 στη Θεσσαλονίκη, 3 στα Γιάννενα, 2 στη Λαμία, και επίσης σε Καβάλα, Αγρίνιο, Βόλο, Λάρισα, Πάτρα, Ρόδο, Σύρο, Μυτιλήνη και Κέρκυρα. Βλ. στο Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.167. Επίσης υπήρχαν και μεγαλύτερα παιδιά, π.χ. 66 αγόρια 16-19 ετών από τον Έβρο, που δημιούργησαν πολλά προβλήματα, για τη «διαπαιδαγώγησή τους». Παράλληλα, λειτούργησαν και Βασιλικές Τεχνικές Σχολές, όπου μεταφέρονταν αγόρια και αντάρτες του ΔΣΕ, όχι μόνο για την επαγγελματική τους εξειδίκευση, αλλά και για την «ηθική τους αναμόρφωση». Βλ. στο Βερβενιώτη, Τασούλα, «Περί “παιδομαζώματος ό. π.», σ.107-109.

⁹¹ Η κυβερνητική πλευρά κατηγορούσε τον ΔΣΕ για παιδομάζωμα, με σκοπό να προετοιμάσει «στρατό γενιτσάρων». Κάτι τέτοιο ήταν αναληθές, ωστόσο, το 1949, στρατολογήθηκαν στις γραμμές του ΔΣΕ και έφηβοι ηλικίας 14-18 ετών, αφού είχε προηγηθεί στρατιωτική εκπαίδευση στις σοσιαλιστικές χώρες (Ρουμανία, Ουγγαρία, Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία). Κάποιοι έφηβοι αιχμαλωτίστηκαν στις μάχες στο Γράμμο και στο Βίτσι, και οδηγήθηκαν σε φυλακές και εξορία ανήλικων κρατουμένων στην Ελλάδα. Κατ’ άλλους, οι σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ, όπως φαίνονται στην αλληλογραφία Ρούσσου-Τίτο τον Απρίλιο του 1949, δεν επέτρεπαν τη στράτευση των εφήβων στο Γράμμο. Βλ. στο Λαγάνη, Ειρήνη, «Η ελληνική πολιτική απέναντι στα παιδιά του εμφυλίου που διέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία, 1948-1952 στο Ειρήνη Λαγάνη-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *‘Παιδομάζωμα’ ή ‘Παιδοσώσιμο’; Παιδιά του εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ.66, σημ 7.

⁹² Βερβενιώτη, Τασούλα, «Περί “παιδομαζώματος ό. π.», σ.101,110,113.

Η Κυβέρνηση του Βουνού, άρχισε συστηματικά να απομακρύνει τα παιδιά προς τις γειτονικές χώρες, κατόπιν αιτημάτων ή συναινέσεως των γονέων ή των συγγενών, ως «παιδοσώσιμο», από τις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης, αλλά και για να καθησυχάσει τις οικογένειές τους για την ασφάλεια των παιδιών τους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να κρατήσει τους πληθυσμούς στα χωριά, ως εφεδρεία για τις ανάγκες του ΔΣΕ. Δηλαδή, και οι γυναίκες εντάσσονταν στις γραμμές του ΔΣΕ, και όσο οι γονείς παρέμεναν στο πλευρό του αγώνα του ΚΚΕ, ήξεραν ότι θα αντάμωναν αργότερα με τα παιδιά τους.⁹³

Η ΠΔΚ ζήτησε να φιλοξενηθούν τα παιδιά, από τις σοσιαλιστικές χώρες (εκτός από την Αλβανία και την Γιουγκοσλαβία, παρόλο που αρχικά είχαν φιλοξενηθεί σε Σκόδρα και Μπούλκες αντίστοιχα), μετά και από αιτήματα των γονέων, για όσο διάστημα θα διαρκούσε η εμφύλια σύρραξη, πράγμα που έγινε αποδεκτό. Κατά συνέπεια, από την Άνοιξη του 1948 μετακινήθηκαν περισσότερα από 25.000 παιδιά,⁹⁴ (3 έως 14 ετών, αλλά υπήρχαν και μεγαλύτερα), κυρίως από τη Φλώρινα, την Καστοριά, την Πέλλα, τον Έβρο, τα Ιωάννινα και άλλες περιοχές που έλεγχε ο ΔΣΕ, και λιγότερα από τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα και νοτιότερα. Το δύσκολο εγχείρημα πραγματοποιήθηκε μετά από ενημέρωση και συγκατάθεση των γονέων. Τα περισσότερα από αυτά ήταν παιδιά ή συγγενείς των μαχητών του ΔΣΕ. Τα παιδιά συνοδεύονταν για ασφάλεια από αντάρτες, αλλά και από συγγενείς νέες γυναίκες, τις λεγόμενες «μάνες», υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, με τη διαμεσολάβηση του Σουηδικού και του Ελληνικού, προς τις χώρες υποδοχής.⁹⁵

Το ΚΚΕ, συγκρότησε το 1948 την Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί (ΕΒΟΠ)⁹⁶, που είχε ως στόχο την ασφαλή μετακίνηση, την ομαλή εγκατάσταση στις χώρες υποδοχής και την οργάνωση της εκπαίδευσής τους. Η δράση της ολοκληρώθηκε το 1956. Η υποδοχή των παιδιών στις σοσιαλιστικές χώρες έγινε με ενσυναίσθηση και γνήσια

⁹³ Βόγλης, Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2016, σ.326.

⁹⁴ Η ελληνική Κυβέρνηση και ο Ερυθρός Σταυρός έκανε λόγο για 28.000, σύμφωνα με δηλώσεις, του εκπροσώπου του Γιουγκοσλαβικού Ερυθρού Σταυρού, σε συνεδρίαση στη Γενεύη, (4/5/1950). Αντίθετα, από άλλους μελετητές υποστηρίζεται ότι τα παιδιά συνολικά ήταν από 13.000 έως 15.000, (μέγεθος αντίστοιχο με τις μετακινήσεις παιδιών από τον Εθνικό Στρατό), καθώς δεν έπρεπε να συμπεριληφθούν οι έφηβοι μαχητές του ΔΣΕ, τα παιδιά που μετακινήθηκαν μαζί με τους γονείς τους και όσα γεννήθηκαν αργότερα, στις σοσιαλιστικές χώρες. Βλ. στο Βερβενιώτη, Τασούλα, «Περί 'παιδομαζώματος ό. π., σ. 108.

⁹⁵ Μητσόπουλος, Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες*. ό. π., σ. 15-20.

⁹⁶ με μέλη ανθρώπους με κύρος και υπευθυνότητα, όπως ο Πέτρος Κόκκαλης, η Έλλη Αλεξίου, και ο Γεώργιος Αθανασιάδης.

διάθεση για ουσιαστική φροντίδα, στο βαθμό που μπορούσε η κάθε χώρα να ανταπεξέλθει στο δύσκολο αυτό μεταπολεμικό στάδιο. Επικρατούσε, όμως, στις χώρες αυτές η αισιοδοξία της οικοδόμησης ενός καλύτερου κόσμου και τα παιδιά αντιμετωπίστηκαν, όπως άξιζε στα τέκνα των μαχητών για τη δικαιοσύνη και την ελευθερία.⁹⁷

Η ελληνική Κυβέρνηση, για να αποπροσανατολίσει και τη διεθνή κοινή γνώμη από τις φυλακίσεις, τα βασανιστήρια και τις εξορίες των ηττημένων του Εμφυλίου, ανέδειξε το θέμα της μετακίνησης των παιδιών στις σοσιαλιστικές χώρες. Συνεπικουρούμενη από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, την Εκκλησία και γυναικείες οργανώσεις, προσέφυγε στον ΟΗΕ και το θέμα συζητήθηκε στις 28/11/1948 και 18/11/1949.⁹⁸ Συγκεκριμένα κατήγγειλε ότι τα παιδιά στις λαϊκές δημοκρατίες και ιδίως στη Γιουγκοσλαβία θα μεταβληθούν σε “πράκτορες” εναντίον της Ελλάδας και θα αφελληνιστούν ολοκληρωτικά.⁹⁹

Επίσης, η μετακίνηση των παιδιών παρουσιάστηκε στους διεθνείς οργανισμούς ως «γενοκτονία», ως καταναγκαστική απομάκρυνση των παιδιών από τις οικογένειές τους, και οι συνθήκες διαβίωσης στις σοσιαλιστικές χώρες χαρακτηρίστηκαν ακατάλληλες, καθώς είχαν στόχο τον προσηλυτισμό τους στον κομμουνισμό και τον σλαβισμό. Τα παραπάνω, όμως, αμφισβητήθηκαν από διεθνείς παρατηρητές, δημοσιογράφους, εκπροσώπους των σοσιαλιστικών χωρών, αλλά και τους ίδιους τους γονείς. Εξάλλου, αρκετές από τις 18.000 αιτήσεις γονέων στον Ερυθρό Σταυρό για την επιστροφή των παιδιών τους αποδείχθηκαν μη έγκυρες, καθώς κάποιοι αιτούντες ζούσαν μαζί με τα παιδιά τους στις σοσιαλιστικές χώρες ή στην Αυστραλία, ενώ πολλά παιδιά είχαν ξαναενωθεί με τις οικογένειές τους. Χαρακτηριστικά, στην Γιουγκοσλαβία, το 1951, 8.000 παιδιά ζούσαν με τις οικογένειές τους, από τις 9.000 παιδιά συνολικά στη χώρα αυτή. Σύμφωνα με το ΚΚΕ, υπολογίζεται ότι στις αρχές του 1950 υπήρχαν 11.600 παιδιά στη Γιουγκοσλαβία, κυρίως σλαβόφωνα, ενώ άλλα 17.902 παιδιά είχαν μεταβεί από εκεί στις υπόλοιπες λαϊκές δημοκρατίες. Το ζήτημα δυσχέρανε τις σχέσεις ΚΚΕ και ΚΚΓ, καθώς κατά δήλωσή του ο Τίτο (από τον Μάρτιο του 1948), δεν επέτρεπε τη μεταφορά παιδιών σλαβόφωνων από τη Μακεδονία στις

⁹⁷ Μποντίλα, Μαρία, «Μείνανε Έλληνες. ό. π., σ. 31-32.

⁹⁸ Μητσόπουλος, Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες. ό. π., σ. 18.*

⁹⁹ Λαγάνη, Ειρήνη, «Η ελληνική πολιτική ό. π., 1948-1952 σ.63-64

άλλες χώρες και προφανώς επιχειρούσε την αφομοίωσή τους, γλωσσικά και εθνικά μέσα στη ΛΔΜ (Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας).¹⁰⁰

Ο ΟΗΕ είχε στοιχεία για τη συναίνεση πολλών οικογενειών, φίλα προσκείμενων στον ΔΣΕ, για την απομάκρυνση των παιδιών. Βέβαια, οι οικογένειες που ήταν φιλικές προς την ελληνική κυβέρνηση είχαν συναινέσει για τη μετακίνηση των παιδιών από τον ΔΣΕ, κάτω από εξαναγκασμό. Αυτά ήταν και τα παιδιά που τελικά επέστρεψαν στην Ελλάδα, όπου βρίσκονταν οι οικογένειές τους. Οι αιτήσεις των γονέων από την Ελλάδα για επιστροφή των παιδιών τους, το 1951, ήταν περίπου το 40% του συνολικού αριθμού των μετακινημένων παιδιών. Πολλά, δε, από τα παιδιά που επαναπατρίστηκαν από τη Γιουγκοσλαβία, εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για τις συνθήκες στην Ελλάδα, συγκριτικά με αυτές στην Γιουγκοσλαβία.¹⁰¹ Μαρτυρίες αναφέρουν ότι, από την Γιουγκοσλαβία, επέστρεψαν από τον Νοέμβριο του 1951 έως τον Μάρτιο του 1952, 470 παιδιά, όσα δεν είχαν γονείς στο χωριό ή όσα είχαν τους γονείς τους στο εξωτερικό. Η απόφαση για την επιστροφή των παιδιών, με κριτήριο τα αιτήματα των γονέων, έγινε δεκτή από την ΠΔΚ και επέστρεψαν, μετά από ελέγχους των αιτήσεων, κάποια παιδιά, από το 1950 έως το 1952, κυρίως από την Γιουγκοσλαβία. Περίπου 5.000 παιδιά επέστρεψαν μέχρι το 1954, αλλά ακόμη 20.000 παιδιά παρέμειναν στις σοσιαλιστικές χώρες. (Θα επέστρεφαν μετά το 1974, ως ενήλικοι, μαζί με τους υπόλοιπους πολιτικούς πρόσφυγες).¹⁰²

Και η ίδια η ελληνική κυβέρνηση, όμως, υπαναχώρησε από τη διεκδίκηση των παιδιών από την Γιουγκοσλαβία, από το 1951 και μετά, κάτω και από την παρότρυνση του βρετανικού και αμερικανικού παράγοντα, καθώς, αφενός φοβόταν ότι θα αποτελούσαν πυρήνα σλαβικό και κομμουνιστικό και αφετέρου, επειδή αυτό που αποτελούσε μείζον ζήτημα για τον ξένο παράγοντα ήταν η εξομάλυνση των σχέσεων Ελλάδας-Γιουγκοσλαβίας. Κατά συνέπεια, ευνοήθηκαν οι προθέσεις του Τίτο για την

¹⁰⁰ Λαγάνη, Ειρήνη, «Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στη Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο-Κομινφόρμ (1948-1956)» στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασιλίου-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ.126-129.

¹⁰¹ Brown, Keith, «Τα "παιδιά-παππούδες" της Μακεδονίας: Διεθνικές πολιτικές μνήμης, εξορίας και επιστροφής 1948-1988», στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004, σ. 93-96.

¹⁰² Μητσόπουλος, Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες*. ό. π., σ. 18.

αφομοίωση των παιδιών και αργότερα, (1954-1970), την προσέλευση όλων των διεσπαρμένων Σλαβομακεδόνων στις λαϊκές δημοκρατίες.¹⁰³

Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και ο αδύνατος επαναπατρισμός τους.

Οι σχέσεις του ΕΑΜ με τους σλαβόφωνους ήταν θετικές, καθώς το ΚΚΕ ήταν το μόνο ελληνικό κόμμα που από τη δεκαετία του 1930 υπερασπιζόταν τα δικαιώματά τους.¹⁰⁴ Κατά τη διάρκεια του αντιστασιακού αγώνα, το ΚΚΕ και ο ΕΛΑΣ συνεργάστηκαν εναντίον των Γερμανών, των Βουλγάρων και των εθνικιστικών οργανώσεων με μεγάλο αριθμό Σλαβομακεδόνων. Το ΚΚΕ, για να αντιμετωπίσει το αυτονομιστικό ρεύμα, προσπάθησε να ενισχύσει τους δεσμούς του με τους Σλαβομακεδόνες, ώστε να μην ενταχθούν στις Γιουγκοσλαβικές μονάδες. Ήδη, το 1943, στον ΕΛΑΣ αριθμούσαν δύο χιλιάδες Σλαβομακεδόνες μαχητές, όταν συστήθηκε στα τέλη του 1943, το ΣΝΟΦ, (Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο), που συμπεριέλαβε όλους τους ένοπλους Σλαβομακεδόνες. Η διεύρυνση, όμως, της αυτονομιστικής δράσης των Γιουγκοσλάβων οδήγησε το ΚΚΕ στη διάλυση του ΣΝΟΦ.¹⁰⁵ Ο Τίτο, στις 17 Ιουλίου 1944, σε εγκύκλιό του για τη συνέχιση της συνεργασίας με τον ΕΛΑΣ, επανέρχεται στο θέμα της αυτοδιάθεσης της Μακεδονίας.¹⁰⁶ Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ οργάνωσαν συγκεντρώσεις στα χωριά, εξηγώντας τους κινδύνους της αυτονομιστικής δράσης, την υποστήριξη στην ισοτιμία τους και την ανάγκη να έχουν αгаστή εθνική δράση με όλους τους Έλληνες, ενώ παράλληλα διευκόλυναν Σλαβομακεδόνες μαχητές να επιστρέψουν, αποκηρύσσοντας τις αυτονομιστικές ενέργειες. Εξάλλου υπήρχε και ένα

¹⁰³ Λαγάνη, Ειρήνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996, σ.109-121, 104, 150-151.

¹⁰⁴ Εύλογα, η ευθυγράμμιση της πολιτικής του ΚΚΕ (από το 1924 μέχρι το 1935) με τη θέση της Κομιντέρν, για αυτονόμηση της ευρύτερης Μακεδονίας και Θράκης, έφερε τους Σλαβόφωνους πιο κοντά με την κομμουνιστική ιδεολογία και τη διεκδίκηση κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Οι συνέπειες αυτού ήταν καθοριστικές για την πολιτική φυσιογνωμία του ΚΚΕ αλλά και τη στάση των πληθυσμών αυτών στην Κατοχή και τον Εμφύλιο. Βλ στο Κωφός, Ευάγγελος, «Η Βαλκανική Διάσταση του Μακεδονικού προβλήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης» στο *Η Ελλάδα 1936-44 Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Πρακτικά Συνεδρίου, επιμέλεια Σβορώνου Ν. και Φλάισσερ Χ., Αθήνα: 1989, 420.

¹⁰⁵ Λυμπεράτος Μ. «ΚΚΕ και σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Μακεδονία 1941-1944», στο Μνήμων, τεύχος 20, Αθήνα: 1998, 87-94.

¹⁰⁶ Κατά συνέπεια, τα δύο Συντάγματα Σλαβομακεδόνων που συγκροτήθηκαν, στην Φλώρινα/Καστοριά με επικεφαλής τον Γκότσε (Ηλία Δημάκη) και στην Αριδαία/Εδεσσα με επικεφαλής τον Ούρντωφ ανέπτυξαν πάλι αυτονομιστική δραστηριότητα. Το ΚΚΕ αποφάσισε τη διάλυση του Τάγματος Γκότσε, το οποίο διέφυγε στη Γιουγκοσλαβία, προκαλώντας αναστάτωση στις οικογένειες των σλαβόφωνων ανδρών, και φόβο για τη μη επιστροφή τους. Βλ στο Κωφός Ευ, «Η Βαλκανική Διάσταση ό. π., 433-438, 441-442.

σημαντικό τμήμα των Σλαβόφωνων, με ελληνικό εθνικό φρόνημα.¹⁰⁷ Έπειτα από την ήττα των Γερμανών στα Βαλκάνια, πολλοί Σλαβομακεδόνες υποχώρησαν στην περιοχή των Σκοπίων, ενώ κάποιοι εντάχθηκαν στις σλαβόφωνες γραμμές του ΕΛΑΣ.¹⁰⁸

Μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, (12/2/1945), διενεργήθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση, απηνείς διωγμοί στα σλαβόφωνα χωριά.¹⁰⁹ Εξαιτίας των διώξεων, από τον Μάρτιο του 1945 έως και το 1946 η ροή των Σλαβομακεδόνων προς τη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας έφτασε τα 20.000 άτομα. Συνέπεια αυτού, ήταν, η περιοχή των Πρεσπών να μείνει με το 1/6 του πληθυσμού της. Σύμφωνα με την απογραφή του 1951, τα ερημωμένα χωριά σε Φλώρινα, Καστοριά και Αριδαία ανέρχονταν σε 46.¹¹⁰

Οι περισσότεροι σλαβόφωνοι πάντως, παρά την πολύ ευνοϊκή μεταχείριση στη ΛΔΜ, θεωρούσαν την παραμονή τους εκεί προσωρινή. Είχαν μπλεχτεί στη δίνη του Εμφυλίου, χωρίς πολλές φορές συνειδητοποίηση και σαφή προσανατολισμό. Αντίθετα, μετά το τέλος του Εμφυλίου, η εγκατάστασή τους εκεί, φαινόταν η πιο πρόσφορη επιλογή. Αλλά, υπήρξαν και αρκετοί που δεν δέχθηκαν, αρχικά, την Γιουγκοσλαβική υπηκοότητα. Υπολογίζεται ότι το 25-30% επιθυμούσαν τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα, και είχαν υποβάλλει αίτημα στο ελληνικό Προξενείο στα Σκόπια. Από την άλλη, οι αυτονομιστές του Τίτο, θεωρούσαν νίκη τη δημιουργία της ΛΔΜ, που την εκλάμβαναν ως απελευθέρωση μέρους της Μακεδονίας, καθώς, με επίκεντρο τα Σκόπια είχαν συγκεντρωθεί τόσοι πολλοί Σλαβομακεδόνες («Αιγαιάτες»). Επίσης, είχαν βλέψεις και στα βουλγαρικά εδάφη, (Μακεδονία του Πιρίν), και στην αποκατάσταση των «αλύτρωτων» στην Ελλάδα.¹¹¹

¹⁰⁷ Στο ίδιο, 441-442.

¹⁰⁸ Το καλοκαίρι του 1944, οι Γερμανοί, άρχισαν να προωθούν πιο ενεργά το σχέδιο της Αυτόνομης Μακεδονίας, (που πίστευαν ότι θα δεχόταν και η Βρετανία), ως αντίβαρο σε μια κομμουνιστική Βουλγαρία. Μετέτρεψαν άτακτες δυνάμεις σε τακτικό στρατό¹⁰⁸, στον οποίο συμμετείχαν Σλαβόφωνοι από την Έδεσσα, την Καστοριά και τη Φλώρινα. Με την ήττα των Γερμανών στα Βαλκάνια, η Οργάνωση διαλύθηκε. Βλ στο Troebst St., «Η δράση της Οχράνα, ό. π., 260-261.

¹⁰⁹ Τον Δεκέμβριο του 1946, ερευνητική επιτροπή του ΟΗΕ, για την καταγγελλόμενη από την ελληνική Κυβέρνηση υποκίνηση, από τους βόρειους γείτονες, αντάρτικου στις τάξεις τους, αποφάνθηκε, (προς απογοήτευση της Κυβέρνησης), ότι διενεργούνταν διώξεις, με κυβερνητικές μεθοδεύσεις των Σλαβομακεδόνων, που ανέρχονταν σε 85.000, ότι δεν διδασκόταν στα σχολεία η γλώσσα τους και ήταν απαγορευμένη η ομιλία της. Στους λόγους αυτούς η Επιτροπή απέδιδε τις αποσχιστικές τους τάσεις. Βλ. στο Κωστόπουλος, Τάσος, «Το μακεδονικό στη δεκαετία του '40», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τόμος Δ*, επιμέλεια Χατζηιωσήφ Χ., Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008, 393.

¹¹⁰ Κωστόπουλος, Τάσος, «Η απαγορευμένη Γλώσσα. Κρατική καταστολή των Σλαβικών διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία», Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008, σ. 219.

¹¹¹ Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία» στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004, σ. 47-48, 51-52, 67.

Από την άλλη, όσοι Σλαβομακεδόνες βρέθηκαν στη Βουλγαρία, αφενός υιοθετούσαν τα ελληνικά έθιμα και τραγούδια, καθώς εντάχθηκαν στην *Δημοκρατική Οργάνωση Μόρφωσης και Πολιτισμού*, που είχε ελληνικό προσανατολισμό, αφετέρου, στη χώρα, κυρίαρχη αντίληψη ήταν ότι οι Σλαβομακεδόνες ήταν Βούλγαροι. Κατά συνέπεια, σταδιακά, οι περισσότεροι αφομοιώθηκαν και θεώρησαν τη Βουλγαρία, ως πατρίο έδαφος.¹¹²

Το 1950 το ποσοστό των Σλαβομακεδόνων ήταν περίπου 35%-50% του συνόλου προσφύγων. Μετά τη ρήξη Στάλιν-Τίτο, προέκυψαν ανακατατάξεις και μετακινήσεις, καθώς, άλλοι ακολούθησαν την επίσημη γραμμή του κόμματος και άλλοι υποστήριζαν τον Τίτο. Ούτως ή άλλως, από την αρχή της προσφυγιάς οι περισσότεροι θεωρούνταν ύποπτοι από το ΚΚΕ. Μετά τη ρήξη, ηγετικά στελέχη του ΝΟΦ, (με αυτονομιστική δράση) εστάλησαν εξορία στο Καζακστάν. Απολύθηκαν δάσκαλοι και ομαδάρχισσες των παιδικών σταθμών, ενώ αναζητούνταν «πράκτορες» του Τίτο. Θεσμικά, βέβαια, αναγνωρίζονταν ως ξεχωριστή εθνοτική ομάδα, διδάσκονταν τη γλώσσα τους, τον πολιτισμό τους, υπήρχε σλαβόφωνη ενημέρωση από τον Τύπο και αντίστοιχες ραδιοφωνικές εκπομπές στις περισσότερες χώρες. Οι σοσιαλιστικές χώρες φιλοξενίας, πάντως, τους θεωρούσαν μέρος των Ελλήνων προσφύγων. Όμως, η φιλόπονη αντιμετώπιση των Σλαβομακεδόνων, οι διενέξεις με τους Έλληνες πρόσφυγες, η τιμωρητική συμπεριφορά, που μπορεί να σήμαινε σκληρότερες εργασιακές συνθήκες ή και εξορία, αλλά και η γιουγκοσλαβική προπαγάνδα, δημιούργησαν φυγόκεντρες τάσεις στους σλαβόφωνους.¹¹³ Μετά το 1954, πολλοί εγκαταστάθηκαν στη Γιουγκοσλαβία, ενώ στη δεκαετία του 1960, ένα μικρό τμήμα επέστρεψε στην Ελλάδα. Άλλοι επέλεξαν τη μετανάστευση στην Αυστραλία και στον

¹¹² Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.157, βλ. υποσημείωση 13: Ιωάννης Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Η Ελλάδα και οι γείτονές της. Διακρατική συνεργασία και ειρηνική συμβίωση σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο* (Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 57 κ. εξ., Κυριάκος Κεντρωτής, «Βουλγαρία», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Βαλκάνια: από τον διπολισμό στη νέα εποχή*, Γνώση, Αθήνα, 1994, 332-338, 380-383.

¹¹³ Σύμφωνα με μαρτυρίες, η ΛΔΜ, από το 1955, προσπάθησε να συγκεντρώσει τους Σλαβομακεδόνες και από το εσωτερικό της Γιουγκοσλαβίας και από τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες στην επικράτειά της. Τα παιδιά -πρόσφυγες είχαν ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και μερικά είχαν σπουδάσει, και θεωρούνταν σημαντικό ανθρώπινο κεφάλαιο. Εξάλλου, μετά το θάνατο του Στάλιν είχαν εξομαλυνθεί οι σχέσεις με την ΕΣΣΔ και είχε εκλείψει η αντί-γιουγκοσλαβική προπαγάνδα στα παιδιά των Σλαβομακεδόνων (που είχε οδηγήσει στην αντικατάσταση του Σλαβομακεδονικού αλφάβητου από ένα κατά βάση βουλγαρικό). Η Γιουγκοσλαβική Κυβέρνηση είχε ήδη ενθαρρύνει με κίνητρα (στέγη, περίθαλψη και εργασία) τον επαναπατρισμό 2.500 παιδιών από τις υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες στη Γιουγκοσλαβία, όπου βρίσκονταν οι γονείς τους και όχι προς την Ελλάδα. (Βέβαια, αρχικά αντιμετώπιζονταν φιλόπονα, ως πράκτορες των υπόλοιπων σοσιαλιστικών χωρών) Το ίδιο διάστημα, υπάρχουν μαρτυρίες ότι Σλαβομακεδόνες προσήλθαν και από την Ελλάδα στη ΣΔΜ. Βλ στο Brown, Keith, «Τα "παιδιά-παππούδες" ό. π., σ. 140, 160-161.

Καναδά, όπου υπήρχαν και κάποιες συγγενικές ρίζες από προπολεμικές μεταναστεύσεις. Κατά συνέπεια, το ποσοστό των σλαβόφωνων προσφύγων μειώθηκε στο 20%.¹¹⁴

Για το ελληνικό κράτος, μετά το τέλος του Εμφυλίου, το μεγαλύτερο διακύβευμα ήταν να πάψει να αναγνωρίζεται από τον ΟΗΕ η ύπαρξη Σλαβομακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα, έπειτα από το μαζικό κύμα φυγής τους: 20.000 προς τις σοσιαλιστικές χώρες και την ΕΣΣΔ (από τις 55.000 φυγάδων συνολικά), 18.000 (από τις 25.000) στη Γιουγκοσλαβία. 20.000 νεκροί πολέμου. Η απογραφή του 1951 στην Ελλάδα, τους καταμετρά ψευδώς, ως 36.894, ενώ υπήρχαν σχεδόν τετραπλάσιοι.¹¹⁵ Αρχές του 1957 το περιοδικό του ΚΚΕ *Νέος Κόσμος*, υπολογίζει ότι οι Έλληνες σλαβόφωνοι ανέρχονταν σε 150.000, στους νομούς Φλώρινας, Καστοριάς και Πέλλας. Οι Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες από την Ελλάδα στις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ υπολογίζονται σε 30.000, δηλαδή το 1/2 των πολιτικών προσφύγων.¹¹⁶

Συγκεκριμένα, από την Ελληνική Κυβέρνηση ελήφθησαν μέτρα για την απαγόρευση επιστροφής στη χώρα όσων είχαν σλαβική καταγωγή, (εκτός των παιδιών που οι οικογένειές τους ήταν εντός Ελλάδας), τους αφαιρέθηκε η ιθαγένεια *ως μη Ελλήνων το γένος*, και δημεύτηκαν οι περιουσίες τους. Με το ΛΖ΄ Ψήφισμα (6/2/1947, ΦΕΚ 267 Α΄7/12/1947), αφαιρέθηκε μέχρι το 1962, η ελληνική ιθαγένεια σε 22.226 άτομα, από τα οποία 15.000 Σλαβομακεδόνες.

Επίσης το 1953, η Ελληνική Βουλή αποφάσισε τον επαναποικισμό των παραμεθόριων περιοχών σε Μακεδονία, Ήπειρο και Θράκη και την απόδοση των εγκαταλελειμμένων περιουσιών σε νέους εποίκους. Η Γιουγκοσλαβία αντέδρασε, υποστηρίζοντας ότι επιχειρείται η αλλοίωση της εθνολογικής σύνθεσης των παραμεθόριων περιοχών και καταπατώνται τα δικαιώματα της Μακεδονικής Εθνικής μειονότητας. Η Ελλάδα, σε απάντηση, κατήγγειλε την ανθελληνική προπαγάνδα που λάμβανε χώρα στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας, από σχολικά βιβλία, χάρτες και τον Τύπο. Πάντως, και ο πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Ελλάδα Άλεν, αναφέρεται,

¹¹⁴ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 154-159.

¹¹⁵ Κωστόπουλος, Τάσος, «Το μακεδονικό ό. π., σ. 411.

¹¹⁶ Μιχαηλίδης Γ., «Βαλκανική Αριστερά ό. π., σ. 435.

την ίδια περίοδο, στα δικαιώματα των μειονοτήτων στην Ελλάδα και εστιάζει στην απαλλοτρίωση των κτημάτων των Σλαβομακεδόνων.¹¹⁷

Ο Τίτο πιεζόταν από την «Κοινότητα των Αιγαιατών», να αντιδράσει στην εκποίηση των περιουσιών. Το 1954, όμως, στο πλαίσιο της προσέγγισής του με την Ελλάδα, απαγορεύει την κυκλοφορία του έντυπου των Σλαβομακεδόνων προσφύγων «Η φωνή των Αιγαιατών» και αποσύρει το σχολικό βιβλίο του Λάζαρου Μοΐσοφ, στη ΛΔΜ, που υποστήριζε την ύπαρξη Μακεδονικής Εθνικής Μειονότητας στην Ελλάδα.¹¹⁸ Από τότε, η «κοινότητα των Αιγαιατών» δεν έλαβε καμία επίσημη υποστήριξη από το κράτος, ακόμη και μετά το θάνατο του Τίτο (4/5/1980). Αντίθετα, υπήρχε έλεγχος, ώστε να μη θίγονται “ευαίσθητα εθνικά ζητήματα”. Μόνο τη δεκαετία του 1980 επιτράπηκε να αναληφθούν πρωτοβουλίες που δεν είχαν αποκλειστικά πολιτιστικό ή τοπικό περιεχόμενο.¹¹⁹ Στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές του '80, Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες από τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες απογοητευμένοι από τις νομικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα και κατανοώντας ότι δεν θα επαναπατριστούν στη γενέθλια γη, μετακινήθηκαν στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Επί τριάντα χρόνια είχαν μείνει ανιθαγενείς στις Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες, ελπίζοντας στην ανάκτηση της ελληνικής ιθαγένειας. Τελικά, όμως, εφαρμόστηκε η επίλυση του μειονοτικού *δια της χειρουργικής μεθόδου*. Με τον Νόμο «περί χρησικτησίας» έχαναν τα δικαιώματά τους στην πατρογονική τους γη. Τίποτα δεν άλλαξε ούτε με την επιστροφή των πολιτικών εξόριστων (1982), ούτε με την *άρση των συνεπειών του Εμφυλίου* του 1989.¹²⁰

¹¹⁷ Στο ίδιο, 435.

¹¹⁸ Στο ίδιο, 410.

¹¹⁹ Brown, Keith, «Τα “παιδιά-παππούδες” ό. π., σ. 140, 160-161.

¹²⁰ Καθώς και στις δύο περιπτώσεις εξαιρέθηκαν οι μη Έλληνες το γένος πολιτικοί πρόσφυγες. Βλ στο Κωστόπουλος, Τάσος, «Το μακεδονικό ό. π., σ. 411-412.

Η αντιμετώπιση των πολιτικών προσφύγων από την ελληνική Πολιτεία και οι πρώτοι, σποραδικοί επαναπατρισμοί.

Οι πολιτικοί πρόσφυγες αποτέλεσαν ένα σύνθετο πρόβλημα για την ελληνική πολιτεία, καθώς αυτό δεν σχετίζεται μόνο με τον Εμφύλιο πόλεμο, ούτε μόνο με τα χρόνια της Κατοχής και τον αγώνα για έναν ελεύθερο και δίκαιο κόσμο, απέναντι στον δοσιλογισμό, που μεταπολεμικά ενδύθηκε την εθνοφοροσύνη. Ούτε, αφορά μόνο στον ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς κόσμους, τον καπιταλισμό και τον υπαρκτό σοσιαλισμό, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Σχετίζεται πρωτίστως, με την αναγνώριση ή μη, της ύπαρξης Σλαβομακεδονικής μειονότητας, που πήρε διαστάσεις εθνικού ζητήματος, καθώς η πολιτική της Κομιντέρν και η επαμφοτερίζουσα στάση του ΚΚΕ, ευνόησε τις αποσχιστικές και αυτονομιστικές τάσεις των σλαβόφωνων της Μακεδονίας, εκτραχύνοντας τις σχέσεις με τα όμορα κράτη της Βαλκανικής-ιδίως τη Γιουγκοσλαβία. Κατά συνέπεια, ως βέλτιστη λύση προκρίθηκε η απαλλαγή από τους Έλληνες εκείνους πολίτες που ήταν κομμουνιστές ή σλαβόφωνοι.¹²¹

Στο οπλοστάσιο της ελληνικής Πολιτείας υπήρχαν ήδη νομικές ρυθμίσεις, που αφορούσαν την αφαίρεση της ιθαγένειας αλλογενών που είχαν εγκαταλείψει τη χώρα. Επρόκειτο για το Διάταγμα του 1927, που χρησιμοποιήθηκε μετά τη λήξη της Κατοχής, για μειονοτικές ομάδες που είχαν φύγει από την Ελλάδα.¹²²

Τα έκτακτα μέτρα για την εθνική ασφάλεια ξεκίνησαν με το Γ΄ Ψήφισμα, (18/6/1946), το οποίο όριζε θανατική ποινή για όσους δρούσαν υπέρ του διαμελισμού της χώρας ή την αυτονομία μιας περιοχής. Όμως, το 1947, (και ενώ ταυτόχρονα γίνεται χρήση και του Διατάγματος του 1927 για τους Σλαβόφωνους), εντείνονται τα κατασταλτικά μέτρα.¹²³ Κατά συνέπεια, ανοίγει ο δρόμος για αφαίρεση της ιθαγένειας και από ομογενείς πολίτες, οι οποίοι βρίσκονται στο εξωτερικό και των οποίων αμφισβητείται η «εθνική συνείδηση». Σύμφωνα με το ΛΖ΄ Ψήφισμα της Δ΄ Αναθεωρητικής Βουλής (6/2/1947, ΦΕΚ 267 Α΄7/12/1947), στο εξής θα αφαιρείται η Ελληνική Ιθαγένεια από όσους βρίσκονται στο εξωτερικό και «δρουν αντεθνικώς», ευνοώντας τον *συμμοριακόν αγώνα*, όσο διαρκεί η *ανταρσία*, δηλαδή ο Εμφύλιος

¹²¹ Μπαλτσιώτης, Λάμπρος, «με αφορμή την πρώτη αφαίρεση ιθαγένειας “αντεθνικώς δρώντων εις το εξωτερικόν”»: μερικές επισημάνσεις», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 15, Σεπτέμβριος 2013, Αθήνα, ΑΣΚΙ, σ.108.

¹²² Κυρίως Σλαβόφωνοι, Βλάχοι και Αρμένιοι της Β. Ελλάδας και Ισραηλίτες. Βλ. στο ίδιο, σ. 102.

¹²³ Είχε προηγηθεί το Γ΄ Ψήφισμα (18/6/1946) που έθεσε εκτός Νόμου το ΚΚΕ και ακολούθησε σωρεία “έκτακτων μέτρων”. Βλ στο Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 62.

Πόλεμος. Ο νόμος χαρακτηρίστηκε ως «μέτρο άμυνας» και στηριζόταν στο σκεπτικό ότι, εφόσον δεν μπορούσαν να συλληφθούν και να εκτελεστούν, η αφαίρεση της ιθαγένειας ισοδυναμούσε με πολιτικό θάνατο.¹²⁴ Ωστόσο, ο Υπουργός Δικαιοσύνης Χρήστος Λαδάς, είχε δηλώσει ότι ο νόμος αφορούσε λίγα άτομα, που ενίσχυαν τον «συμμοριτοπόλεμο», διανοούμενους που υποστήριζαν τον Τίτο και δημοσιογράφους ομογενείς στις ΗΠΑ, που στρέφονταν κατά της ελληνικής κυβέρνησης.¹²⁵ Όσοι, παρά την αφαίρεση της ιθαγένειας, συλλαμβάνονταν εντός της χώρας, θα αντιμετώπιζαν την ποινή της απέλασης, σύμφωνα με νόμο του 1927, ως αλλογενείς.¹²⁶

Μετά την αναγγελία ίδρυσης της ΠΔΚ (24/12/1947), εφαρμόστηκε ο ΑΝ509/1947, και διαλύθηκαν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ¹²⁷. Οι πρώτοι, από τους οποίους αφαιρέθηκε η ιθαγένεια, ήταν τα μέλη της ΠΔΚ. Τα επόμενα δεκατέσσερα χρόνια, όμως, μέχρι το 1962, με διαδοχικά βασιλικά διατάγματα και υπουργικές αποφάσεις, αφαιρέθηκε η ιθαγένεια (παρانونώς) μαζικά, σε περισσότερα από 22.366 άτομα που αναφέρονται, και ενώ το Ψήφισμα έπρεπε να είχε ανασταλεί με τη λήξη του Εμφυλίου, λόγω του προσωρινού του χαρακτήρα.¹²⁸

Το ΑΖ΄ Ψήφισμα, συνοδεύτηκε και από το Ψήφισμα Μ΄, (1948), που νομοθετούσε την αφαίρεση της παρουσίας όσων συμμετείχαν στον «συμμοριτικόν αγώνα» και των συζύγων τους.¹²⁹ Τα δύο ψηφίσματα, αποδυνάμωναν όχι μόνο ηθικά και πολιτικά τους πληγέντες αλλά και οικονομικά, αποκλείοντας κάθε περιθώριο επιστροφής.¹³⁰

Παράλληλα από τις Κυβερνήσεις Σ. Βενιζέλου, Ν. Πλαστήρα και Αλ. Παπάγου νομοθετήθηκε και το «Πρόγραμμα επαναποικισμού της μεθορίου»,¹³¹ με σκοπό όχι

¹²⁴ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 55-56.

¹²⁵ Κωστόπουλος, Τάσος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926-2003)» *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 83, Δεκέμβριος 2003, σ.57.

¹²⁶ Με αυτόν τον τρόπο θα εμποδιζόταν η επιστροφή όσων είχαν φύγει, ως επικίνδυνων για το Έθνος. Βλ. στο Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 57.

¹²⁷ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 63.

¹²⁸ Η μαζικότητα των αφαιρέσεων της ιθαγένειας ενισχύει την άποψη ότι κυρίως στρεφόταν κατά των σλαβόφωνων, οι οποίοι εκλαμβάνονταν ως απειλή για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, βλ. στο Μπαλτσιώτης, Λάμπρος, «με αφορμή ό. π., σ. 108, και Κωστόπουλος, Τάσος, «Αφαιρέσεις ό. π., σ.57-58.

¹²⁹ Με το Ν.Δ. 17/1948 αποκλειόταν από κάθε οικονομική αρωγή ή σύνταξη όποιος είχε συμμετάσχει στον Εμφύλιο ή απωλέσει την ελληνική ιθαγένεια. Βλ στο Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 64.

¹³⁰ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 58.

¹³¹ Πράξεις νομοθετικού περιεχομένου 944/1950, 253/1951, 1218/1952, 2536/1953, Βλ στο Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 153-154.

μόνο τη διάθεση των περιουσιών των προσφύγων αλλά και την αποκατάσταση των λεγόμενων «συμμοριόπληκτων», δηλαδή των υποχρεωτικά μετακινηθέντων από τον ελληνικό Τακτικό Στρατό πληθυσμών, ώστε ο ΔΣΕ να βρίσκει έρημη γη, και να μην έχει ερείσματα σε εφόδια και στρατεύσιμους. Μόνο το 1947, σύμφωνα με στοιχεία του Στρατού είχαν μετακινηθεί 231.372 άτομα¹³², ενώ ο συνολικός αριθμός τους πλησίαζε τις 591.000.¹³³ Η εκχώρηση των κλήρων των πολιτικών προσφύγων συνεχίστηκε για πολλά χρόνια. Σύμφωνα με το Δελτίο της ΚΕΠΠΕ (Μάρτιος 1976) και άλλων εφημερίδων της Β. Ελλάδας, συνεχιζόταν μέχρι και τον Ιούλιο του 1974¹³⁴.

Οι μεμονωμένες προσπάθειες των Κυβερνήσεων Πλαστήρα (του 1950 και του 1951), για «μέτρα ειρηνεύσεως»,¹³⁵ έπεσαν στο κενό και οδήγησαν σε απώλεια της κυβερνητικής πλειοψηφίας. Τα μέτρα κατά των μελών του παράνομου ΚΚΕ και των πολιτικών προσφύγων αυστηροποιήθηκαν, ιδίως μετά την ανάληψη της Πρωθυπουργίας από τον Αλ. Παπάγο, (19/11/1952), όπως η εκτέλεση του Ν. Μπελογιάννη (30/3/1952) και του Ν. Πλουμπίδη (14/8/1954).¹³⁶ Η ίδρυση της ΕΔΑ, το 1951, που συσπείρωσε την ευρύτερη αριστερά, (κομμουνιστές και μη, σοσιαλιστές και εαμίτες), και οι επιτυχίες της στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1956 και του 1958, οπότε αναδείχθηκε αξιωματική αντιπολίτευση, συνέβαλαν στη διατήρηση των έκτακτων μέτρων και έκλειναν τον δρόμο της αμνηστίας και του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, πολλές πλευρές αμφισβητούσαν τη συνέχιση των εμφυλιακών νομοθετημάτων. Επρόκειτο για ένα «Παρασύνταγμα», που στηριζόταν στην αντίληψη του σλαβικού κινδύνου, που συνέπιπτε με τον κομμουνισμό.¹³⁷ Καθώς, όμως, είχαν παρέλθει οι ανώμαλες συνθήκες της πολιτικής ζωής, και για την εμφάνιση ενός πιο δημοκρατικού προσώπειου προς την ΕΟΚ,¹³⁸ το Συμβούλιο της Επικρατείας, στις 23/7/1962, κήρυξε το νομοθετικό πέρας του Εμφυλίου Πολέμου. Ως εκ τούτου, έπρεπε να αντικατασταθεί το νομικό πλαίσιο. Ο Υπουργός Δικαιοσύνης,¹³⁹ όμως, εισηγήθηκε το άρθρο 4, του Νόμου 4234/1962 για

¹³² Στο ίδιο, σ. 139.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 149.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 165-166, υποσημειώσεις 563 & 564.

¹³⁵ Κατάργηση πιστοποιητικών φρονημάτων, ακύρωση θανατικών καταδικών κ. ά., στο Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες σ. 89.

¹³⁶ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 72.

¹³⁷ στο ίδιο, σ. 69.

¹³⁸ Προς την οποία είχε υπογραφεί Συμφωνία Σύνδεσης, βλ στο ίδιο, σ. 75.

¹³⁹ Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου, στην Κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή.

την «ασφάλεια της χώρας», που προέβλεπε τη διεύρυνση των αφαιρέσεων ιθαγένειας σε όσους διέμεναν στο εξωτερικό και ακολουθούσαν το ΚΚΕ και με νομοθετική ρύθμιση προβλέπονταν ποινές για όσους ενεργούσαν υπέρ της αναβίωσης των εκτός νόμου οργανώσεων. Το σκεπτικό ήταν να αποφευχθεί η επιστροφή όσων το επιδίωκαν και είχαν ακόμη την ιθαγένεια, λόγω ελλείψεως των στοιχείων τους. Απαγορευόταν η επιστροφή σε όσους είχαν φύγει από τη χώρα χωρίς διαβατήριο. Κατά συνέπεια το νομοθέτημα δεχόταν ότι η «ανταρσία» συνεχιζόταν.¹⁴⁰ Το άρθρο στηλιτεύτηκε από την αντιπολίτευση ως αντισυνταγματικό, και στοχοποιητικό των πολιτικών αντιπάλων της κυβέρνησης και εντελώς σε αντίθετη κατεύθυνση από τον κατευνασμό των εμφυλιακών διαιρέσεων και της απόδοσης αμνηστίας. Επιπλέον, με το άρθρο 5, επανήλθε και το θέμα των δημεύσεων των περιουσιών και της απόδοσής τους σε νέους εποίκους.

Όλα τα παραπάνω κατεδείκνυαν ότι δεν διευκολύνθηκε η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, και ότι η κοινωνία και το ίδιο το Κοινοβούλιο έπρεπε να αναμετρηθεί με το κρίσιμο θέμα του επαναπατρισμού τους, της αμνηστίας,-που ήταν πλέον πάγιο αίτημα της αντιπολίτευσης-, της απελευθέρωσης των πολιτικών κρατουμένων, της ελευθερίας του λόγου και του Τύπου, της κατάργησης των πιστοποιητικών φρονημάτων και της παύσης των παρακολουθήσεων και των φακέλων των πολιτών.

Βέβαια, σποραδικοί επαναπατρισμοί, σε ατομική ή οικογενειακή βάση πραγματοποιήθηκαν και τη δεκαετία του 1950, και τη δεκαετία του 1960, κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου¹⁴¹, μια τάση που παύτηκε με την επιβολή της Δικτατορίας στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, από την Τσεχοσλοβακία επαναπατρίστηκαν, με τη συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού, το 1954, περίπου 800 πρόσφυγες, κυρίως ηλικιωμένοι, παιδιά που οι γονείς τους βρίσκονταν στην Ελλάδα και αιχμάλωτοι από τις τάξεις του ελληνικού Τακτικού Στρατού. Επίσης, την περίοδο της διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου, επαναπατρίστηκαν από την Τσεχοσλοβακία

¹⁴⁰ Τσέκου, Κατερίνα, «Πρόσφυγες» στο Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 488.

¹⁴¹ Η κυβέρνηση της Ε.Κ. δεν άλλαξε το νομοθετικό πλαίσιο, απλά δεν έδειξε ζήλο στην εφαρμογή των δηλώσεων νομιμοφροσύνης των επαναπατρισθέντων, διέγραψε από τα ποινικά μητρώα τις καταδίκες για αντεθνική δράση και ρύθμιζε ζητήματα αφαίρεσης ιθαγένειας. Βλ. στο Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 81.

άλλοι 1000 πρόσφυγες που είχαν αιτηθεί ατομικά.¹⁴² Από το 1958 έως το 1975, σύμφωνα με τον Ερυθρό Σταυρό Τσεχοσλοβακίας, επαναπατρίστηκαν στην Ελλάδα, πάντα ατομικά, περίπου 1700 πρόσφυγες.¹⁴³

Είναι γεγονός ότι ούτε το ΚΚΕ ούτε η ΕΔΑ ανακινούσαν το θέμα του επαναπατρισμού, αντίθετα το βασικό αίτημα ήταν η αμνηστία.¹⁴⁴ Το ΚΚΕ βρισκόταν σε παρανομία, και ο επαναπατρισμός σε ατομική βάση προϋπέθετε δήλωση αποκήρυξης των κομμουνιστικών ιδεών, που λάμβανε χαρακτήρα δημόσιου εξευτελισμού και αντικομμουνιστικής προπαγάνδας. Το ΚΚΕ αντιμετώπιζε τις ενέργειες επαναπατρισμού σε ατομική βάση, ως προδοτικές. Αντίθετα υποστήριζε τον καθολικό επαναπατρισμό, που θα συνοδευόταν από την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας και την υλική (εργασιακή, συνταξιοδοτική, περιουσιακή) αποκατάστασή τους.¹⁴⁵

Αλλά και οι ελληνικές κυβερνήσεις ήταν φιλύποπτες και απρόθυμες στον επαναπατρισμό, ακόμη και των ηλικιωμένων. Κατά συνέπεια, εκτός από τα παιδιά, τους συλληφθέντες από τον ΔΣΕ και κάποιους δυσανεσθημένους, δεν υπήρξε σοβαρό ρεύμα επιστροφής. Ευκολότερα επαναπατρίστηκαν αυτήν την περίοδο άτομα της αριστερής διάνοησης, καθώς δεν αντιμετώπιζαν εγκληματικές κατηγορίες και είχαν αρκετές διασυνδέσεις.¹⁴⁶ Με λιγότερα προσκόμματα παραχωρούνταν τρίμηνες άδειες για επίσκεψη. Παρόλα αυτά, την περίοδο 1956-1968, επαναπατρίστηκαν 6.786 πολιτικοί πρόσφυγες, ενώ, εύλογα, κατά την επταετία της Δικτατορίας, μόλις 1.086.¹⁴⁷ Όλοι τους όμως αντιμετώπισαν προβλήματα στέγης, διατροφής, φορολόγησης και απεμπόλησαν τα συνταξιοδοτικά τους δικαιώματα από τις σοσιαλιστικές χώρες, καθώς δεν υπήρχαν διακρατικές συμφωνίες.

¹⁴² Τσίβος, Κωνσταντίνος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 122-123.

¹⁴³ Τσίβος, Κωνσταντίνος, «Υπερορία ό. π., σ. 75.

¹⁴⁴ Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 169-170.

¹⁴⁵ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 194-195.

¹⁴⁶ Έλλη Αλεξίου, Βάσος Γεωργίου κ. ά., στο ίδιο, σ. 196.

¹⁴⁷ Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, ό. π., σ. 46.

Η τομή της Μεταπολίτευσης.

Η δεξιά διακυβέρνηση (1974-1981)

Το 1974, με τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ άρχισε σταδιακά ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων, που κορυφώθηκε από το 1982 έως το 1990, καθώς συντελέστηκε μαζικά ο επαναπατρισμός περίπου 34.000 πολιτικών προσφύγων.¹⁴⁸

Η Μεταπολίτευση δεν ήταν απλώς μια δημοκρατική πολιτειακή μετάβαση, που σηματοδοτήθηκε από την αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού,¹⁴⁹ αλλά αποτέλεσε την τομή για τη δικαίωση αιτημάτων και την ολοκλήρωση διεργασιών που κυοφορούνταν σε όλη την μετεμφυλιακή περίοδο. Κατά συνέπεια, όλες οι νομοθετικές και θεσμικές εξελίξεις και οι ιδεολογικές και κοινωνικές ανακατατάξεις, σχετίστηκαν με ζητήματα που είχαν μείνει ανοικτά, από τη δεκαετία του '40, και, καθώς το αφήγημα της εθνοκοφροσύνης είχε απαξιωθεί πλήρως από την επταετία, ιδίως μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο,¹⁵⁰ τα πολιτικά κόμματα επαναπροσδιορίστηκαν με βάση τις θέσεις τους απέναντι σε αυτά τα ζητήματα και την ερμηνεία τους αναφορικά με το μέλλον της Δημοκρατίας. Βασική προϋπόθεση για την οικοδόμηση του δημοκρατικού βίου ήταν η στοιχειώδης πολιτική συναίνεση, για τη διαχείριση του τραυματικού παρελθόντος και η αποκατάσταση της ισότητας, χωρίς κοινωνικούς αποκλεισμούς, αντιμετώπισης όλων των πολιτών, όχι μόνο για το παρόν και το μέλλον, αλλά και για το παρελθόν.¹⁵¹

Εύλογα, η αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού προϋπέθετε τη νομιμοποίηση της λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων. Συνακόλουθα, στις 23 Σεπτεμβρίου του 1974, νομιμοποιείται το ΚΚΕ μετά από 27 χρόνια,¹⁵² καθώς

¹⁴⁸ Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις «νέες πατρίδες»: η ελληνική διασπορά στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», σ. 15 και Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανός Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946-1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση», σ. 7.

¹⁴⁹ Αυγερίδης, Μάνος-Γαζή, Έφη-Κορνέτης, Κωστής «Εισαγωγή» στο Αυγερίδης, Μάνος-Γαζή, Έφη-Κορνέτης, Κωστής (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 16.

¹⁵⁰ Γαζή, Έφη, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης-Έφη Γαζή-Κωστής Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 248.

¹⁵¹ Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση: Θεσμική ενσωμάτωση και συμβολικός αποκλεισμός της κομμουνιστικής αριστεράς (1974-1981)», στο Μάγδα Φυτιλή-Μάνος Αυγερίδης-Ελένη Κούκη, *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2022, σ. 185-186.

¹⁵² Ν.Δ. 59/1974, «Περί συστάσεως και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων», (ΦΕΚ 259/23/9/1974).

καταργείται ο Αναγκαστικός Νόμος 509/1947. Είχε προηγηθεί, η ανενόχλητη επιστροφή του Χαρίλαου Φλωράκη, στις 22 Αυγούστου, που προοιωνίζε την εκ των πραγμάτων αμνηστία των πολιτικών προσφύγων και τη νομιμοποίηση του κόμματος.

Ο υπουργός Εσωτερικών Γεώργιος Ράλλης, αργότερα, δήλωσε ότι οι η τακτική των διώξεων, των εξοριών και των θανατικών καταδικών δεν ταίριαζαν στη νέα εποχή, αλλά αντίθετα συσπείρωναν περισσότερο τους νέους στην Αριστερά.

Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στο πρώτο φύλλο της μεταπολιτευτικής κυκλοφορίας της (25/9/1974), ως όργανο της Κ.Ε. του ΚΚΕ, θέτει άμεσα το ζήτημα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και της αποκατάστασης των αγωνιστών της.¹⁵³ Όμως το αίτημα τίθεται στο πλαίσιο της εθνικής συμφιλίωσης, χωρίς προθέσεις απόδοσης ευθυνών. Κυρίως στοχεύει στην ηθική αποκατάσταση των αγωνιστών, -επομένως και των πολιτικών προσφύγων- και στην αναγνώριση του πατριωτικού χαρακτήρα του αγώνα τους. Το ΚΚΕ επιζητούσε την αναγνώριση της εαμικής αντίστασης, καθώς μέχρι τότε είχαν αναγνωριστεί ως αντιστασιακές, πλήθος οργανώσεων, κατά κύριο λόγο εθνικοφρόνων.

Την πρωτοχρονιά του 1975, σ.7, η εφ. *Ριζοσπάστης*, φιλοξενεί ανταπόκριση από την Ουγγαρία, όπου ο Αντώνης Αμπατιέλος συναντάει πολιτικούς πρόσφυγες. Ταυτόχρονα δηλώνεται ότι το 1975 πρέπει να αποτελέσει «χρονιά γυρισμού για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, μετά από 25 χρόνια, που η μισαλλοδοξία τους κράτησε μακριά από την πατρίδα», και ζητάει «γενική αμνηστία και ελεύθερο επαναπατρισμό χωρίς όρους». Στις 2 Ιανουαρίου 1975, η εφημερίδα, σ.2, δημοσιεύει: «οι γνώσεις των πολιτικών προσφύγων να μπουν στην υπηρεσία του λαού μας». Με αφορμή την κηδεία του Κ. Βάρναλη, παιδιά πολιτικοί πρόσφυγες από τη Βουλγαρία δηλώνουν: «Ζούμε με το όνειρο του ερχομού μας».

Την ίδια περίοδο, σύμφωνα με το Δελτίο της ΚΕΠΠΕ, (Ιανουάριος 1975), πολλοί φορείς προβάλλουν με Υπομνήματα στη Βουλή και στα πολιτικά κόμματα, το αίτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων (Δήμος Αθηναίων, Πειραιώς, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Σερρών, Κοινότητες Κρανίου Πρεβέζης, Μαυρελίου Καλαμπάκας, Βροντού Πιερίας κ. ά.).¹⁵⁴ Στις 4 Ιανουαρίου, στην εφ. *Ριζοσπάστης*, σ.2,

¹⁵³ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 25/9/1974, σ.1, «Χαιρετιστήριο της ΚΕ του ΚΚΕ. Προς την εργατική τάξη, την αγροτιά, τους εργαζομένους, όλο το λαό» & Γρηγόρης Φαράκος, «Η Εθνική Αντίσταση ξαναζεί».

¹⁵⁴ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 252.

φιλοξενούνται τα αιτήματα συγγενών πολιτικών προσφύγων από το Μαυρέλι Καλαμπάκας, που περιλαμβάνονται σε υπόμνημα προς τον Χαρίλαο Φλωράκη, με σκοπό να το υποβάλει στη Βουλή. Στην εφ. *Ριζοσπάστης*, πάλι, που περιλαμβάνει μόνιμη σελίδα για τους πολιτικούς πρόσφυγες, στις 22 Ιανουαρίου 1975, σ.2 διαβάζουμε ρεπορτάζ για την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε άλλα 139 άτομα, που την είχαν στερηθεί από το 1967. Ταυτόχρονα διοργανώνονταν εκδηλώσεις που έθεταν έντονα το ζήτημα.

Το ΚΚΕ, πρόβαλλε για πρώτη φορά, το αίτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων στη Βουλή, στις 20 Φεβρουαρίου 1975, με αφορμή τις ατομικές αιτήσεις επαναπατρισμού που απορρίπτονταν. Αρχικά το ζήτημα ετέθη σε ανθρωπιστική βάση, για τους ηλικιωμένους ή για όσους επιθυμούσαν να ενωθούν με τους συγγενείς τους. Στη συνέχεια, όμως, η επιχειρηματολογία έλαβε και νομική βάση, για την παράνομη, πλέον, στέρηση της ιθαγένειας, εφόσον είχε παύσει η ισχύς των έκτακτων μέτρων και συνθηκών. Στην πορεία, η κεντροαριστερή αντιπολίτευση, επεσήμανε την αναγκαιότητα αναγνώρισης των αντιστασιακών οργανώσεων και του μαζικού επαναπατρισμού των προσφύγων, για να θεραπευτούν οι πληγές του Εμφυλίου. Ο Εμφύλιος μνημονευόταν ως τραυματικό διχαστικό παρελθόν, που έπρεπε να προσπελαστεί ως συνέχεια της Εθνικής Αντίστασης, μέσα από μια ενωτική, εθνικά, ρητορική. Η πατρίδα έπρεπε να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες που είχαν εξωθηθεί στην υπερορία, να τους αποδώσει την ελληνική ιθαγένεια και να τους τιμήσει ως αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης.¹⁵⁵ Την επόμενη ημέρα, (21/2/1975) η εφ. *Ριζοσπάστης*, σε δημοσίευμα με τίτλο «απαράδεκτη μισαλλοδοξία» καταγγέλλει την κυβέρνηση ότι προβάλλονται εμπόδια από τις ελληνικές πρεσβείες στις σοσιαλιστικές χώρες στις αιτήσεις των προσφύγων για επαναπατρισμό ή άδεια προσωρινής επίσκεψης. Αναφέρεται, δε, στο παράδειγμα του Στέφανου Παπαγιωργάκη, ο οποίος, ενώ είχε ήδη ανακτήσει την ελληνική ιθαγένεια, που του είχε αφαιρεθεί από τη Χούντα, εξαναγκάστηκε να μην αποβιβαστεί από το αεροπλάνο. Στο ίδιο φύλλο, σ.8, σε δημοσίευμα με τίτλο «ειδικές δηλώσεις για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων», αναφέρθηκε ο λόγος του βουλευτή Κ. Κάππου, ο οποίος μίλησε εκ μέρους κατοίκων της Θεόπετρας Τρικάλων στη Βουλή, για την απόδοση ιθαγένειας και

¹⁵⁵ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 67.

στηλίτευσε τον λόγο του Υπουργού Εσωτερικών Κ. Στεφανόπουλου, για υποβολή δηλώσεων νομιμοφροσύνης.

Ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής, μέσα σε διάστημα ενάμιση χρόνου εφάρμοσε μια πολιτική ρήξης με το παρελθόν: συνταγματική αποκατάσταση, επίλυση του πολιτειακού με δημοψήφισμα, αμνήστευση των πολιτικών κρατουμένων, δίκες των βασανιστών και των υπαιτίων για την αιματηρή κατάπνιξη της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Συνακόλουθα, επέτρεψε να επιστρέψουν οι πολιτικοί πρόσφυγες, χαρακτηρίζοντάς τους ως «μετανάστες», ή ως «παλιννοστούντες»¹⁵⁶, (όρος που μπορούσε να ισχύει μόνο για την πρώτη γενιά των προσφύγων), ώστε να μη τονίζεται ο πολιτικός χαρακτήρας της εμφύλιας σύγκρουσης. Ο επαναπατρισμός, όμως, θα γινόταν με το ισχύον καθεστώς, δηλαδή ατομικά, κατόπιν αιτήσεως. Η ρύθμιση αυτή εξακολουθούσε τη χρονοβόρα διαδικασία και διαιώνιζε τις πιέσεις του μετεμφυλιακού κράτους, σε ανθρώπους που ζούσαν μακριά από την πατρίδα τους ήδη για περισσότερα από 25 χρόνια.¹⁵⁷ Σύμφωνα με τα δελτία της ΚΕΠΠΕ, είχαν επαναπατριστεί 4.200 άτομα, μέχρι τον Νοέμβριο του 1975.

Κατά δήλωση του Κων/νου Καραμανλή, τα παραπάνω μέτρα ήταν ενέργειες απαιτούμενες για τον εκδημοκρατισμό της χώρας και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ.¹⁵⁸ Σύμφωνα με τον κ. Αντώνη Λιάκο, προηγούμενοι εξωθεσμικοί παράγοντες ελέγχου, όπως το Παλάτι, ο Στρατός και η Αμερικανική Πρεσβεία είχαν αντικατασταθεί από άλλους, με κύριο την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, που επέβαλλε, στην πορεία ενσωμάτωσης της χώρας, τον πολιτικό εκσυγχρονισμό, και τη συμπίεση με τους κανόνες της.¹⁵⁹

Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις μόνιμες στήλες για τους πολιτικούς πρόσφυγες, δημοσιεύει στις 10 Απριλίου 1975, σ.3, με τίτλο «Άμεσος και έντιμος επαναπατρισμός» το υπόμνημα με τα αιτήματα των κατοίκων Βροντούς Πιερίας. Ταυτόχρονα σε δημοσίευμα με τίτλο «η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων θα ενισχύσει την Εθνική

¹⁵⁶ Βεργέτη, Μαρία, *Παλιννόστηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη, 2003, σ.10, 20.

¹⁵⁷ Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 171.

¹⁵⁸ Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση ό. π., σ. 186-188.

¹⁵⁹ Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, ό. π., σ. 421.

Ενότητα και τον εκδημοκρατισμό», παρουσιάζεται υπόμνημα με αιτήματα για επαναπατρισμό, 188 κατοίκων της Πτολεμαΐδας.

Την 1^η Ιουλίου 1975, με την ευκαιρία της επίσκεψης του Πρωθυπουργού Κων/νου Καραμανλή στη Σόφια η εφ. *Ριζοσπάστης*, σ.1, έχει πρωτοσέλιδο τίτλο: «Η ελληνοβουλγαρική και διαβαλκανική συνεργασία. Να διευρυνθούν οι σχέσεις και με τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες», ενώ στις 12 Ιουλίου 1975, εξαίρει τη συνάντηση, με τίτλο, «Συμβολή στην εδραίωση της Ειρήνης στα Βαλκάνια».

Τον Σεπτέμβριο του 1975, εορτάζονται πανηγυρικά τα 34 χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ. Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 27 Σεπτεμβρίου καλεί στο Γήπεδο της Καλλιθέας: «ΕΑΜ-ΕΑΜ αντιλαλεί όλη η Ελλάδα μια φωνή». Ο εορτασμός διοργανώθηκε με πρωτοβουλία των Πανελλήνιων Ενώσεων Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, ΠΕΑΕΑ, ΠΕΑΤΕΑ, ΠΕΑΥΕΑ, ΦΟΙΝΙΞ. Ταυτόχρονα η εφημερίδα ασκεί κριτική στον Υπουργό Εσωτερικών Κ. Στεφανόπουλο, καθώς «τάσσεται υπέρ του πολύπλοκου μηχανισμού των ειδικών επιτροπών για τον επαναπατρισμό».

Στις 13/11/1975 κατατίθεται νομοσχέδιο στη Βουλή, για την κατάργηση του Γ΄ Ψηφίσματος και άλλων έκτακτων μέτρων της περιόδου 1946-1949. Συνεπώς, διευκολυνόταν ο επαναπατρισμός, η απόδοση της ιθαγένειας, και η επιστροφή των περιουσιών των πολιτικών προσφύγων. Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 15 Νοεμβρίου 1975, σ 2, κρίνει θετικά την κατάργηση του καθεστώτος του Εμφυλίου Πολέμου που οριοθετείται από την κατάθεση του σχεδίου νόμου για την κατάργηση του Γ΄ Ψηφίσματος, και των κατοπινών μέτρων, που είχαν αποτελέσει το “παρασύνταγμα” για τον «άγριο διωγμό της Αριστεράς και των άλλων δημοκρατικών δυνάμεων». Επιπλέον, ζητά να αποδοθεί η ιθαγένεια στους πολιτικούς πρόσφυγες, να επιστραφούν οι περιουσίες τους, να πάνσουν οι διακρίσεις με βάση τα κοινωνικά τους φρονήματα στον Στρατό και στην εργασία τους. Η εφ. *Καθημερινή* στις 14 Νοεμβρίου 1975, σ.1, έχει πρωτοσέλιδο τίτλο «Καταργείται το Γ΄ Ψήφισμα. Η ύπαρξή του αντίκειται στη συνταγματική τάξη». Η εφημερίδα επισημαίνει ότι το Γ΄ Ψήφισμα ήταν το πρώτο και σοβαρότερο από τα νομοθετήματα και προέβλεπε την ποινή του θανάτου «σε όσους συνωμοτούσαν ή διήγειραν σε στάση ή σχημάτιζαν ένοπλες δυνάμεις με σκοπό απόσπασης μέρους της ελληνικής επικρατείας. Με την κατάργηση και του Γ΄ Ψηφίσματος καταργούνται ουσιαστικώς όλα τα έκτακτα μέτρα που είχαν ληφθεί στην διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου».

Με αφορμή τα 35 χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ, η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 28 Σεπτεμβρίου 1975, σ.3, φιλοξενεί τις δηλώσεις του Προέδρου της ΕΔΗΚ Γ. Μαύρου και του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Αν. Παπανδρέου για την αναγκαιότητα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης.

Πάντως, ο πολιτικός λόγος του νέου κόμματος της δεξιάς παράταξης, ήταν επαμφοτερίζων. Άλλοτε, μετατοπιζόταν προς κεντρώες θέσεις, με την καταδίκη της δικτατορίας και τη σχετική αποχουντοποίηση του κρατικού μηχανισμού, και υποστήριζε ότι έπρεπε να υπάρξει ανθρωπιστική μέριμνα για την επιστροφή των «μεταναστών»/πολιτικών προσφύγων. Χαρακτηριστική είναι η στάση της βουλευτριάς της Νέας Δημοκρατίας Άννας Συνοδινού, η οποία, κατά την επίσκεψή της στη Μόσχα με το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδας, είχε ενστερνιστεί τα αιτήματα των προσφυγικών οργανώσεων.¹⁶⁰ Η ίδια, έδειξε ενδιαφέρον και απευθύνθηκε στις ελληνικές υπηρεσίες, ενώ επεσήμανε ότι ήταν απαραίτητο να διευκρινιστεί πόσοι ήταν οι πρόσφυγες που αντικειμενικά μπορούσαν να επιστρέψουν, λόγω προσωπικών, οικογενειακών ή εργασιακών υποχρεώσεων. Τον Νοέμβριο του 1975, ο υπουργός Εσωτερικών Κων/νος Στεφανόπουλος παραδέχθηκε ότι οι Έλληνες που είχαν διαφύγει στις ανατολικές χώρες ήταν μέλη της Εθνικής Αντίστασης, ενώ έδωσε στοιχεία για έγκριση των αιτήσεων επιστροφής σε 9.000 άτομα και απόρριψη περίπου του 20%. Σε συνέντευξή της Άννας Συνοδινού στην εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 2 Νοεμβρίου 1975, σ. 1 & 11, δηλώνει: «πιστεύω ότι το δράμα των ανθρώπων αυτών, που αναγκάστηκαν να εκπατριστούν πρέπει να σταματήσει». Προσθέτει επίσης ότι πολλοί βουλευτές είναι υπέρ μιας νομοθετικής ρύθμισης και η ελληνική κυβέρνηση είναι πρόθυμη να βρεθεί λύση, ώστε να επιστρέψουν, καθώς τότε ήταν οι ώρες δύσκολες και ο τόπος αναστατωμένος.

Άλλοτε, ο πολιτικός λόγος της δεξιάς παράταξης διατηρούσε δεσμούς και με ακροδεξιούς ψηφοφόρους, καθώς ανεχόταν την εμφυλιοπολεμική ρητορική. Παρά τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, δεν του αναγνώριζε τον πατριωτικό του ρόλο. Ο υπουργός Εσωτερικών Κων/νος Στεφανόπουλος, υπερασπιζόταν τα μέχρι τότε ληφθέντα μέτρα, σύμφωνα με το ΛΖ΄ Ψήφισμα και δήλωνε ότι οι αφαιρέσεις ιθαγένειας ήταν το μόνο μέτρο που διέθετε η πατρίδα για τα βαρύτατα αδικήματα που διέπραξαν, καθώς βρίσκονταν εκτός χώρας και ήταν αδύνατη η επιβολή άλλης ποινής.¹⁶¹ Στην ίδια

¹⁶⁰ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 261.

¹⁶¹ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 68.

κατεύθυνση, ενώ στο άρθρο 111 του Συντάγματος προβλεπόταν η λήξη της ισχύος των έκτακτων μέτρων του Εμφυλίου στις 11 Δεκεμβρίου 1975, η κυβέρνηση νομοθέτησε μια ημέρα πριν από τη λήξη της ισχύος τους, ότι δεν θα καταργούνταν μαζί και οι συνέπειές τους και οι επιβληθείσες ποινές, όπως η στέρηση της ιθαγένειας, οι διώξεις και η μη αποδοχή της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων (Ν.233/1975).¹⁶²

Παράλληλα, συνεχίζονταν οι τελετές μνήμης υπέρ των θυμάτων των στρατιωτών και των οπαδών της εθνικής πλευράς, ώστε να είναι πάντα σαφές ότι ο εχθρός ήταν ο ηττημένος κομμουνισμός και νικητής η δημοκρατία. Οι μετεμφυλιακές εθνικιστικές κυβερνήσεις, είχαν ορίσει την επέτειο της ήττας του ΔΣΕ, δηλαδή την 29^η Αυγούστου, ως ημέρα του «εφεδροπολεμιστή» και ως τρίτη εθνική εορτή, που συνδυαζόταν με το μνημόσυνο για τους πεσόντες της κυβερνητικής πλευράς. Αυτόματα, στη δημόσια μνήμη η πολιτική σύγκρουση μετατρέποταν σε εθνική. Το 1961, (αρκετά μεταγενέστερα από τη λήξη του Εμφυλίου, και φανερά με στόχευση προεκλογική σε ακροδεξιούς ψηφοφόρους), με το Β.Δ. 125, είχε καθιερωθεί ως ημέρα των Σωμάτων Ασφαλείας η επέτειος της μάχης του Μακρυγιάννη, κατά τα Δεκεμβριανά. Ταυτόχρονα, πραγματοποιούνταν και τοπικές τελετές για τα θύματα των κομμουνιστών, όπως στον Μελιγαλά, στο Λιτόχωρο και αλλού. Το 1975, το Υπουργείο Εσωτερικών στέλνει οδηγίες για τον χαρακτήρα των τελετών αυτών, που πρέπει πλέον να μην είναι πολιτικός, αλλά να επικεντρώνεται στο πένθος για τα θύματα. Όμως, οι διχαστικές αυτές εορτές δεν καταργούνται ακόμη, παρά τις διακηρύξεις για πολιτική συναίνεση.¹⁶³ Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 3 Δεκεμβρίου 1975, σ.8, με αφορμή τον εορτασμό του Μακρυγιάννη, καταδικάζει τις «γιορτές μίσους».

Τον Δεκέμβριο του 1975, σε υπουργική σύσκεψη, συζητήθηκε η απόδοση ιθαγένειας σε 8.000 άτομα, από τα οποία είχε αφαιρεθεί την περίοδο του Εμφυλίου και επισημάνθηκε η ανάγκη νομοθετικής ρύθμισης. Δεν προκρινόταν, όμως, η μαζική επιστροφή, ενώ ένα από τα επιχειρήματα ήταν ο κίνδυνος αύξησης της ανεργίας. Η εφ. *Ριζοσπάστης*, φιλοξενεί στις 24 Δεκεμβρίου 1975, σ. 1, αιχμηρή συνέντευξη του καθηγητή κλασικών σπουδών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Μανώλη

¹⁶² Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση: Θεσμική ενσωμάτωση ό. π., σ. 189: «αι πάσαι φύσεως συνέπειαι, καθ' οποιονδήποτε τρόπο επιβληθείσαι, διατηρούνται σε ισχύ...» & *Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 170.

¹⁶³ Αντωνίου Γιώργος, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών» στο Νίκος Δεμερτζής-Ελένη Πασχαλούδη-Γιώργος Αντωνίου (επιμ), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ.221-225.

Παπαθωμόπουλου, ο οποίος δηλώνει ότι «οι πολιτικοί πρόσφυγες είναι Έλληνες πολίτες και κανείς δεν μπορεί να τους αφαιρέσει αυτήν την ιδιότητα». Επίσης, ότι η ύπαρξη πολιτικών προσφύγων «αποτελεί στίγμα για τον ελληνικό λαό», ενώ κατηγορεί την «αντίδραση» ότι δεν θέλει τους πρόσφυγες πολίτες συνειδητούς, δημοκράτες, αλλά «τα ανδρείκελα των Αμερικανών». Στη μόνιμη στήλη για τους πολιτικούς πρόσφυγες, στη σ. 8, εξαιρεί την ελληνική παιδεία και τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα παιδιά των πολιτικών προσφύγων και την πρόοδό τους στις σπουδές τους.

Το Φεβρουάριο του 1976, (3/2/1976), ο βουλευτής του ΚΚΕ, Γρηγόρης Φαράκος επεσήμανε στη Βουλή πόσο σπουδαία θα είναι η συμβολή των επαναπατριζόμενων προσφύγων στην ελληνική οικονομία, καθώς το 10% ήταν πτυχιούχοι ανώτατων σχολών, το 13,5% μέσων σχολών και το 70% επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης, ενώ τόνισε ότι η στέρηση της ιθαγένειας ήταν αντισυνταγματική και αντιδημοκρατική. Στην ίδια κατεύθυνση, ο βουλευτής του ΚΚΕ Κώστας Κάππος έδωσε τα παρακάτω αναλυτικά στοιχεία για τους Έλληνες πρόσφυγες που παρέμεναν μέχρι τις αρχές του 1976 στις ανατολικές χώρες, που ανέρχονταν σε 53.000 άτομα, χωρίς να συνυπολογίζονται στοιχεία από την Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία.¹⁶⁴

ΧΩΡΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΕΣΣΔ	14.000
Τσεχοσλοβακία	12.000
Βουλγαρία	6.400
Ρουμανία	5.600
Ουγγαρία	4.300
Πολωνία	7.700
Ανατολική Γερμανία	1.500

Για την δεξιά παράταξη ήταν πιο εύκολο να προχωρήσει η πολιτική συναίνεση αθόρυβα, χωρίς να χρειάζεται να τοποθετηθεί. Είχε επιλέξει την πολιτική της λήθης. Σύμφωνα με τον υπουργό Εσωτερικών Κωνσταντίνο Στεφανόπουλο, - ο οποίος την ίδια περίοδο δήλωνε ότι «οι πρόσφυγες είχαν στραφεί κατά του δημοκρατικού κράτους

¹⁶⁴ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 204-205, υποσημείωση 708, Επίσημα Πρακτικά της Βουλής.

και των Ελλήνων»- είχαν εγκριθεί 5.529 αιτήσεις επαναπατρισμού και 3.000 άδειες για προσωρινή επίσκεψη.¹⁶⁵ Για τη διευκόλυνση της ένταξης των επαναπατρισθέντων στη χώρα, το 1976 ιδρύθηκε η Πανελλήνια Ένωση Πολιτικών Προσφύγων στην Ελλάδα, (εφεξής ΠΕΕΠΠ), με πρόεδρο τον Χριστόφορο Σανιδά. Έργο της ήταν να διατηρήσει την επαφή μεταξύ των πολιτικών προσφύγων και να συμβάλλει στην προβολή και την ικανοποίηση των αιτημάτων των πολιτικών προσφύγων.

Τον Ιούνιο του 1976, κατατέθηκε από κοινού, από το ΚΚΕ, το ΠΑΣΟΚ και την ΕΔΑ, σχέδιο νόμου, «περί καταργήσεως του ΝΔ 179/1969, ως ετροποποιήθη και τροποποιήσεως του ΑΝ 971/1949».¹⁶⁶ Το αίτημα για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τη μαζική επιστροφή των πολιτικών προσφύγων προβαλλόταν από όλον τον χώρο της κεντροαριστεράς, δημιουργώντας ανταγωνισμούς μεταξύ τους για την πολιτική και εκλογική έκφραση της αντιστασιακής κληρονομιάς.¹⁶⁷ Βέβαια, η κοινή συνισταμένη των αιτημάτων τους ήταν, σταθερά, η αναγνώριση και η ένταξη της Εαμικής Αντίστασης μέσα στο σύνολο της Εθνικής Αντίστασης και ο συνολικός επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων, που συνδέονταν άρρηκτα με τον χώρο της Εαμικής αντίστασης.¹⁶⁸ Προϋπόθεση για τα παραπάνω ήταν η κατάργηση του δικτατορικού νόμου 179/1969¹⁶⁹ και η παύση των «εορτών μίσους», που συντηρούνταν από τις κυβερνήσεις της Ν.Δ. Το σχέδιο νόμου καταψηφίστηκε από την κυβερνητική πλειοψηφία, ενώ, σύμφωνα με τον δικτατορικό νόμο συνεχιζόταν η αναγνώριση ως αντιστασιακών, ακροδεξιών, δοσιλογικών και παραστρατιωτικών οργανώσεων μέχρι και το 1980. Στον διχαστικό λόγο του Ευάγγελου Αβέρωφ στη Βουλή, που δήλωνε ότι η κατοχική δράση του ΕΑΜ δεν ήταν Εθνική Αντίσταση, απαντούσε ο Κώστας Λουλές ότι «Η Εθνική Αντίσταση θα αναγνωριστεί και θα είναι ντάλα μεσημέρι».¹⁷⁰

Αντίθετα, εξακολουθούσε να απαγορεύεται η συμμετοχή των αντιστασιακών οργανώσεων στις εορταστικές τελετές της 28^{ης} Οκτωβρίου. Το αίτημα για την

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 206.

¹⁶⁶ Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση: ό. π., σ. 192.

¹⁶⁷ Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη διαφορετικών συλλογικοτήτων για την Εθνική Αντίσταση: ΠΕΑΕΑ (Πανελλήνια Ένωση Αγονιστών Εθνικής Αντίστασης), προσκείμενη στο ΚΚΕ. ΠΣΑΕΕΑ (Πανελλαδικός Σύνδεσμος Αγονιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης), προσκείμενη στο ΚΚΕ Εσωτ. ΠΟΑΕΑ (Πανελλήνια Οργάνωση Αγονιστών Εθνικής Αντίστασης 1941-1944), προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ. Στο ίδιο, σ. 194.

¹⁶⁸ Αντίθετα δεν γινόταν αναφορά στην αναγνώριση ως αντιστασιακών, οργανώσεων με δοσιλογική δράση, από τον ΑΝ 971/1949, για την αποφυγή περιπλοκής του θέματος. Βλ. στο ίδιο σ.203-204.

¹⁶⁹ Πράγμα που αρνιόταν σθεναρά στη Βουλή ο Ευάγγελος Αβέρωφ, επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων στη Βουλή, 18/4/1980, 26/6/1981, στο ίδιο, σ.198.

¹⁷⁰ Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση: ό.π., σ. 219.

αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης επανήλθε μέχρι το 1980 στη Βουλή 19 φορές, με αφορμή και ζητήματα που αφορούσαν στην αποκατάσταση όσων επαναπατρίζονταν, όπως συνταξιοδοτικά ή ασφαλιστικά δικαιώματα, αναγνώριση πτυχίων κ.ά., (επρόκειτο συνήθως για εξατομικευμένες αναφορές, όπως και οι αποδεκτές αιτήσεις επαναπατρισμού).¹⁷¹ Ιδιαίτερα, το θέμα της μεταφοράς των συντάξεων και των ασφαλιστικών δικαιωμάτων συναντούσε πολλές δυσκολίες, καθώς δεν συνάπτονταν διμερείς συμφωνίες των σοσιαλιστικών χωρών με την Ελλάδα (με εξαίρεση την Ουγγαρία, με την οποία είχε σημειωθεί πρόοδος). Αυτό οφειλόταν και στο ότι η πλειοψηφία των αιτουμένων επαναπατρισμού, (58.2%), ήταν ενεργοί εργαζόμενοι και όχι συνταξιούχοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά τις διαδοχικές επισκέψεις του πρωθυπουργού Κων/νου Καραμανλή στις σοσιαλιστικές χώρες, στο πλαίσιο της εξομάλυνσης των σχέσεων, η διευθέτηση των συνταξιοδοτικών και ασφαλιστικών εκκρεμοτήτων δεν συζητήθηκε. Το ζήτημα δεν αναφέρθηκε ούτε στη Διαβαλκανική Συνάντηση στο Ευγενίδειο ίδρυμα (26/1/1976-5/2/1976), ούτε στις συναντήσεις του με τον Πρόεδρο της Α.Δ. της Ρουμανίας, Νικολάι Τσαουσέσκου, (26-29/3/1976) και με τον Πρόεδρο της Α.Δ. της Βουλγαρίας, Τεοντόρ Ζίφκωφ (9/4/1976-11/4/1976). Ανάλογη τακτική ακολουθήθηκε και σε επισκέψεις του Κων/νου Καραμανλή στην ΕΣΣΔ, (1-4/10/1979), στην Ουγγαρία, (5-8/10/1979), και στην Τσεχοσλοβακία (8-10/10/1979).¹⁷²

Τον Ιανουάριο του 1978, το θέμα του ελεύθερου επαναπατρισμού επανήλθε στη Βουλή, με σχετικές επερωτήσεις του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ και της ΕΔΑ. Οι υπουργοί της κυβέρνησης υπεραμύνθηκαν της πολιτικής τους. Ο Υπουργός Προεδρίας Κων/νος Στεφανόπουλος αντέκρουσε τις αιτιάσεις για κομματικά κίνητρα πίσω από τις καθυστερήσεις. Οι Υπουργοί Δημοσίας Τάξεως Αναστάσιος Μπάλκος και Εσωτερικών Χρήστος Στράτος αναφέρθηκαν σε προβλήματα των τοπικών περιοχών από την επιστροφή των επαναπατρισθέντων, που σχετίζονταν με ζητήματα επιστροφής των αφαιρεθεισών περιουσιών. Επίσης, αναφέρθηκαν στις καθυστερήσεις που προέκυπταν από την διπλή εξέταση από το Υπουργείο Εσωτερικών και από το Συμβούλιο Ιθαγένειας των αιτήσεων ανάκτησής της. Στα παραπάνω, ο εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ Απόστολος Κακλαμάνης απάντησε ότι τα προβλήματα που δημιουργούνταν σχετίζονταν με περιουσιακές ή κομματικές διαφορές στις τοπικές κοινωνίες. Οι

¹⁷¹ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 69.

¹⁷² Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 265, 268-269.

εκπρόσωποι του ΚΚΕ Κώστας Λουλές και Κώστας Κάππος επεσήμαναν τις γραφειοκρατικές καθυστερήσεις και την ανάγκη σεβασμού των διεθνών συνθηκών, ενώ στο ίδιο πνεύμα επιχειρηματολόγησε και ο Ηλίας Ηλιού, Πρόεδρος της Συμμαχίας Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων.¹⁷³

Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 21 Ιανουαρίου 1978, σ.1&7 με τίτλο «Δικαίωμα να έχουν πατρίδα», περιγράφει τις αντεγκλήσεις στη Βουλή: ο Υπουργός Προεδρίας Κ. Στεφανόπουλος αναφέρθηκε σε “συμμοριτοπόλεμο και ΚΚΕ εξωτερικού” και ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Απ. Κακλαμάνης αντέδρασε έντονα. Σε αντικομμουνιστικές δηλώσεις προέβη και ο Υπουργός Δημοσίας Τάξεως Αναστ. Μπάλκος: «όσοι βαρύνονται με πράξεις κατασκοπείας ή έχουν φοιτήσει σε σχολές κατασκοπείας (!) δεν πρόκειται να επαναπατριστούν. Ο βουλευτής του ΚΚΕ Κ. Λουλές επεσήμανε ότι πρόκειται για θέμα εθνικό, πολιτικό, ανθρωπιστικό και συνδέεται με τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής και την οικονομική ανάπτυξη. Επεσήμανε ότι 36.500 πολιτικοί πρόσφυγες βρίσκονται στις Λαϊκές και Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες και προσήψε κομματικά κίνητρα διαιώνισης του διχασμού.

Σε αντίστοιχο πνεύμα, η εφ Ελευθεροτυπία, στις 21 Ιανουαρίου 1978, σ. 2 & 4, σε δημοσίευμα με τίτλο «Σύσσωμη η Αντιπολίτευση αξίωσε από την κυβέρνηση να γυρίσουν οι 36 χιλ. πολιτικοί πρόσφυγες», γράφει: «Το συνεχιζόμενο δράμα των χιλ. προσφύγων απασχόλησε τη Βουλή επί 4 ώρες. Ο Κώστας Λουλές επισήμανε ότι 36 χιλ Α΄, Β΄ και Γ΄ γενιάς πρόσφυγες παραμένουν στην υπερορία. Η Κυβέρνηση δεν θέλησε να εφαρμόσει τον Κανόνα της Γενικής Αμνηστίας που καθιέρωσε η Παγκόσμια Κοινότητα. Το ΛΖ΄ Ψήφισμα διαιωνίζεται». Απόστολος Κακλαμάνης: «Μόνο 10.000 από τους πολιτικούς πρόσφυγες έχουν πάρει μέρος στον Εμφύλιο. Δεν επιτρέπεται να γυρίσουν ούτε οι επόμενες γενιές, ούτε όσοι ήταν τότε παιδιά. Ολόκληρα χωριά έχουν χάσει την ιθαγένεια και τις περιουσίες τις έχουν καρπωθεί άλλοι». Πρόεδρος της ΕΔΑ Ηλίας Ηλιού: «Απαραίτητη η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975. Το θέμα είναι κοινωνικό και πολιτικό».

Αντίθετα η εφ. *Η Καθημερινή*, στις 21 Δεκεμβρίου 1978, σ. 2 σε δημοσίευμα με τίτλο «Η Κυβέρνηση θα συνεχίσει τον ατομικό επαναπατρισμό προσφύγων» υποστηρίζει ότι «Έχουν ήδη εγκριθεί το 84% των αιτήσεων και εξετάζονται οι υπόλοιπες» και ότι από τον Ιούλιο του 1974 μέχρι το τέλος του 1977 επαναπατρίστηκαν

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 226-268.

τόσοι πολιτικοί πρόσφυγες, όσοι επαναπατρίστηκαν την περίοδο 1950-1974». Αντέκρουσαν το θέμα ότι οι περιουσίες διαρπάχθηκαν και τόνισαν ότι δόθηκαν σε αγρότες. Για το συνταξιοδοτικό δήλωσαν ότι έχουν αρχίσει επαφές και για την οικονομική στήριξη ότι παρέχεται οικονομική βοήθεια μεταφοράς της οικοσκευής και μικρό ποσό.

Τον Μάιο του 1978, συνέρχεται σε πανηγυρικό κλίμα το 10^ο Συνέδριο του ΚΚΕ, -στο οποίο δεν μπόρεσαν να παρευρεθούν οι πολιτικοί πρόσφυγες που παρέμεναν ακόμη στην υπερορία-, καθώς πρόκειται για το πρώτο ανοικτό Συνέδριο, έπειτα από 27 χρόνια παρανομίας και 4 χρόνια μετά τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Γενικός Γραμματέας Χαρίλαος Φλωράκης, στην εισήγησή του διαμόρφωσε με ενάργεια την πολιτική θέση του κόμματος, απαντώντας στην πολεμική της δεξιάς παράταξης: «τόσο ο ειρηνικός όσο και ο μη ειρηνικός δρόμος για την κοινωνική αλλαγή είναι δημοκρατικοί δρόμοι»¹⁷⁴ στο Συνέδριο παρευρέθηκαν συνολικά 27 διεθνείς αντιπροσωπίες και ανάμεσά τους και των Σοσιαλιστικών χωρών, ενώ σημείωσε μεγάλη απήχηση στον Τύπο. Στις 16 Μαΐου η εφ. *Ελευθεροτυπία* γράφει: «Ιστορική ανάγκη η ύπαρξη του ΚΚΕ». «Τρεις γενιές αγωνιστών στο 10^ο Συνέδριο-μοναδικό υπόδειγμα πολιτικής ευψυχίας». Εφ. *Τα Νέα*, «ΚΚΕ προς νέες θέσεις. Χαρίλαος Φλωράκης: Συμπαράταξη όλων των δυνάμεων που ενδιαφέρονται για μια άλλη πορεία». Εφ. *Βραδινή*: «Με τη διαβεβαίωση ότι το ΚΚΕ διατηρεί την ακλόνητη προσήλωσή του στις αρχές του Μαρξισμού-Λενινισμού, άρχισε το 10 Συνέδριο του κόμματος».

Στο διάστημα 1977 έως 1980 καταβάλλονταν προσπάθειες για την επίλυση του ζητήματος του επαναπατρισμού. Στις 5 Ιανουαρίου 1979 η εφ. *Ριζοσπάστης* αναφέρεται στο θέμα της ιθαγένειας και σε καταγγελίες για θανάτους πολιτικών προσφύγων πριν επαναπατριστούν, ενώ στις 6 Ιουνίου 1979, επανέρχεται: «Μια ολόκληρη ζωή “Απαγορεύεται”: Δυσκολίες για τον επαναπατρισμό ή για τις πολιτικές άδειες των προσφύγων». Στην ίδια εφημερίδα, στις 22 Απριλίου 1979, σ.3, με τίτλο «30 χρόνια μακριά από την πατρίδα. Δεν ζητάμε ελεημοσύνη» αναφέρεται διεξοδικά σε Υπομνήματα που στέλνονται από τους Συλλόγους πολιτικών προσφύγων της Α.Δ. της Ουγγαρίας, στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κ. Τσάτσο, τον Πρωθυπουργό Κ.

¹⁷⁴ Σάμιος, Γιώργος, «Φλωράκης, Χαρίλαος, Ο πολιτικός πραγματισμός ενός κομμουνιστή ηγέτη», στο Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010, σ. 637.

Καραμανλή και στον Πρόεδρο της Βουλής Δ. Παπασπύρου, της Βουλγαρίας προς το Δημοτικό Συμβούλιο Δήμου Αθηναίων, της Ρουμανίας προς τον Πρωθυπουργό και αντίστοιχα και από άλλες χώρες. Σε άρθρο με τίτλο «Τα πολιτικά κόμματα υπέρ του άμεσου επαναπατρισμού», φιλοξενεί θέσεις του ΠΑΣΟΚ, της ΕΔΗΚ και του ΚΟΔΗΣΟ, που θεωρούν το θέμα, πρόβλημα πολιτικό, εθνικό και ανθρωπιστικό που απαιτεί πράξεις νομοθετικές και μέτρα υποστήριξης.

Τον Οκτώβριο του 1979 η ΠΕΕΠΠ, συνδιοργάνωσε με την Ένωση Συγγενών Πολιτικών Προσφύγων στην Αθήνα, «Διεθνή Διάσκεψη για τον Επαναπατρισμό», καθώς και άλλες δράσεις για την προβολή του ζητήματος.¹⁷⁵ Η Διεθνής Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε στο Πολυτεχνείο, με συμμετοχή αντιπροσωπειών από όλα τα κόμματα, από Διεθνείς Οργανώσεις, Συλλόγους, Πανεπιστήμια, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, του Κλήρου και όλων των Συλλόγων Πολιτικών Προσφύγων από τις Σοσιαλιστικές χώρες. Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 13 Οκτωβρίου 1979, σ.1, δημοσιεύει εκτενές ρεπορτάζ με τίτλο «Γενική αξίωση να τερματιστεί οριστικά το δράμα της πολιτικής προσφυγιάς», υποστηρίζει ότι είναι ώριμο το αίτημα και απαιτείται νομοθετική ρύθμιση για ελεύθερο επαναπατρισμό. Επισημαίνει ότι η εκκρεμότητα συνιστά «κατάφωρη παραβίαση των θεμελιωδών κανόνων του ίδιου του Ελληνικού Συντάγματος αλλά και των Διεθνών Συμβάσεων που φέρουν την υπογραφή της χώρας μας». Σε άλλο πρωτοσέλιδο άρθρο, με τίτλο «Εθνικό Αίτημα», ζητάει να τεθεί άμεσα τέρμα στην 30χρονη αναγκαστική υπερορία των Ελλήνων Προσφύγων, που ανέρχονται σε 35.000. τονίζει ότι η Κυβέρνηση παραβιάζει τον Χάρτη του ΟΗΕ, την Τελική Πράξη του Ελσίνκι και ότι η Ελλάδα είναι η μόνη Ευρωπαϊκή χώρα που αρνείται την επιστροφή πολιτικών προσφύγων από την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Συμπληρώνει δε ότι «η επάνοδος χιλιάδων επιστημόνων, τεχνικών και εξειδικευμένων εργατών θα είναι ευεργετική για την οικονομία της χώρας».

Σοβαρά επεισόδια σημειώθηκαν κατά τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 28^{ης} Οκτωβρίου 1979, καθώς η κυβέρνηση δεν επέτρεπε στις αντιστασιακές οργανώσεις να καταθέσουν στεφάνι. Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 31 Οκτωβρίου 1979, δημοσιεύει τα γεγονότα με τίτλο: «Η Κυβέρνηση εντείνει την αστυνομοκρατία». «ωμή καταπάτηση δημοκρατικών δικαιωμάτων των πολιτών. Το ΚΚΕ κατάγγειλε στη Βουλή την ωμή επίθεση των ΜΑΤ στο γιορτασμό της εθνικής επετείου του ΟΧΙ». Φιλοξενεί

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 253.

και δηλώσεις του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Ανδ. Παπανδρέου ενάντια στο προπαγανδιστικό αφιέρωμα από την ΕΡΤ & ΥΕΝΕΔ υπέρ του Μεταξικού καθεστώτος.

Τον Ιανουάριο του 1980, ο Υπουργός Εξωτερικών Κων/νος Μητσοτάκης επανέλαβε ότι οι αιτήσεις για τον επαναπατρισμό υποβάλλονταν και εγκρίνονταν ατομικά, όπως μέχρι τότε, αλλά απορρίπτονταν μόνο όσοι είχαν θητεία σε στρατιωτικές και αστυνομικές υπηρεσίες των χωρών διαμονής τους.

Τον Απρίλιο του 1980, το θέμα επανέρχεται στη Βουλή, με αφορμή επερώτηση που υποβλήθηκε από τους Βουλευτές του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ. Σύμφωνα με ρεπορτάζ της εφ. *Ριζοσπάστης*, σ. 3, με τίτλο «Η Κυβέρνηση αρνείται τον επαναπατρισμό και σπιλώνει τους αγωνιστές της Αντίστασης», ο Υπουργός Προεδρίας Κ. Στεφανόπουλος χαρακτήρισε τους πολιτικούς πρόσφυγες «άτομα μειωμένης εθνικής συνείδησης» και στράφηκε κατά της Γιουγκοσλαβίας για προσπάθεια δημιουργίας «Μακεδονικού θέματος». Από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ, ο Δημήτριος Χονδροκούκης δήλωσε ότι «οι ηττημένοι του Εμφυλίου πληρώνουν τις συναλλαγματικές της ήττας τους», ενώ ο Ν. Αθανασόπουλος έκανε λόγο για «δωσίλογους και ταγματасφαλίτες που είχαν μειωμένη εθνική συνείδηση». Γενικότερα, υποστήριξαν ότι παρά τις δηλώσεις του Πρωθυπουργού για «εθνική ομοψυχία», επικρατεί μισαλλοδοξία: ότι η εξέταση του ατομικού φακέλου κάθε αιτούντα περνάει από ένα “αστυνομικό κανάλι” και ζητείται η γνώμη του Ενωμοτάρχη του χωριού, ενώ απορρίπτονται αιτήσεις λόγω “εθνικού συμφέροντος” για υπερήλικες, τυφλούς ή ανάπηρους.

Αίτημα για την απλούστευση των διαδικασιών και τη ρύθμιση των ζητημάτων που απασχολούσαν τους πολιτικούς πρόσφυγες υπέβαλε και η «Επιτροπή Επαναπατρισμού Πολιτικών Προσφύγων» στον υπουργό Δημοσίας Τάξεως Δημήτριο Δαβάκη. Σύμφωνα με την Εφ. *Ριζοσπάστης*, (7 Ιουνίου 1980, σ. 2) η ΕΕΠΠ εξέφρασε την ανησυχία της για το ότι από τους περίπου 52.000 πολιτικούς πρόσφυγες το 1974, επαναπατρίστηκαν μόνο 21.000 και απομένουν πάνω από 30.000, 31 χρόνια μετά τον εκπατρισμό τους. Συμπλήρωσε δε, ότι το πρόβλημα είναι πολιτικό και συνδέεται με τη μισαλλοδοξία και τη ρουσφετολογία. Ο Υπουργός Εσωτερικών Κων/νος Στεφανόπουλος έκανε λόγο για «εθνικά ευαίσθητες περιοχές», για «άτομα με μειωμένη εθνική συνείδηση», για «φυγάδες που είχαν συνεργαστεί με ξένες δυνάμεις για να αποσπάσουν ελληνικά εδάφη». Παράλληλα, ο Υπουργός Δημοσίας Τάξης Δημήτριος

Δαβάκης δήλωνε ότι κριτήριο για την έγκριση των αιτήσεων επαναπατρισμού δεν ήταν η ιδεολογία αλλά η στάση τους στις χώρες της υπερορίας.¹⁷⁶

Ταυτόχρονα η ΚΕΠΠΕ προχωρούσε σε διαβήματα στη διεθνή κοινότητα, στην Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ, για την ιθαγένεια, τις περιουσίες και την αναγνώριση των προνομίων των πολιτικών προσφύγων, ιδιότητα, όμως, όπως επεσήμανε η Ύπατη Αρμοστεία, που δεν τους αναγνωριζόταν από την Ελληνική Πολιτεία (25/9/1980). Η Ύπατη Αρμοστεία διαβεβαίωνε ότι θα μπορούσε να εντάξει και τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στα προγράμματα αρωγής που διέθετε, καθώς η Ελλάδα είχε υπογράψει την αντίστοιχη πολυμερή διεθνή σύμβαση και είχε ψηφίσει το υπ' αριθ ΝΔ 3989 (ΦΕΚ 206/20-9-1959), για τη νομική αποκατάσταση και την προστασία των προσφύγων. Η Ελληνική Πολιτεία δεν είχε, όμως, τα πρώτα 7 έτη της μεταπολίτευσης την πολιτική βούληση να συνδράμει τους πολιτικούς πρόσφυγες.¹⁷⁷ Κατά συνέπεια, δεν μπόρεσαν να ενταχθούν σε πρόγραμμα του ΟΗΕ για την οικονομική τους ενίσχυση.¹⁷⁸

Τον Δεκέμβριο του 1980, ο Πρωθυπουργός Γεώργιος Ράλλης δεσμεύτηκε για την ταχύτερη και απλούστερη διαδικασία επαναπατρισμού, με προτεραιότητα σε υπερήλικες και αναπήρους, για βοηθήματα 10.000 δραχμών, (αντί των 100 δραχμών που ίσχυαν), και για επισπευσμένες διακρατικές συμφωνίες σχετικά με τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα.

Οι δυσκολίες, πάντως, και οι καθυστερήσεις που ανέκυπταν ήταν πολλές. Οι πρόσφυγες, μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, αντιμετώπιζαν προβλήματα επιβίωσης και ανεύρεσης εργασίας, ιδίως αν δεν είχαν ανακτήσει την ελληνική ιθαγένεια. Ακόμη και σε αυτοχειρία προχώρησαν, μπροστά στις ανυπέρβλητες δυσκολίες ένταξης στην πολυπόθητη, επί τριάντα χρόνια πατρίδα τους, επτά άτομα από την Ήπειρο και τη Μακεδονία.¹⁷⁹

Την ίδια περίοδο, πραγματοποιήθηκε διάβημα από δεκαπέντε αριστερούς ευρωβουλευτές στο Ευρωκοινοβούλιο. Σε αυτό αναφέρονταν στον αριθμό των 30.000

¹⁷⁶ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 270-271.

¹⁷⁷ Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες» ό. π., σ. 172.

¹⁷⁸ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 202.

¹⁷⁹ Κλεάνθης Χαϊδάρης, 52 ετών από τα Γιαννιτσά, Βασίλης Οικονόμου, 70 ετών από τα Γρεβενά, Χρήστος Γκόγκος, 70 ετών από τα Γρεβενά, Ανδρομάχη Μπεζάρη, 50 ετών, από τα Γρεβενά, Βαταβάλης Κώστας, 60 ετών, από τα Ζαγοροχώρια Ηπείρου, Γιάννης Στύλος, 82 ετών, από τη Ζέρμα Ηπείρου, Ραβανός Φίλιππας, από τους Μελισσουργούς Άρτας. Βλ στο Νικολαΐδου, Ελένη, «Καλή πατρίδα, σύντροφε!», Αθήνα, Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, 2023 σ.184-185.

προσφύγων που βρίσκονταν ακόμη στην υπερορία, με ευθύνη της ελληνικής κυβέρνησης, έκαναν λόγο για παραβίαση δικαιωμάτων και ελευθεριών και ζητούσαν επιτάχυνση των διαδικασιών απόδοσης ιθαγένειας. Στο διάβημα απάντησε ο επικεφαλής της ομάδας των ευρωβουλευτών της Ν.Δ. Λεωνίδας Μπουρνιάς. Σύμφωνα με τα στοιχεία που επικαλέστηκε, είχαν γίνει δεκτές 28.795 αιτήσεις, ενώ είχαν προσωρινά απορριφθεί 3.500 αιτήσεις, με το αιτιολογικό της υπηρεσίας σε στρατιωτικά και αστυνομικά σώματα στις χώρες διαμονής ή λόγω αντεθνικής δράσης. Τον Ιούνιο του 1981, ρυθμίστηκε και η παροχή ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, για ένα έτος, από την επιστροφή τους στη χώρα.¹⁸⁰

Γενικότερα, οι πολιτικοί πρόσφυγες, στον λόγο της αντιπολίτευσης συνδέονταν με την Εθνική αντίσταση, καθώς η δράση τους θεωρούταν η φυσική της συνέχεια, και όχι με τον Εμφύλιο, (ο οποίος από το ΚΚΕ χαρακτηριζόταν ως «δεύτερος ένοπλος αγώνας»), ώστε να απαλλάσσονται από το στίγμα της αντεθνικής δράσης. Η κυβερνητική, όμως, πλευρά υποστήριζε ότι, σύμφωνα και με το Σύνταγμα του 1975, έπρεπε να επανεξεταστούν οι αφαιρέσεις ιθαγένειας από ειδικές επιτροπές κρίσης.¹⁸¹

Με ατομικές αιτήσεις, βέβαια, επαναπατρίστηκαν χιλιάδες πρόσφυγες,¹⁸² αποκτώντας την ελληνική ιθαγένεια, αλλά με αργούς ρυθμούς και μέσα από διαδικασίες οδυνηρές, χωρίς δικαιώματα και υποστηρικτικά μέτρα από την πολιτεία.¹⁸³ Χαρακτηριστικό, εξάλλου, είναι ότι δεν προβλεπόταν η εργασιακή αποκατάσταση σε όσους επαναπατρίζονταν. Η αποκατάσταση και η προσαρμογή των επαναπατρισθέντων στην ελληνική πραγματικότητα δημιουργούσε προβλήματα δυσεπίλυτα, όπως το ταξίδι της επιστροφής, η στέγαση, η ιατροφαρμακευτική ασφάλιση, η επιστροφή των περιουσιών, τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα, η αναγνώριση των πτυχίων, η επαγγελματική αποκατάσταση, η στρατολογία (αν θα μπορούσε να υπάρχει απαλλαγή ή να είναι εξαγοράσιμη) κ.ά.¹⁸⁴ Έτσι, εκ των πραγμάτων δημιουργήθηκε μια μορφή κοινωνικού αποκλεισμού, κυρίως από την αγορά εργασίας, τη στέγη και την εκπαίδευση. Ιδίως, οι πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς, (που επέστρεψαν πριν το 1983), εγκατέλειψαν την εργασιακή τους απασχόληση και τα

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 275.

¹⁸¹ Ενέργεια που δεν πραγματοποιήθηκε.

¹⁸² Στο διάστημα 1974-1978, επαναπατρίστηκαν 17.500 πολιτικοί πρόσφυγες, ενώ παρέμεναν στις σοσιαλιστικές χώρες περίπου 45.000. Βλ στο Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση ό. π., σ. 216-217.

¹⁸³ Αυγερίδης, Μάνος, «Να γυρίσουμε;» ό. π., σ. 86-87.

¹⁸⁴ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 202.

συνταξιοδοτικά τους δικαιώματα και αντιμετώπιζαν ένα αβέβαιο μέλλον, καθώς δεν είχαν συναφθεί διακρατικές συμφωνίες (μέχρι το 1983). Ούτε, όμως, οι περιουσίες τους ήταν διαθέσιμες, εφόσον είχαν δημευτεί, εκποιηθεί ή καταπατηθεί.¹⁸⁵ (Μόλις το 1985 ρυθμίστηκε νομοθετικά η επιστροφή των δημευμένων περιουσιών που βρίσκονταν στην κατοχή του Δημοσίου).¹⁸⁶

Η απόδοση της ιθαγένειας, αδιακρίτως, για έναν μαζικό επαναπατρισμό, δεν γινόταν δεκτή, κυρίως, επειδή υπήρχε ανησυχία για τη διατήρηση της πληθυσμιακής ομοιογένειας στη Μακεδονία αν πραγματοποιούταν επαναπατρισμός των Σλαβομακεδόνων. Ο φόβος του σλαβικού κινδύνου -ακόμη και όταν εξέλιπε αυτός του κομμουνιστικού με τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ- ήταν αυτός που επέβαλλε τον επαναπατρισμό με διεξοδικό έλεγχο των ατομικών αιτήσεων, ήδη από το 1955.¹⁸⁷

Ωστόσο, με την πάροδο των ετών το πολιτικό κλίμα μεταστρεφόταν. Στην προεκλογική περίοδο του 1981, ο Ανδρέας Παπανδρέου εξήγγειλε την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, την μαζική επιστροφή των πολιτικών προσφύγων και το κάψιμο των φακέλων πολιτικών φρονημάτων. Η εφ. *Ελευθεροτυπία*», στις 21 Σεπτεμβρίου 1981, στο πρωτοσέλιδο γράφει: «Ανδρέας: Μήνυμα Ενότητας. Καταργούνται οι φάκελοι. Αναγνωρίζεται η Εθνική Αντίσταση. Επιστρέφουν οι πολιτικοί πρόσφυγες».

Την ίδια περίοδο, εορτάστηκε πανηγυρικά στο Σπόρτινγκ η επέτειος για τα 40 χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ, με συμμετοχή όλης της αντιπολίτευσης.¹⁸⁸

Η κυβερνητική αλλαγή του 1981.

Την επαύριο της εκλογικής νίκης του ΠΑΣΟΚ, δημοσιεύματα στον Τύπο έκαναν λόγο για την εθνική συμφιλίωση και το «πέρας» του εμφυλίου πολέμου. Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 19 Οκτωβρίου 1981, σ.1, «Ανδρέας: Νίκη, αλλαγή-συμφιλίωση». Εφ. *Αυριανή*: 19 Οκτωβρίου 1981, σ.1, «Σήμερα τελείωσε ο Εμφύλιος και οι ξένοι κατακτητές εγκαταλείπουν τη χώρα». Η αλλαγή θα ήταν μεγάλη και πολιτικά, αλλά και σε ιδεολογικό και συμβολικό επίπεδο. Οι ηττημένοι του Εμφυλίου αντιμετώπιζονταν ισότιμα. Στελέχη της Αριστεράς και του αντιστασιακού αγώνα συμπορεύτηκαν με το

¹⁸⁵ Βεργέτη, Μαρία, *Παλιννόστηση* ό. π., σ.101-102.

¹⁸⁶ Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η αποκατάσταση των Ελλήνων επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων*, Λάρισα, Έλλα, 2002, σ. 101-102.

¹⁸⁷ Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 173-174.

¹⁸⁸ «Τα Νέα», 29/9/1981.

ΠΑΣΟΚ. Ο ίδιος ο αρχηγός της Κυβέρνησης του Βουνού (1947-1949), Μάρκος Βαφειάδης, όπως και ο αντιστασιακός Μανώλης Γλέζος είχαν εκλεγεί βουλευτές της κυβερνητικής παράταξης, χωρίς όμως να τονίζεται η ιδεολογικοπολιτική τους προέλευση. Εφ. *Τα Νέα*, 18 Σεπτεμβρίου 1981, «Μαύρος-Γλέζος στο ΠΑΣΟΚ. Θα ξεπεράσουμε το 53%».

Οι πολιτικοί πρόσφυγες έβλεπαν με μεγαλύτερες ελπίδες τη δυνατότητα μαζικού επαναπατρισμού τους, την αναγνώρισή τους ως μαχητών της Εθνικής Αντίστασης και τη συνταξιοδότησή τους.¹⁸⁹ Αμέσως μετά την κυβερνητική αλλαγή, η ΠΕΕΠΠ συναντήθηκε με αντιπροσωπία της κυβέρνησης και τον ίδιο τον Ανδρέα Παπανδρέου για να εκθέσουν τα αιτήματα των πολιτικών προσφύγων.

Η δράση της ΠΕΕΠΠ συνεχίστηκε με τη σύνταξη ενός μνημονίου με τα προβλήματα και τα αιτήματα των προσφύγων, σχετικά με τον επαναπατρισμό τους, την ένταξη και την αποκατάστασή τους. Το μνημόνιο παραδόθηκε και σε εκπροσώπους της κυβέρνησης και στον πρόεδρο της Βουλής Γιάννη Αλευρά.

Προτεραιότητα της κυβερνητικής πολιτικής υπήρξαν μια σειρά από ενέργειες, για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Πρόθεση της πολιτικής της, ήταν να αποφευχθεί ο κομματικός χρωματισμός της Εθνικής Αντίστασης, ώστε αφενός να αμβλύνονται οι αντιδράσεις από τη Ν.Δ., αφετέρου να μην καρπώνεται μόνο η Αριστερά τα πολιτικά οφέλη. Στο πλαίσιο αυτό, στην επικείμενη εορτή της 28^{ης} Οκτωβρίου, επιτράπηκε η κατάθεση στεφάνων από τις αντιστασιακές οργανώσεις, με την προϋπόθεση ότι καλούνταν από τις δημοτικές αρχές, χωρίς κομματικά συνθήματα, σε πνεύμα εθνικής ενότητας και συμφιλίωσης. Σε δημοσίευμα στην εφ. *Τα Νέα*, σ.1 & 9, στις 23 Οκτωβρίου 1981, αναφέρεται: «ο κ. Α. Παπανδρέου εξήγγειλε: Αναγνωρίζεται η Εθνική Αντίσταση-Λογοκρισία-Φρονήματα: τέλος» Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 26/10/1981, με τίτλο «Ο λαός θα τιμήσει την Εθνική Αντίσταση», επισημαίνει τον θετικό αντίκτυπο από τις δηλώσεις του Πρωθυπουργού Αν. Παπανδρέου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, ενώ σε αντίδραση προς αυτόν ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης Γ. Ράλλης δεν θα παραστεί στους εορτασμούς της 28^{ης}. Η εφημερίδα εκτιμά, ότι γίνεται προσπάθεια από τη Ν.Δ. να υπονομεύσει τα λαϊκά ερείσματα του ΠΑΣΟΚ, επιτιθέμενη στο ΚΚΕ. Επίσης

¹⁸⁹ Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός ό. π.*, σ.421.

υπενθυμίζει την αντίδραση του Αν. Παπανδρέου το 1979, στις απαγορεύσεις συμμετοχής των αντιστασιακών οργανώσεων στον εορτασμό.

Σε μια κίνηση συμβολισμού ο συμπολιτευόμενος και αντιστασιακός Δήμαρχος Αθηναίων Δημήτρης Μπέης, -ανάμεσα σε πολλούς Δημάρχους και Κοινοτάρχες- κατέθεσε επίσημα στεφάνι στον εορτασμό του 1981¹⁹⁰. Στην Εφ *Το Βήμα*, σ.1, στις 27 Οκτωβρίου 1981, αναγράφεται: «οι αντιστασιακές οργανώσεις θα καταθέσουν στεφάνι όπου κληθούν από Δημάρχους» ενώ στις 28 Οκτωβρίου 1981, σ.7, αναφέρει: «Το πρώτο στεφάνι για την Εθνική Αντίσταση κατέθεσε χθες ο κ. Μπέης. Στον επιδιωκόμενο ενωτικό εορτασμό με συμμετοχή, για πρώτη φορά, ελεύθερα, της Εθνικής Αντίστασης, εξαίρεση αποτέλεσε η απουσία εκπροσώπων της Ν.Δ., καθώς η επίσημη πολιτική της είχε ευθυγραμμιστεί σε μια εμφυλιοπολεμική και διχαστική κατεύθυνση μετά την εκλογική ήττα, υπό την ηγεσία του Ευάγγελου Αβέρωφ, ο οποίος έβλεπε την πολιτική αξιοποίηση του ενωτικού εορτασμού. Η εφ. *Τα Νέα*, στις 29 Οκτωβρίου 1981, σ. 3, γράφει: «η φετινή 28^η Οκτωβρίου, γιορτή ενότητας-Τιμήθηκε η Εθνική Αντίσταση».

Η επόμενη ενέργεια αφορούσε στην αλλαγή του χαρακτήρα και προοδευτικά στην κατάργηση των «εορτών μίσους», που συντηρούσαν τον διχασμό του Εμφυλίου Πολέμου. Ο Υπουργός Εσωτερικών Γ. Γεννηματάς ζήτησε από τις Νομαρχίες της χώρας να επιτραπεί μόνο η τέλεση από τους συγγενείς θρησκευτικών μνημοσύνων για τους νεκρούς των συγκρούσεων και όχι εμφυλιοπολεμικές τελετές, στο πλαίσιο της «εθνικής συμφιλίωσης και λήθης». Οι επέτειοι του Εμφυλίου καταργήθηκαν με υπουργική πράξη (ΦΕΚ Α΄/328, 23/11/1981). Η αντίδραση της Ν.Δ. ήταν έντονη, καθώς δεν συναινούσε στην κατάργηση, θεωρούσε ότι η διατήρηση της εθνικής μνήμης για το ποιοι ήθελαν να διασώσουν την ελευθερία και τη δημοκρατία και ποιοι να την καταλύσουν, ήταν απαραίτητη.¹⁹¹

Παράλληλα, η κυβέρνηση, έκανε σαφή την πρόθεσή της για την καθιέρωση του εορτασμού της επετείου από την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου, καθώς σε αυτή είχαν συνεργαστεί ο ΕΛΑΣ, ο ΕΔΕΣ και οι Άγγλοι και προσφερόταν ως ενωτική επέτειος προς τιμή της Εθνικής Αντίστασης. Επομένως, η κυβέρνηση εκπροσωπήθηκε

¹⁹⁰ Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “Εχθρών του Έθνους” (1981-1989)», στο Μάγδα Φυτιλή-Μάνος Αυγερίδης-Ελένη Κούκη, *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2022, σ. 224-225.

¹⁹¹ Εφ. *Καθημερινή*, 9 Νοεμβρίου 1981, σ.1. βλ. στο ίδιο, σ.226.

στην πρώτη μεταπολεμική επέτειο, (είχε πραγματοποιηθεί εορτασμός το 1964, από την κυβέρνηση της Ενώσεως Κέντρου). Συγκεκριμένα, από κυβερνητικής πλευράς παραβρέθηκαν συμβολικά ο Δημήτριος Μπέης και ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος, οι οποίοι πρόβαλλαν αντιστασιακό προφίλ, διαβεβαιώνοντας για την επίσημη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Όπως ήταν αναμενόμενο, η Ν.Δ. απείχε από τον εορτασμό, ενώ σε απάντηση προς αυτόν πλαισίωσε μαζικά το μνημόσυνο του Συντάγματος Χωροφυλακής Μακρυγιάννη.¹⁹²

Οι βουλευτές του ΚΚΕ, Κώστας Λουλές, Κώστας Κάππος και Αντώνης Αμπατιέλος κατέθεσαν επερώτηση στη Βουλή (1/4/1982) για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου, και διαβεβαιώθηκαν ότι από τον Δημήτρη Τσοβόλα ότι με Διάταξη Νόμου, μαζί με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης θα απαγορεύονταν οι μειωτικοί χαρακτηρισμοί της εμφυλιοπολεμικής ρητορικής και θα αποκαθίσταντο εργασιακά όσοι είχαν απολυθεί από το Δημόσιο.¹⁹³

Ο Νόμος 1285/1982 για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.

Το νομοσχέδιο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης κατατέθηκε στη Βουλή στις 29/4/1982. Είχαν προηγηθεί διεργασίες με τις αντιστασιακές οργανώσεις για τις διαδικασίες που έπρεπε να ακολουθηθούν σχετικά με την ηθική και υλική αποκατάσταση των αγωνιστών και την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων. Το ίδιο διάστημα διενεργήθηκαν για πρώτη φορά τιμητικές εκδηλώσεις για την δράση της Εθνικής Αντίστασης. (Καλάβρυτα, αποκαλυπτήρια τιμητικής πλάκας στην Ακρόπολη για το κατέβασμα της γερμανικής σημαίας από τον Μανώλη Γλέζο και τον Λάκη Σάντα, επταήμερο για την Εθνική Αντίσταση, κ. ά). Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 30 Απριλίου 1982, γράφει: «Αναγνωρίζεται η Εθνική μας Αντίσταση με νομοσχέδιο που κατατέθηκε χθες». Εκτιμά ότι είναι «θετικό βήμα στον τομέα του εκδημοκρατισμού, καρπός των αγώνων επί δεκαετίες του ΚΚΕ, των αντιστασιακών και του λαού μας». Συμπληρώνει, επίσης, ότι καταργείται το χουντικό ΝΔ 179/68, που αναγνώριζε τα Τάγματα Ασφαλείας σαν Εθνική Αντίσταση, το ΝΔ 936/71, το ΝΔ 1089/71 και ορισμένα άρθρα του 971/49 της κυβέρνησης Σοφούλη.

Το νομοσχέδιο παραπέμφθηκε για ψήφιση στο θερινό τμήμα της Βουλής, πράγμα που θεωρήθηκε από το ΚΚΕ υποτίμηση και απόπειρα μετριασμού των

¹⁹² Στο ίδιο, σ.227.

¹⁹³ Συνεδρίαση ΟΓ' 1/4/1982, βλ. στο ίδιο, σ.227, υποσημείωση 22.

αντιδράσεων της Ν.Δ. (εφ. *Ριζοσπάστης* 3/8/1982, σ.9) «Εθνική ανάγκη η άμεση ψήφιση του σ. ν. για την Αντίσταση». Το άρθρο θέτει τον προβληματισμό μήπως υπάρχει δισταγμός απέναντι στις πιέσεις της Ν.Δ. και αναλύει τις προθέσεις του Εαμικού κινήματος, (απαντώντας σε αιτιάσεις), τονίζοντας ότι το ΕΑΜ δεν προετοίμαζε το μετακατοχικό καθεστώς. Επιλέχτηκε συμβολικά, η συζήτηση να ξεκινήσει στην επέτειο του Μπλόκου της Κοκκινιάς (17/8/1944), μια από τις πιο αιματηρές σελίδες της δράσης της Εθνικής Αντίστασης, με στόχο, κατά δήλωση του Πρωθυπουργού «την εθνική ενότητα και ομοψυχία».¹⁹⁴ Η κυβέρνηση αντιπροσωπεύθηκε στην Κοκκινιά, για τον εορτασμό της επετείου από τον Υπουργό Εργασίας Ευάγγελο Γιαννόπουλο, την Υπουργό Πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη και τον Υφυπουργό Εσωτερικών Στάθη Παναγούλη. Εφ. *Ελευθεροτυπία* 23 Αυγούστου 1982, σ2, «Τιμή στους ήρωες της Κοκκινιάς».

Ο Νόμος 1285/1982 «Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944»,¹⁹⁵ ουσιαστικά αναγνώρισε τον μεγαλύτερο φορέα της, το ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ και τις άλλες εαμικές οργανώσεις, αποκαθιστώντας τον πατριωτικό ρόλο όλων αριστερών αντάρτικων ομάδων που μέχρι τότε, όχι μόνο δεν αναγνωριζόταν επίσημα, αλλά θεωρούταν αντεθνικός. Με τον νέο νόμο, «αντεθνικώς δράσαντες» θεωρούνταν όσοι είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές, ενώ η Αντίσταση έπαιρνε παλλαϊκό χαρακτήρα και συμπεριελάμβανε όχι ηγέτες, ούτε κομματικούς φορείς, αλλά οργανώσεις και μεμονωμένα άτομα με αντιστασιακή δράση.¹⁹⁶ Ο αριθμός των αγωνιστών δεν ήταν σαφής, αλλά σύμφωνα με τα αρχεία της ΔΕΠΑΘΑ, επρόκειτο για περίπου 350.000-400.000 άτομα. Ο Νόμος αναγνώριζε τη συνεισφορά των γυναικών στην Αντίσταση, και καταδίκασε ρητά τον δωσιλογισμό, ευθυγραμμιζόμενος με άλλες ευρωπαϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις, καθώς αποκλείονταν ρητά από τους κόλπους της Αντίστασης όσοι είχαν συνεργαστεί με τον εχθρό. Επίσης, ορίζονταν οι τόποι αντιστασιακής δράσης και ο χρόνος έναρξης και τέλους της.¹⁹⁷ Στο άρθρο 10 ορίστηκε ως επέτειος

¹⁹⁴ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανός Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946-1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση», σ. 69.

¹⁹⁵ Ψηφίστηκε στις 20/9/1982, (ΦΕΚ Α'115)

¹⁹⁶ Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “Εχθρών του Έθνους” (1981-1989)», σ. 229-234.

¹⁹⁷ Στο θέμα αυτό υπήρξε διαφωνία, καθώς το ΚΚΕ ήθελε ως χρονικό όριο τη 12/3/1945, αλλά η κυβερνητική πλευρά ήθελε να μην συμπεριλαμβάνονται τα Δεκεμβριανά. Διαφωνία υπήρξε και στην ημερομηνία για την επέτειο της απελευθέρωσης της Αθήνας, καθώς ο Μανώλης Γλέζος, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και το ΚΚΕ υποστήριζαν τη 12^η Οκτωβρίου, ενώ η Κυβέρνηση, με επιχείρημα τη Μάχη

εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης η ημερομηνία ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου, που είχε έντονο συμβολισμό της συνεργασίας των αντιστασιακών δυνάμεων υπό την καθοδήγηση των συμμάχων, και αποφασίστηκε η ανέγερση μνημείου στον χώρο. Οι αντιρρήσεις του ΚΚΕ και των εαμικών οργανώσεων, που προέκριναν την Αθήνα, καθώς και στα ευρωπαϊκά κράτη η απόδοση τιμής στον αντιστασιακό αγώνα λάμβανε χώρα στις πρωτεύουσες, δεν εισακούστηκε.

Με το άρθρο 11, οριζόταν ποιοι θα ήταν δικαιούχοι της αποκατάστασης.¹⁹⁸ Τέλος, με το άρθρο 13, καταργούνταν τα δικτατορικά νομοθετήματα, το επίμαχο ΝΔ 179/1969 και τα σχετικά ΝΔ 936/1971, ΝΔ 1079/1972 και τα εφαρμοστικά ΒΔ.¹⁹⁹ Έτσι, το νομοσχέδιο άνοιξε το δρόμο για την υλική αποκατάσταση των αγωνιστών μέσω των συντάξεων και την επιτάχυνση των διαδικασιών επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων.²⁰⁰ Η Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 19/8/1982, σ.1, γράφει: «Συντάξεις στους αντιστασιακούς και άλλες παροχές. Ειδική μέριμνα για χήρες και ορφανά. Μνημεία Εθνικής Αντίστασης στους Δήμους». Αντίστοιχα, η εφ. *Ριζοσπάστης*, 19/8/1982, αναφέρει: «Ετοιμάζεται το σχέδιο νόμου για την οικονομική αποκατάσταση των αγωνιστών». Η υλική αποκατάσταση των αντιστασιακών είχε απήχηση στην κοινή γνώμη, καθώς αποτελούσε την έμπρακτη απόδειξη της ηθικής αναγνώρισης και είχε σημείο αναφοράς τις συντάξεις που απολάμβαναν όσοι είχαν αναγνωριστεί ως αντιστασιακοί κατά την μετεμφυλιακή και δικτατορική περίοδο, πολλοί από τους οποίους-κατά την παρατήρηση του Κώστα Λουλέ στη Βουλή- ήταν δωσίλογοι. Αποδείχθηκε, όμως, χρονοβόρα και δύσκολη διαδικασία.²⁰¹

Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε από το Κυβερνητικό κόμμα, το ΚΚΕ και τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο από τη Νέα Δημοκρατία, ενώ η δεξιά παράταξη αποχώρησε, διατυπώνοντας την πρόθεσή της να το καταργήσει, όταν έλθει στην

της Ηλεκτρικής στο Κερατσίνι, υποστήριζε την 18^η Οκτωβρίου, ημέρα που επέστρεψε στην Αθήνα ο Γεώργιος Παπανδρέου, επικεφαλής της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Βλ στο Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “Εχθρών του Έθνους” (1981-1989)», σ. 232.

¹⁹⁸ Οι γονείς και τα τέκνα των νεκρών σε μάχες και αντίποινα, οι ανάπηροι και οι τραυματισθέντες, οι όμηροι, όσοι διετελέσαν φυλακή ή εξορία, όσοι είχαν παυτεί από την εργασία τους στο δημόσιο, στα σώματα Ασφαλείας, στους Δήμους και σε άλλους Οργανισμούς, όσοι εκτελέστηκαν ή σκοτώθηκαν κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, κληρικοί, ναύτες, μαθητική και σπουδάζουσα νεολαία που δεν τους επιτράπηκε η συνέχιση των σπουδών τους και οι εκπαιδευτικοί που δεν τους επιτράπηκε ο διορισμός λόγω συμμετοχής τους στην Αντίσταση. Βλ στο Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “Εχθρών του Έθνους” (1981-1989)», σ.237-238.

¹⁹⁹ Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “Εχθρών του Έθνους” (1981-1989)», σ. 238.

²⁰⁰ Τζούκας, Βαγγέλης, «Εθνική Αντίσταση», Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, σ. 133-135.

²⁰¹ Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση ό. π., σ. 253-254.

εξουσία.²⁰² Όλα τα κόμματα καταδίκασαν τη στάση της. Στην εφ *Ελευθεροτυπία*, στις 19 Αυγούστου 1982, σ.1, καταγράφεται η δήλωση του Πρωθυπουργού: «Ανδρέας σε Αβέρωφ: Σήμερα περάσατε οριστικά στο περιθώριο της ιστορίας». Και παρακάτω η εφημερίδα σχολιάζει: «Θάφτηκε ο Διχασμός που επιχείρησε χτες η Ν.Δ. Στο κενό η αναμόχλευση».

Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 19 Αυγούστου γράφει: «οι βουλευτές του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ τόνισαν χτες: το ΕΑΜ κορμός της Αντίστασης». Δήλωση του σ. Χ. Φλωράκη: «Χρέος τιμής. Πράξη υψίστης σημασίας [...] Απομονωμένη πολιτικά και ηθικά η Δεξιά». Αντίστοιχα, η εφ. *Ελευθεροτυπία*, στις 19 Αυγούστου 1982, γράφει: Γεννηματάς: «ιστορικό λάθος η αποχώρηση της Ν.Δ. Γιαννόπουλος: «Η Δεξιά φέρει την ευθύνη για τον Εμφύλιο». Ανακοινώσεις του ΚΟΔΗΣΟ, της ΕΔΑ, της ΕΔΗΚ που επικροτούν την ψήφιση του Νομοσχεδίου».

Στις 28 Αυγούστου 1982, η εφ. *Ελευθεροτυπία*, αναφερόμενη στην εμμονή συντήρησης του εμφυλιοπολεμικού κλίματος από μερίδα της Ν.Δ., γράφει: «Διχασμένη πάει η Ν.Δ. στον Γράμμο. Απέχουν 65. Ο Ευ. Αβέρωφ θα απευθύνει χαιρετισμό αλλά μόνο 38 μέλη της Κ.Ο. ακολουθούν. 65 βουλευτές έχουν δηλώσει αντίθεση, μεταξύ αυτών ο Πρωθυπουργός Γ. Ράλλης και οι κοινοβουλευτικοί εκπρόσωποι Κ. Μητσοτάκης και Κ. Στεφανόπουλος».

Αντίθετα, στην εφ. *Ακρόπολη*, συνεχίζονται τα διαιρετικά δημοσιεύματα και στις 28 Αυγούστου 1982 εξαίρει τις εκδηλώσεις στον Γράμμο: «Τιμή και δόξα σ' εσάς που πολεμήσατε για την συντριβή της ξενοκίνητης, ξενοστήρικτης, εθνοπροδοτικής ανταρσίας του 1946-1949». Στο ίδιο πνεύμα εκπρόσωποι της Ν.Δ. θα παραστούν στο μνημόσυνο στον Μελιγαλά. Η εφ. *Ακρόπολη*, στις 18 Σεπτεμβρίου 1982, δημοσιεύει δελτίο τύπου που προαναγγέλλει την έλευση στον Μελιγαλά του “προστατευόμενου” του Ευ. Αβέρωφ νέου βουλευτή Αντώνη Σαμαρά, υπεύθυνου της ΟΝΝΕΔ, «για να παραστεί στο μνημόσυνο των σφαγιασθέντων από τους εαμοκομμουνιστές». Οι αντίπαλοι της Εθνικής Αντίστασης, που μόλις έχει αναγνωριστεί, δεν μνημονεύονται ως Ταγματασφαλίτες, αλλά ως Έλληνες και τα μέλη του ΕΑΜ όχι ως Έλληνες, αλλά ως κομμουνιστές.

²⁰² Τζούκας, Βαγγέλης, «Εθνική Αντίσταση», ό. π., σ. 133-135.

Αναμενόμενα, η Ν.Δ. δεν συμμετείχε και στον ενωτικό εορτασμό της Εθνικής Αντίστασης στον Γοργοπόταμο, θεωρώντας τον δικαίωση του ΕΛΑΣ. Η εφ. *Ακρόπολη*, στις 26 Νοεμβρίου 1982, γράφει: «...η δόξα της Εθνικής Αντίστασης δεν ανήκει σε εκείνους που υποταγμένοι στον δογματισμό του διεθνούς κομμουνισμού ναρκοθέτησαν τον αγώνα του ελληνισμού κατά των κατακτητών, με την επιδίωξή τους να επιβάλλουν ολοκληρωτικό καθεστώς στη χώρα μας». Ομοίως, από την ίδια εφημερίδα, στις 2 Δεκεμβρίου 1982, για τα Δεκεμβριανά, γράφεται ότι η μάχη της Αθήνας ήταν απόπειρα του ΕΑΜ να καταλάβει την εξουσία.²⁰³

Φυσικά, και τα δύο κόμματα της Αριστεράς στηρίζουν το πνεύμα της εθνικής συμφιλίωσης, συμμετέχουν και επικροτούν τον ενωτικό εορτασμό της Εθνικής Αντίστασης στο Γοργοπόταμο. Η εφ. *Η Αυγή*, στις 25 Νοεμβρίου 1982, παραλληλίζει την Εθνική Αντίσταση με τον αγώνα του 1821 και την αποκαλεί «βρυσομάννα των ιδεωδών του πατριωτισμού, της ανεξαρτησίας, της δημοκρατίας και της προκοπής του λαού μας», ενώ στις 26 Νοεμβρίου 1982, γράφει: «Η Αντίσταση ενώνει τον λαό». Ομοίως, και η εφ. *Ριζοσπάστης* την ίδια ημέρα: «Ο λαός τιμά ενωμένος την Εθνική Αντίσταση». Στο ίδιο πνεύμα και η εφ. *Ελευθεροτυπία*: «μέσα στα γαλανόλευκα, χωρίς πράσινα ή κόκκινα ή άλλα χρώματα γιορτάστηκε χθες στο Γοργοπόταμο η μέρα της Εθνικής Αντίστασης».²⁰⁴

Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, δηλαδή του κύριου φορέα της, του ΕΑΜ, πραγματοποιήθηκε «από τα πάνω», καταργώντας νομικά τον διχασμό του παρελθόντος.²⁰⁵ Είχε, όμως, πολύ θετική απήχηση στην κοινή γνώμη, μεγαλύτερη απ' ό,τι η νομιμοποίηση του ΚΚΕ λίγα χρόνια πριν, καθώς η πολιτικοποίηση της μεταπολιτευτικής περιόδου και η απαξίωση της εθnikοφροσύνης ήταν μεγάλη. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 31 Αυγούστου 1983, σε μια άλλη, πιο συμφιλιοτική λογική, εκφράζοντας τον κεντροδεξιό χώρο, στο δημοσίευμα «Να μη παρασυρθεί», επιδοκίμαζε το πνεύμα εθνικής ενότητας που προωθούνταν, με την κατάργηση των «εορτών μίσους» και την αναγνώριση της καθοριστικής συμβολής του ΕΑΜ στην Εθνική Αντίσταση. Από την άλλη, όμως, αποδοκίμαζε την πόλωση και τη

²⁰³ Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι ό. π., σ. 32.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ.35

²⁰⁵ Τζούκας, Βαγγέλης, «Εθνική Αντίσταση», ό. π., σ. 133-135.

μονοπώληση του ρόλου της Αντίστασης, από την Αριστερά, θεωρώντας ότι και αυτή ήταν διχαστική.²⁰⁶

Πάντως, τόσο η άκαμπτη στάση της Νέας Δημοκρατίας, παρά την προσπάθεια κεντρώου προσανατολισμού από τον Κων/νο Μητσοτάκη, όσο και ο επιχειρούμενος κομματικός αποχρωματισμός της Εαμικής Αντίστασης, που αντιμετωπίστηκε ως λαϊκό κίνημα, και μη καθοδηγούμενο από το ΚΚΕ, ευνόησαν την πολιτική και ψηφοθηρική επιρροή του ΠΑΣΟΚ στον χώρο της Αριστεράς στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση.²⁰⁷

Το διάστημα που ακολούθησε ήταν γεμάτο από εκδηλώσεις προς τιμήν δράσεων της Εθνικής Αντίστασης, που ανασηματοδοτούσαν τη συλλογική μνήμη, για τη δεκαετία του '40.²⁰⁸ Εκ των πραγμάτων, το επόμενο έτος, και η δεξιά παράταξη χαλάρωσε τον διχαστικό λόγο της και συμμετείχε στον εορτασμό του Γοργοποτάμου. Η εφ Καθημερινή, στις 26 Νοεμβρίου 1983, σ.1 & 3 γράφει: «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δήλωσε για την επέτειο του Γοργοποτάμου: ο πανεθνικός τρόπος του εορτασμού ενισχύει την ομοψυχία του έθνους. Το ενωτικό πνεύμα χαρακτηρίζει τα μηνύματα και τις ομιλίες».

Η αναδιαπραγμάτευση της μνήμης συντελείται μέσα από εορτασμούς, επετείους, ανέγερση μνημείων, ονοματοδοσίες δρόμων και άλλες πρακτικές που δίνουν σχήματα ερμηνείας του παρόντος. Μέχρι και την εκλογική αναμέτρηση του 1985, αναπτύχθηκε μεγάλη πολιτική πόλωση, αλλά, σταδιακά, μέχρι το 1989, ατόνησε σχετικά με τους επετειακούς εορτασμούς, καθώς εκλογικά λειτουργούσε περισσότερο υπέρ του ΠΑΣΟΚ.²⁰⁹

Η Κοινή Υπουργική Απόφαση για τον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων

Το επίσημο τέλος της πολιτικής προσφυγιάς θα σήμαινε επίσημα τον Δεκέμβριο του 1982, με την ψήφιση του Νόμου 1266, για την «εθνική συμφιλίωση και ομοψυχία»,

²⁰⁶ Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση ό. π., σ. 239, 252-253.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 251-252.

²⁰⁸ Για τα 40 χρόνια από την ίδρυση της ΕΠΟΝ, για το Μπλόκο της Καλλιθέας, προσκύνημα στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, ενώ τοποθετήθηκαν αναμνηστικές πλάκες σε διάφορα τοπία αντιστασιακής δράσης, όπως στην Τράπεζα της Ελλάδας, για την απεργία στις 22/7/1943, για την ΕΠΟΝ, στο σπίτι στη Δουκίσσης Πλακεντίας, στη Μέρλιν και στο Λόφο του Στρέφη. Βλ στο Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση ό. π., σ. 239.

²⁰⁸ Τζούκας, Βαγγέλης, «Εθνική Αντίσταση», σ. 133-135.

²⁰⁹ Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι, ό. π., σ.36.

καθώς επέτρεπε τον επαναπατρισμό όλων των «Ελλήνων το γένος». Συγκεκριμένα η «Κοινή απόφαση των Υπουργών Εσωτερικών (Γεώργιου Γεννηματά) και Δημόσιας Τάξης (Γιάννη Σκουλαρίκη), 29/12/1982, υπ' αριθ. 106841 (ΦΕΚ 1983/Β/1), όριζε ότι «μπορούν να επιστρέψουν στην Ελλάδα όλοι οι Έλληνες το γένος, που κατά την διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, (1946-1949), και λόγω αυτού, κατέφυγαν στην αλλοδαπή ως πολιτικοί πρόσφυγες, έστω κι αν αποστερήθηκαν της Ελληνικής Ιθαγένειας». Με την απόφαση αυτή δικαιωνόταν το αίτημα για μαζικό και ελεύθερο επαναπατρισμό. Κατά δήλωση του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, έμπαινε τέλος στον εθνικό διχασμό και στο εμφυλιοπολεμικό κλίμα δεκαετιών.²¹⁰ Ο Εμφύλιος Πόλεμος, υπό τη νέα θεώρηση, χάνει τον πολιτικό του χαρακτήρα και οι αιτίες του αναζητούνται στην ξενική επέμβαση και στα λάθη των ηγεσιών. Ο ελληνικός λαός δεν συναίνεσε στον εμφύλιο. «Είχε ενταχθεί στην Εθνική Αντίσταση, γιατί πίστευε, ότι η μετακατοχική περίοδος θα έπρεπε να χαρακτηρίζεται από πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες διαφορετικές από εκείνες που επικρατούσαν πριν το 1940».²¹¹ Η εμφύλια σύγκρουση που ακολούθησε καταδικάστηκε από τον λαό. Επομένως, έπρεπε να κλείσει αυτή η σελίδα, να αμβλυνθούν τα πάθη του Εμφυλίου και να απαλειφθούν από τον δημόσιο λόγο, να επιστρέψουν οι πολιτικοί πρόσφυγες και να διευθετηθούν νομικά όλες οι εκκρεμότητες.²¹²

Η απόφαση επιδοκιμάστηκε από τον πολιτικό κόσμο, με εξαίρεση κάποιες επιφυλακτικές αντιδράσεις από την πλευρά της Ν.Δ., όπως του Ευάγγελου Αβέρωφ, που δήλωνε ότι έπρεπε να εξαιρεθούν από τον επαναπατρισμό και όσοι είχαν αναπτύξει αντεθνική δράση για απόσχιση εδαφών. Αντίθετα, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος επιδοκίμασε την Απόφαση. Στο ίδιο πνεύμα και ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ και πρώην Πρόεδρος της ΕΔΗΚ Γεώργιος Μαύρος, που αναφέρθηκε στη νοσταλγία των προσφύγων για την πατρίδα, ο γραμματέας του ΚΚΕ Εσωτερικού Γιάννης Μπανιάς και ο Πρόεδρος του ΚΟΔΗΣΟ Γιάγκος Πεσματζόγλου, που επεσήμαναν τις δυσκολίες της επιστροφής και της αποζημίωσης των προσφύγων, ενώ ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης τάχθηκε υπέρ της καθολικής και χωρίς εξαιρέσεις εφαρμογής της Απόφασης.²¹³

²¹⁰ Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 256.

²¹¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, τ. ΣΤ' (Αθήνα 1985) στο Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 70, υποσημείωση 38.

²¹² Στο ίδιο, σ. 70.

²¹³ σ. 286-2 Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 87.

Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 29 Δεκεμβρίου 1982 δημοσιεύει: «Με την απόφαση για επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων κλείνει μια πληγή του Εμφυλίου. Ανάγκη να εφαρμοστεί χωρίς διακρίσεις και αποκλεισμούς». Επισημαίνει ακόμη, ότι «σχετικές δηλώσεις έκαναν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί και εκπρόσωποι των πολιτικών προσφύγων. Μοναδική παραφωνία οι δηλώσεις του Ευ. Αβέρωφ-που έδωσαν τον τόνο και στα δημοσιεύματα του Τύπου της Δεξιάς-με εμπρηστικό τόνο και εμφυλιοπολεμικό ύφος».

Αντίστοιχα και η εφ. *Ελευθεροτυπία*, στις 28 Δεκεμβρίου 1982, σ.1, γράφει: «Γυρίζουν 35 χιλ. πρόσφυγες. Στο κενό η προσπάθεια δημιουργίας θέματος για “Σλαβομακεδόνες”. Με εξαίρεση τον Ευ. Αβέρωφ, ο πολιτικός κόσμος επικροτεί τα μέτρα του Ανδρέα Παπανδρέου. Ο Χαρίλαος Φλωράκης χαρακτήρισε τα μέτρα θετικά από “δημοκρατική και εθνική πλευρά”. Ο Ευάγγελος Αβέρωφ από τη Λωζάνη δήλωσε: “Η Ν.Δ. θεωρεί απαραίτητη την εξαίρεση από το μέτρο ορισμένων κατηγοριών ατόμων που υπήρξαν υπέρμαχοι και αυτής ακόμη της διασπάσεως του εθνικού χώρου”».

Η εφ. *Καθημερινή*, στις 29 Δεκεμβρίου 1982, σ. 1 γράφει: «Χωρίς πολιτική γόμωση η βόμβα περί ομαδικής επιστροφής προσφύγων. Διαφωνίες μόνο στις διαδικασίες και σε περιπτώσεις εξαιρέσεων. Ο ομαδικός επαναπατρισμός αποδεκτός από όλα τα κόμματα». Παρακάτω σχολιάζει ως «συγκρατημένα θετικές» τις αντιδράσεις της Αριστεράς και «επιφυλακτικές» της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης, καθώς ο επαναπατρισμός είχε αρχίσει από εξαετία, με διαφωνίες μόνο επί των διαδικασιών. Με αυτή τη διαπραγμάτευση η εφημερίδα μειώνει τη σημασία του ελεύθερου, ομαδικού και με απλούστερες διαδικασίες επαναπατρισμού. Στο ίδιο πνεύμα και ο Πρόεδρος της Ν.Δ. χαρακτήρισε την εξαγγελία δημαγωγική και αποπροσανατολιστική από τα κύρια λαϊκά προβλήματα. Η εφημερίδα, αναφέρεται επίσης, στην άρνηση της ΕΣΣΔ να παραχωρήσει τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, για να αποφύγει ανάλογες αξιώσεις άλλων ομάδων προσφύγων που μεταναστεύουν από την επικράτειά της όπως Ισπανών και κυρίως Εβραίων. Η στάση της αυτή συμπαρασύρει, όμως, και τις άλλες ανατολικές χώρες.

Στόχος της Υ.Α. ήταν οι διαδικασίες να είναι απλούστερες, αν και πάλι αποδείχθηκαν χρονοβόρες. Ο Ανδρέας Παπανδρέου υποσχέθηκε τη ρύθμιση των συνταξιοδοτικών και ασφαλιστικών προβλημάτων. Η εφ. *Ριζοσπάστης*, (30/12/1982,

σ.8) δημοσίευσε τα κάτωθι στοιχεία για τον αριθμό των πολιτικών προσφύγων στις χώρες διαμονής και τον αριθμό των επαναπατρισθέντων.

Χώρα	Πρόσφυγες ως το 1974	Επαναπατρίστηκαν ως το 1982	Απέμειναν
Ρουμανία	6.000	2.200	3.800
Πολωνία	8.200	3.600	4.600
Τσεχοσλοβακία	12.300	4.300	8.000
Βουλγαρία	5.650	1.750	3.900
Ουγγαρία	4.200	1.750	3.470
ΕΣΣΔ	16.200	11.300	4.900
Ανατολική Γερμανία	2.100	830	1.270
Σύνολο	54.650	24.710	29.940

Η νέα διαδικασία απαιτούσε ένα έγγραφο από το ελληνικό προξενείο της χώρας διαμονής των προσφύγων, το λεγόμενο «Δελτίο Ατομικών Στοιχείων», (ΔΑΣ), στο οποίο αναγράφονταν το ονοματεπώνυμο, το πατρώνυμο και το μητρώνυμο, ο τόπος του ιδίου και των γονέων του, η ημερομηνία γέννησης, η υπηκοότητα και η εθνικότητα. Επίσης, η ημερομηνία αναχώρησης από την Ελλάδα, οι χώρες διαμονής, οι γνώσεις του και το επάγγελμα ή η ειδικότητα και αν προτίθεται να αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια ή να διατηρήσει την ξένη. Καθώς, μεγάλο μέρος των πολιτικών προσφύγων δεν είχαν την ελληνική ιθαγένεια, υπήρξε πρόβλεψη για εξαμηνιαία άδεια παραμονής με δυνατότητα ανανέωσης, μέχρι την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας. Συμπληρωνόταν, επίσης, μια δήλωση για το αν ο/η αιτών/αιτούσα ήταν ελληνικής καταγωγής, αν είχε πραγματοποιήσει επισκέψεις στην Ελλάδα και ποιες ήταν οι προθέσεις του/της για τον νέο τόπο εγκατάστασης στην Ελλάδα.²¹⁴ Για την επιστροφή εκδιδόταν ατομικό ή οικογενειακό προσωρινό διαβατήριο και παρεχόταν χρηματικό βοήθημα εφάπαξ, από 45.000 έως 95.000 δραχμές, ανά οικογένεια.

Τον Ιανουάριο του 1983 εξαγγέλθηκε από τον Πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε όλους τους πολιτικούς πρόσφυγες, (Έλληνες το γένος). Με αυτόν τον τρόπο αντιμετωπιζόταν το νομοθετικό

²¹⁴ ΦΕΚ, 5/1/1983, φ 1, τ. 2. Βλ στο Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες* ό. π., σ. 278.

κενό για εκείνους τους πολιτικούς πρόσφυγες από τους οποίους είχε αφαιρεθεί η ιθαγένεια το διάστημα 1949-1963.²¹⁵ Την ιθαγένεια αποκτούσαν και τα παιδιά τους, ακόμη και από μεικτούς γάμους, ώστε να διευκολυνθεί ο μαζικός και ελεύθερος επαναπατρισμός όλων, και της δεύτερης και τρίτης γενιάς προσφύγων, οι οποίοι, κατά πλειοψηφία επέστρεψαν στην πατρίδα των γονέων τους.²¹⁶

Ελληνικό γένος αναγνωριζόταν σε όσους είχαν τουλάχιστον έναν γονέα με ελληνική ιθαγένεια. Αντίθετα, δεν θεωρήθηκαν «Έλληνες το Γένος», όσοι είχαν γένος γονέα ανατολικής χώρας και όσοι ήταν Σλαβομακεδόνες, καθώς, από το 1948 τους είχε ζητηθεί στην υπερορία να δηλώνουν εθνικότητα. Κατά συνέπεια, το ίδιο ίσχυσε και για όσους είχαν διαμείνει στην Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας και είχαν αλλάξει την εθνικότητά τους. Φυσικά, η εξαίρεση των ανθρώπων αυτών από τον επαναπατρισμό οφειλόταν στις επιφυλάξεις για τη δημιουργία μειονοτικού ζητήματος στη Μακεδονία, ενώ παράλληλα κατεύναζε τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης. Όμως, επρόκειτο για μια διάταξη που χώριζε τους πολιτικούς πρόσφυγες σε δύο κατηγορίες, σε αυτούς που προέρχονταν από ελληνόφωνες περιοχές και στους άλλους, τους λιγότερους, (περίπου το 35% του συνόλου), που προέρχονταν από αλλόφωνες περιοχές της Ελλάδας, οι οποίοι δεν έπαιρναν άδεια επίσκεψης ούτε για την κηδεία των συγγενών τους.²¹⁷ Η διάταξη αυτή, επί της ουσίας, ακύρωνε το βασικό αίτημα των πολιτικών προσφύγων για ελεύθερο, μαζικό και χωρίς όρους επαναπατρισμό και έκλεινε οριστικά τον δρόμο για την επανένωση των οικογενειών των Σλαβόφωνων.²¹⁸ Τα κριτήρια του ελέγχου της ελληνικότητας και των φρονημάτων τους δεν ήταν αντικειμενικά και η διαδικασία ήταν δύσκολη και μακρά.²¹⁹

Συνολικά μέχρι τις αρχές του 1985 επαναπατρίστηκαν 33.573 άτομα, όπως φαίνεται στον ακόλουθο πίνακα του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, (14/2/1985).²²⁰

Χρονολογίες επαναπατρισμού	Αριθμός επαναπατρισθεισών οικογενειών	Αριθμός επαναπατρισθέντων ατόμων
-------------------------------	---	--

²¹⁵ Κουτσογιαννάκη, Κατερίνα, «Παλινοστούντες. ό. π., σ. 413-415.

²¹⁶ Εφ. Ριζοσπάστης, 24 Αυγούστου 1983, βλ στο Τσέκου, Κατερίνα, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ.198-200.

²¹⁷ Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση ό. π., σ. 249.

²¹⁸ Κουτσογιαννάκη, Κατερίνα, «Παλινοστούντες, ό. π., σ. 413-415.

²¹⁹ Κωστόπουλος, Τάσος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. ό. π., σ. 68.

²²⁰ Τσέκου, Κατερίνα, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, ό. π., σ.201.

1956-1968	2.263	6.786
1969-1974	325	1.086
1975	1.366	5.069
1976	768	2.617
1977	1.049	3.332
1978	1.007	2.957
1979	750	2.034
1980	758	1.867
1981	796	1.735
1982	1.140	2.662
1983	887	2.067
1984	703	1.361
ΣΥΝΟΛΟ	11.812	33.573

Η αποκατάσταση των πολιτικών προσφύγων

Με την κυβερνητική αλλαγή του 1981, η Επιτροπή Επαναπατρισμού Πολιτικών Προσφύγων (Ε.Ε.Π.Π), διατύπωσε τα αιτήματα για την ελεύθερη και ομαλή επιστροφή των εκπατρισθέντων. Συγκεκριμένα ζητούσε

- Τον άνευ όρων ελεύθερο επαναπατρισμό όλων των πολιτικών προσφύγων που παρέμεναν στην υπερορία.
- Την απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε όσους είχε αφαιρεθεί.
- Την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου
- Την κοινωνική και υλική αποκατάστασή τους, δηλαδή ό,τι αφορούσε τα συνταξιοδοτικά και ασφαλιστικά δικαιώματα, την περίθαλψη, την στεγαστική και εργασιακή αποκατάσταση, την παροχή φορολογικών προνομίων, δανείων, και επιδομάτων.
- Την επιστροφή των κατασχεμένων ή καταπατημένων περιουσιών τους.
- Την απαλλαγή από στρατιωτικές υποχρεώσεις.
- Την αναγνώριση των τίτλων σπουδών και της τεχνολογικής ειδίκευσης και προϋπηρεσίας.

- Τη συνέχιση των σπουδών της μαθητικής και φοιτητικής νεολαίας σε αντίστοιχα εκπαιδευτικά ιδρύματα.²²¹

Από τα αιτήματα αυτά, κάποια ικανοποιήθηκαν πλήρως, κάποια μερικώς και κάποια καθόλου. Συγκεκριμένα, η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου δεν ικανοποιήθηκε πριν το 1989. Το θέμα της ιθαγένειας, (για τους «Έλληνες το γένος»), δρομολογήθηκε τον Ιανουάριο του 1983.

Η απόφαση, όμως για τον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων σήμαινε ότι η Κυβέρνηση δεσμευόταν για την υλική αποκατάστασή τους, πράγμα που έμπρακτα αποδείχθηκε δύσκολο και χρονοβόρο, καθώς οι πρόσφυγες προέρχονταν από διαφορετικά οικονομικά, εργασιακά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Οι πρόσφυγες με την επιστροφή τους απεμπολούσαν την εκπαιδευτική, εργασιακή, υγειονομική και συνταξιοδοτική ασφάλεια και αντιμετώπιζαν ένα αβέβαιο μέλλον.²²² Αντιμετώπισαν προβλήματα οικονομικής και κοινωνικής ένταξης, καθώς εγκατέλειπαν μια μόνιμη και αξιοπρεπή εργασία, καθώς και επαρκή για τις ανάγκες τους ιατροφαρμακευτικά και συνταξιοδοτικά προγράμματα. Πάντως, οι δυσχέρειες ήταν μεγαλύτερες για όσους επαναπατρίστηκαν πριν το 1983.²²³

Ένα πρώτο μέτρο ήταν η χορήγηση ενός εφάπαξ χρηματικού επιδόματος και φορολογικής ατέλειας για τη μεταφορά της οικοσυσκευής και του αυτοκινήτου τους, με την ένταξή τους στο «Πρόγραμμα προσωρινής περιθάλψεως ομογενών από το εξωτερικό και επαναπατριζομένων», του Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Συνήθως μετέφεραν πολλά πράγματα, γιατί δεν μπορούσαν να μεταφέρουν συνάλλαγμα. Έτσι αγόραζαν με τις αποταμιεύσεις τους πράγματα που θα μπορούσαν να μεταπωλήσουν στην Ελλάδα. (Πχ πιάνα, χαλιά κ. ά.)²²⁴

Σημαντικό μέτρο που ανταποκρινόταν στα αιτήματα των προσφύγων ήταν η αναγνώριση του δικαιώματος των παιδιών των πολιτικών προσφύγων για την εξαγορά της στρατιωτικής τους θητείας.²²⁵ Οι άνω των 50 ετών απαλλάσσονταν από τη θητεία,

²²¹ Κουτσογιαννάκη, Κατερίνα, «Παλιννοστούντες. ό. π., σ. 413-415.

²²² Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανός Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 72.

²²³ Βεργέτη, Μαρία, *Παλιννόστηση* ό. π., σ.101.

²²⁴ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.203, υποσημείωση 30.

²²⁵ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Τ. Β' (Αθήνα 1987), Συνεδρίαση Δ' 14/10/1986, στο Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανός Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 75.

ενώ οι υπόλοιποι μπορούσαν να την εξαγοράσουν έναντι 3.000 δραχμών σε εφάπαξ καταβολή.²²⁶

Επίσης μέριμνα έλαβε η Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, που το διάστημα 1986-1992 χρηματοδότησε επιμορφωτικά προγράμματα και επιχορηγούσε τη στέγαση των γραφείων των διαφόρων Συλλόγων των επαναπατρισθέντων.²²⁷

Ακανθώδες αποδείχθηκε το ζήτημα της επιστροφής των περιουσιών των προσφύγων ή της αποζημίωσης για αυτές. Μεγάλο μέρος αυτών είχαν δημευθεί σύμφωνα με το ψήφισμα Μ/1948, καθώς ανήκαν σε συμμετέχοντες στον «συμμοριακόν αγώνα». Μέρος αυτών ανήκαν στο δημόσιο, άλλες είχαν διανεμηθεί σε δικαιούχους που εγκαταστάθηκαν σε ερημωμένα χωριά και άλλες είχαν καταπατηθεί από συγγενείς ή συγχωριανούς.²²⁸ Προσπάθεια ρύθμισης του ζητήματος είχε προηγηθεί με το ΝΔ 1108/1972, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, καθώς έθετε πολλούς περιορισμούς. Τον Φεβρουάριο του 1985, κατατέθηκε νομοσχέδιο στη Βουλή που καθόριζε ένα νέο πλαίσιο για το ζήτημα, αλλά πάλι αφορούσε τους «Έλληνες το γένος». Το ΚΚΕ άσκησε κριτική για τον περιορισμό αυτό, καθώς υποστήριζε πάντα ότι όλα τα μέτρα έπρεπε να αφορούν όλους τους πολιτικούς πρόσφυγες. Κριτική, στην αντίθετη κατεύθυνση, άσκησε και η αξιωματική αντιπολίτευση, καθώς κατηγορούσε την κυβέρνηση για το ότι αποζημιώνει τους άλλοτε εχθρούς της Δημοκρατίας, για το ότι ο νόμος που ίσχυε μέχρι τότε ήταν επαρκής και για το ότι τα δημοσιονομικά του κράτους δεν άντεχαν την επιβάρυνση των αποζημιώσεων. Τελικά το νομοσχέδιο ψηφίστηκε, προεκλογικά, τον Απρίλιο του 1985 (ΦΕΚ 67^Α/10-4-1985, Νόμος 1540) και προέβλεπε επιστροφή ή αποζημίωση ακινήτων ή αγροτεμαχίων που δημεύθηκαν ή καταλήφθηκαν από το Δημόσιο ως εγκαταλελειμμένα, ή ανήκαν σε συμμετέχοντες στον Εμφύλιο ή σε φυλακισμένους, εξορισμένους, εκτελεσμένους ή διωκόμενους από την ελληνική επικράτεια.²²⁹ Βέβαια, η διαδικασία ανάκτησης των περιουσιών ή αποζημίωσης θα απέβαινε μακροχρόνια, καθώς στο Δημόσιο ανήκε μικρό μέρος, ενώ ήταν πολλές οι

²²⁶ Βλ. σχετικά στο Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η αποκατάσταση* ό. π., σ. 54-56.

²²⁷ Με έδρα την Αθήνα επρόκειτο για τους εξής Συλλόγους: ΠΕΕΠΠ, ΚΕΠΠΕ, ΠΣΕΠΠ, ΕΕΠΠΕ, ΠΕΑ, ΠΑΣΥΜΕΠΠ, ΑΣΕΠΠ. Με έδρα τη Θεσσαλονίκη: ΣΕΠΠΜΘ, ΣΕΠΠΒΕ. Βλ. σχετικά Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η αποκατάσταση* ό. π., σ. 56, 61.

²²⁸ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ. 204.

²²⁹ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανός Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 73-74.

περιπτώσεις καταπατήσεων από τρίτους. Μέχρι το 1988 είχαν αποδοθεί οι περιουσίες στους μισούς από όσους είχαν αιτηθεί.²³⁰

Όσον αφορά την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και τη νοσηλεία, σύμφωνα με την απόφαση του Υπουργείου Υγείας Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, (13 Ιουλίου 1982), χορηγούνται δωρεάν, στα Νοσοκομεία και στα εξωτερικά ιατρεία στην κατηγορία νοσηλείας Γ'. Η κατηγορία αυτή έκανε τους πολιτικούς πρόσφυγες να αισθάνονται υποτιμημένοι, να έρχονται αντιμέτωποι με μια μη ευνοϊκή έως ρατσιστική στάση, με ελλείψεις φαρμάκων και άλλες ανεπάρκειες του συστήματος, που συγκρινόμενο με αυτό των ανατολικών χωρών τους προκαλούσε δυσαρέσκεια. Κυρίως, όμως, τους ενοχλούσε η απαιτούμενη άδεια της αστυνομικής ή άλλης δημόσιας αρχής για να έχουν πρόσβαση στο σύστημα υγείας, καθώς έτσι πιστοποιούταν η ιδιότητά τους ως πολιτικοί πρόσφυγες. Για αυτό, διεκδικούσαν μόνιμη κάρτα νοσηλείας ή ασφαλιστικά βιβλιάρια.²³¹

Όλα τα παραπάνω ρυθμίστηκαν με την ένταξή τους σε ασφαλιστικά ταμεία, πράγμα περίπλοκο, όπως είχε διαπιστωθεί και το προηγούμενο διάστημα, γιατί σχετιζόταν με τη μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων τους από τις σοσιαλιστικές χώρες. Το κύριο πρόβλημα ήταν η έλλειψη διακρατικών ρυθμίσεων μεταξύ της Ελλάδας και της κάθε σοσιαλιστικής χώρας που είχαν διαμείνει και εργαστεί οι πολιτικοί πρόσφυγες. Οι διμερείς διαπραγματεύσεις είχαν διακοπεί το 1978 και συνεχίστηκαν από τον Ιούνιο του 1983. Στις 31/1/1984 επιτεύχθηκε συμφωνία με την Ουγγαρία και στη συνέχεια με την Ανατολική Γερμανία, (6/7/1984), την Πολωνία, (3/5/1984), την Σοβιετική Ένωση, (12/2/1985), και την Τσεχοσλοβακία, (17/5/1985). Η Ρουμανία δεν δεχόταν αντίστοιχη συμφωνία, ούτε η Αλβανία και η Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας. Οι προερχόμενοι από τις χώρες αυτές πολιτικοί πρόσφυγες ζούσαν στην Ελλάδα με την κατώτερη και ανεπαρκή σύνταξη του ΟΓΑ (μέχρι το 1998).²³² Γενικότερα, οι ανατολικές χώρες είχαν την πρόθεση να καταβάλουν σταδιακά ένα συνολικό ποσό αποζημίωσης σε αμερικανικά δολάρια. Η Ελλάδα, ανάλογα προς τα ποσά της καταβληθείσας αποζημίωσης θα συνταξιοδοτούσε τους

²³⁰ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.204.

²³¹ Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η αποκατάσταση* ό. π., σ. 55-56.

²³² Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.205.

πολιτικούς πρόσφυγες που θα επαναπατρίζονταν μέχρι το 1989,²³³ από τα ελληνικά ασφαλιστικά ταμεία (ν.1539/1985).²³⁴

Το σχέδιο νόμου για την ασφαλιστική κάλυψη των πολιτικών προσφύγων από τα ελληνικά ασφαλιστικά ταμεία κατατέθηκε στη Βουλή την ίδια περίοδο που γινόταν η συζήτηση σχετικά με τις αποζημιώσεις για τις περιουσίες τους (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1985). Καθώς επρόκειτο για προεκλογική περίοδο, υπήρχε μεγάλη πολιτική πόλωση και οξείες αντιπαραθέσεις μέσα στη Βουλή και το θέμα των πολιτικών προσφύγων προσφερόταν για αυτό. Η δεξιά παράταξη θεωρούσε ότι επρόκειτο για προεκλογικές ψηφοθηρικές παροχές που υπονόμευαν την οικονομία του Κράτους. Το σημαντικό, όμως, ζήτημα ήταν ότι δεν αποδεχόταν την ισότιμη αντιμετώπιση των πολιτικών προσφύγων με τους υπόλοιπους Έλληνες, εμμένοντας στην αντεθνική τους δράση. Επομένως, το διακύβευμα ήταν, αν στη δημοκρατική Ελλάδα θα υπήρχε ισονομία και δικαιοσύνη ή αν θα διατηρούνταν οι διαιρέσεις και οι διακρίσεις του παρελθόντος. Η κυβερνητική παράταξη υπεραμυνόταν του νομοσχεδίου, το οποίο στηριζόταν στα καταβαλλόμενα ποσά από τις ανατολικές χώρες και θύμιζε το ηρωικό έργο της Εθνικής Αντίστασης.²³⁵

Η συζήτηση, λοιπόν, ήταν ευρύτερη από το νομοσχέδιο καθαυτό, που έγινε, τελικά, νόμος του Κράτους, με τον οποίο ρυθμίστηκε το ζήτημα των περιουσιών και τα ασφαλιστικά δικαιώματα των επαναπατρισθέντων. Συγκεκριμένα, θα επιστρέφονταν ή θα καταβαλλόταν αποζημίωση για την ακίνητη περιουσία που είχε δημευθεί (σύμφωνα με τα Μ'1948 και Ν'1948 ψηφίσματα), ή είχε περιέλθει στο δημόσιο ως εγκαταλελειμμένη (σύμφωνα με τα ΝΔ 2536/1953 και 1539/1938), ή ως τιμωρία για τη συμμετοχή των δικαιούχων στον Εμφύλιο, (σύμφωνα με τον αναγκαστικό νόμο 1323/1949 και το Γ' Ψήφισμα), ή επειδή οι δικαιούχοι είχαν φυλακισθεί, εξοριστεί, εκτελεστεί ή καταδιωχθεί από την Ελλάδα.²³⁶ Στο ΦΕΚ, στο οποίο δημοσιεύτηκε ο νόμος, οριζόταν με σαφήνεια η έννοια του «Πολιτικού Πρόσφυγα»: Συγκεκριμένα, ως πολιτικοί πρόσφυγες ορίζονταν «όλοι “Έλληνες το γένος” οι οποίοι αναγκάστηκαν

²³³ Σύμφωνα με τις διακρατικές συμφωνίες, οι ημερομηνίες επαναπατρισμού που θεμελιώνουν συνταξιοδοτικό δικαίωμα για κάθε χώρα είναι οι εξής: Βουλγαρία: μέχρι 7-2-1989, Ουγγαρία: μέχρι 1-10-1989, Τσεχοσλοβακία: 1-7-1990, Σοβιετική Ένωση: 30-6-1991, Ανατολική Γερμανία: 1-10-1990, Ρουμανία, 1-10-2004, Πολωνία: 1-1-1992.

²³⁴ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες*, ό. π., σ.206. Βλ σχετικά στο Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η αποκατάσταση* ό. π., σ. 90-129.

²³⁵ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ. 74-75.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 75: ΦΕΚ 64Α'5-4-1985, Ν.1539, Ένταξη επαναπατριζόμενων πολιτικών προσφύγων στους ασφαλιστικούς οργανισμούς και άλλες διατάξεις».

εξαιτίας του εμφυλίου πολέμου να εγκαταλείψουν την Ελλάδα μετά την 1^η Ιανουαρίου 1945, ή φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν».²³⁷

Όπως και κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, η εύρεση εργασίας δεν ήταν στις υποχρεώσεις του Κράτους. Ήταν, όμως, το βασικότερο πρόβλημα των επαναπατρισθέντων, καθώς συνδεόταν με πολλές παραμέτρους. Ειδικότερα, η αγορά εργασίας ήταν πολύ διαφορετική από αυτή των ανατολικών χωρών, η βιομηχανική παραγωγή βρισκόταν σε φθίνουσα πορεία στην Ελλάδα, μετά και από την ένταξη στην ΕΟΚ και η επαγγελματική εξειδίκευση των σε ηλικία εργασίας πολιτικών προσφύγων δεν ανταποκρινόταν στην ελληνική πραγματικότητα. Στα προβλήματα αυτά συνέβαλλε και η επιφυλακτικότητα των ντόπιων Ελλήνων και η υποτιμητική συμπεριφορά τους (ιδίως στην επαρχία).²³⁸ Καίριο ζήτημα, επίσης, ήταν η αναγνώριση των πανεπιστημιακών τίτλων σπουδών ή της τεχνικής εκπαίδευσης, εξειδίκευσης και προϋπηρεσίας που κατείχαν. Παράλληλα, τα εργασιακά προσόντα σχετίζονταν και με τον τόπο εγκατάστασής τους. Πολλοί, ενώ κατάγονταν από αγροτικές περιοχές και διεκδικούσαν τις περιουσίες τους σε αυτές, αναγκάζονταν να εγκατασταθούν στις μεγάλες πόλεις, ώστε να βρουν εργασιακή απασχόληση.

Πιο συγκεκριμένα, κοπιώδης και χρονοβόρα αποδείχθηκε η εξασφάλιση της ισοτιμίας των πτυχίων τους, ή της αντιστοίχισης των τίτλων σπουδών τους με τα ελληνικά και η απόκτηση άδειας ασκήσεως επαγγέλματος. Κάποιοι έδιναν εξετάσεις, και άλλοι υποχρεώνονταν σε φοίτηση στα ελληνικά πανεπιστήμια.²³⁹ Ιδιαίτερα, η πρόσληψη στον δημόσιο τομέα ήταν πολύ δύσκολη, όχι μόνο εξαιτίας της καθυστέρησης αναγνώρισης των τίτλων σπουδών τους, της προαπαιτούμενης γνώσης δυτικής γλώσσας, αλλά και επειδή για την πρόσληψη στο δημόσιο υπήρχε το όριο ηλικίας των 40 ετών.²⁴⁰

Από τα παραπάνω, εύλογα, προκύπτει ότι οι πολιτικοί πρόσφυγες απασχολήθηκαν σε εργασίες που δεν σχετίζονταν με την επαγγελματική τους εμπειρία, την εξειδίκευση και τις σπουδές τους, ενώ πολλοί γνώρισαν την ανεργία. Η εργασιακή τους αγωνία καταγράφεται στην εφ. *Ελευθεροτυπία*, στις 5/1983, σ.8 στο δημοσίευμα «Δώστε μας ευκαιρίες να σας δείξουμε τι αξίζουμε». Την ανεργία γνώρισαν περισσότερο οι

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 73.

²³⁸ Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η εθνική ταυτότητα των εκπατρισμένων μετά τον εμφύλιο των Ελλήνων. (Το παράδειγμα της Πολωνίας)*. Λάρισα, Έλλα, 1999.

²³⁹ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.207-208.

²⁴⁰ Τσέκου, Κατερίνα, *Προσωρινώς διαμένοντες...* ό. π., σ. 106.

γυναίκες και οι μεσήλικες. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση με την αγορά εργασίας των ανατολικών χωρών, καθώς εκεί εργαζόταν το 90% των γυναικών πολιτικών προσφύγων, σε εργασία ανάλογη με τις σπουδές τους.

Αντιπροσωπευτικά των συνθηκών που αντιμετώπισαν είναι τα παρακάτω στοιχεία: έως το 1985, από τους 33.573 επαναπατρισθέντες απασχολήθηκαν εργασιακά μόνο οι 10.500 και έμειναν άνεργοι ή ετεροαπασχολούμενοι 15.000. Στον χώρο των επιστημόνων πολιτικών προσφύγων μόνο 1520 απασχολήθηκαν σε συναφές με τις σπουδές τους επάγγελμα από τους 3.800, και στον χώρο των τεχνικών, μόνο 3.827 από τους 6.200.²⁴¹ Πολλοί απασχολήθηκαν σε οποιαδήποτε εργασία, ως ανειδίκευτοι, χωρίς ασφάλεια, ενώ αποτέλεσαν αντικείμενο όχι μόνο εργασιακής αλλά και κομματικής εκμετάλλευσης, ρίχνοντας νερό στον μύλο των πελατειακών σχέσεων. Λίγοι απασχολήθηκαν με το εμπόριο ή με ανταλλαγή υπηρεσιών από και προς την χώρα που διέμεναν μέχρι τότε και άλλοι ως ναυτικοί. Κάποιοι πήραν τον δρόμο της οικονομικής μετανάστευσης προς την Δυτική Γερμανία ή τις Αραβικές χώρες. Ενδεικτικά, όταν έφυγαν από τη χώρα, το 80% των πολιτικών προσφύγων ήταν αγρότες, το 15% εργάτες στα αστικά κέντρα και το 5% διανοούμενοι. Το 1979, το 50% των επαναπατριζόμενων ήταν πτυχιούχοι, τεχνικοί ή εξειδικευμένοι εργάτες.²⁴² Με νομοθετικές ρυθμίσεις του 1985, αναγνωρίστηκε η εργασιακή προϋπηρεσία των πολιτικών προσφύγων στις ανατολικές χώρες.²⁴³

Η εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων, σύμφωνα με τα παραπάνω, συναρτήθηκε με τον τρόπο της εργασιακής τους απασχόλησης. Μικρός αριθμός πολιτικών προσφύγων, εργασιακά ενεργοί εγκαταστάθηκαν στον τρόπο καταγωγής των γονέων τους, ώστε να ασχοληθούν με την καλλιέργεια της γης που τους επέστρεφαν συγγενείς ή συγχωριανοί ή διεκδικούσαν από το δημόσιο. Οι σχέσεις με τους συμπατριώτες τους αναπτύσσονταν δύσκολα και τα εισοδήματα που αποκόμιζαν ήταν ανεπαρκή. Λίγοι, κυρίως υπερήλικες, εγκαταστάθηκαν στα χωριά τους.²⁴⁴ Από το 1987 εκπονήθηκαν, με κοινοβουλευτική απόφαση, από το Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, προγράμματα *Λαϊκής Κατοικίας*, ώστε με χαμηλότοκο

²⁴¹ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.208-209.

²⁴² Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η εθνική ταυτότητα* ό. π., σ. 66-67.

²⁴³ Ρόρη, Λαμπρινή, «Από τον “δωσίλογο” Μητσοτάκη στη “νέα Βάρκιζα του ’89”. Η μνήμη της δεκαετίας του ’40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν-Τασούλα Βερβενιώτη-Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης Δαλαμβούκης-Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ), *Μνήμες και λήθη του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ.301.

²⁴⁴ Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες* ό. π., σ.206-207.

δανεισμό να αποκτήσουν κατοικία οι οικογένειες που στερούνταν τα κατάλληλα μέσα.²⁴⁵

Στον παρακάτω πίνακα συμπεριλαμβάνονται στοιχεία για την εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων ανά περιοχή της Ελλάδας, έως το 1985.²⁴⁶

Πόλη	Επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες
Αθήνα-Πειραιάς	11.000
Θεσσαλονίκη	10.450
Λάρισα	3.000
Βόλος	1.000
Κοζάνη	1.000
Αλεξανδρούπολη, Ορεστιάδα, Διδυμότειχο.	2.000
Λαμία	600
Αγρίνιο, Πάτρα, Κόρινθος	200

Η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου.

Οι δύο κύριοι πολιτικοί αντίπαλοι του Εμφυλίου πολέμου, η Ν.Δ. και ο ΣΥΝ, οδηγούνται το 1989, μέσα σε ένα δηλητηριασμένο πολιτικό κλίμα, στο όνομα της «κάθαρσης» του δημόσιου βίου σε μια κυβέρνηση συνεργασίας. Στο επίπεδο του συμβολικού-φαντασιακού, ερμηνεύεται ως εθνική συμφιλίωση. Η εφ. *Καθημερινή*, στις 2 Ιουλίου 1989 γράφει: «Ορκίζεται σήμερα Κυβέρνηση Εθνικής Συνεργασίας». «Τζαννής Τζανετάκης: όλοι μαζί για μια καλύτερη Ελλάδα, με στόχο την κάθαρση και την αποκομματικοποίηση». «Προαναγγέλλονται τίμιες εκλογές σε 3 μήνες». Ο Χαρίλαος Φλωράκης υπογραμμίζει σε δήλωσή του που φιλοξενείται στον Τύπο (30 Αυγούστου 1989: εφ. *Ελευθεροτυπία*, *Η Αυγή*, *Τα Νέα*, *Ελεύθερος Τύπος*): «Όλα τα παλιότερα νομοθετήματα εμφανίστηκαν σαν εκδούλευση ή προσφορά στους ηττημένους για καθαρά εκλογικούς λόγους. Η άρση των συνεπειών γίνεται σήμερα από

²⁴⁵ Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες ό. π., σ.75.

²⁴⁶ Πηγή: Στατιστικά στοιχεία. Βλ στο Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η ελληνική ό. π.*, σ.31.

τους δύο κύριους αντιπάλους που συγκρούστηκαν θανάσιμα εκείνα τα χρόνια και συμφωνούν χωρίς μεσάζοντα ότι καταργούν τη διάκριση μεταξύ των νεκρών».

Η κυβέρνηση συνεργασίας Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού της Αριστεράς, προχώρησε στη θεσμική ανασηματοδότηση της μνήμης του Εμφυλίου Πολέμου. Σαράντα χρόνια ακριβώς μετά τη λήξη του, στις 30 Αυγούστου 1989 κατατέθηκε προς ψήφιση το νομοσχέδιο για την «Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου 1944-1949».²⁴⁷ Με τον νόμο αυτό διευρύνθηκε ο αναγνωρισμένος μέχρι τότε χρόνος του Εμφυλίου, (όχι για τις περιόδους του, αλλά για την άρση των συνεπειών), καθώς η έναρξή του τοποθετείται την ημέρα της απελευθέρωσης της Αθήνας από τα κατοχικά στρατεύματα, δηλαδή στις 12 Οκτωβρίου 1944, ενώ η λήξη την 31 Δεκεμβρίου 1949. Κατά αυτόν τον τρόπο αίρονται οι συνέπειες για τους αγωνιστές της εθνικής αντίστασης από τις περιόδους της “λευκής τρομοκρατίας” και της Συμφωνίας της Βάρκιζας, μέχρι και την επίσημη έναρξη του Εμφυλίου το 1946. Σύμφωνα με τον Νόμο απαλείφονται οι όροι «συμμοριτοπόλεμος» και «συμμορίτες» και αντικαθίστανται από τους πολιτικά ορθούς όρους «Εμφύλιος Πόλεμος» και «Δημοκρατικός Στρατός»²⁴⁸. Επίσης, ως αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης αναγνωρίζονται και όσοι υπέστησαν διώξεις για τα πολιτικά τους φρονήματα και μετά το τέλος του Εμφυλίου και μέχρι την πτώση της Δικτατορίας στις 24 Ιουλίου 1974, και οι επιβληθείσες ποινές διαγράφονται από τα δελτία του ποινικού μητρώου. Δικαίωμα συνταξιοδότησης ορίστηκε σε όλους τους αγωνιστές της Αντίστασης και του ΔΣΕ ή άλλων αντάρτικων ομάδων που υπέστησαν διαρκή ή μερική αναπηρία από 25%, λόγω διώξεων, φυλακίσεων και εξορίας, συγκρούσεων και πολεμικών ατυχημάτων. Δικαίωμα συνταξιοδότησης αναγνωρίστηκε και σε χήρες, γονείς, τέκνα, άγαμες ή διαζευγμένες θυγατέρες ή αδελφές με ποσοστό αναπηρίας άνω του 67%. Επομένως, με την άρση των συνεπειών των ποινών που τους είχαν επιβληθεί, αποκαθίστανται ηθικά και υλικά.

Εισηγήτρια από την πλευρά του Συνασπισμού ήταν η βουλευτρια Μαρία Δαμανάκη, η οποία υποστήριξε ότι η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης με το Νόμο 1285/1982 σταματούσε το 1944 και δεν συμπεριελάμβανε τους αγωνιστές που

²⁴⁷ ΦΕΚ 204Α/18-9-1989, Νόμος 1863 «Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου».

²⁴⁸ Ο Συνασπισμός επιθυμούσε την ονομασία του Εθνικού Στρατού ως Τακτικού ή Κρατικού, για να μην διαχωρίζεται από το έθνος ο ΔΣΕ, ενώ η ΝΔ με δυσκολία αποδέχτηκε τον όρο Δημοκρατικός Στρατός, καθώς δεν θεωρούσε ότι μαχόταν για τη δημοκρατία. Βλ στο Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση ό. π., σ.269-270.

υπέστησαν σκληρούς διωγμούς στη συνέχεια. Οι αγωνιστές του Δημοκρατικού Στρατού εμπνέονταν από τα ίδια ιδανικά της εθνικής αντίστασης (της εαμικής) και ο ΔΣΕ ήταν ο ιστορικός συνεχιστής της.²⁴⁹

Αποκαταστάθηκαν, λοιπόν, σταδιακά, υλικά και ηθικά όλοι οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και οι πολιτικοί πρόσφυγες, (εκτός από τους μη Έλληνες το γένος), βρίσκοντας θεσμικά τη θέση τους στο συνεχές της ελληνικής ιστορίας. Ατόνησαν και οι λεγόμενες «γιορτές νίκης επί των κόκκινων», που τελούνταν ακόμη. Έκτοτε, σπάνια οι πολιτικοί πρόσφυγες ήλθαν στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου, καθώς προέκυψε με σφοδρότητα η παλιννόστηση των ομογενών με την πτώση των καθεστώτων του Υπαρκτού Σοσιαλισμού.

Μία αμφιλεγόμενη σελίδα της άρσης των συνεπειών του Εμφυλίου, υπήρξε το κάψιμο των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων της Ασφάλειας, με τελετουργικό τρόπο μεγάλου συμβολισμού, στο όνομα της προαγωγής της «εθνικής συμφιλίωσης» και «της εθνικοποίησης της Αντίστασης», σύμφωνα με την υπ' αριθ. 8504/7-14668 Υπουργική Απόφαση της 28^{ης} Αυγούστου 1989.²⁵⁰ Η ιδέα δεν ήταν καινοφανής, καθώς το 1984 είχε εκφράσει αντίστοιχη πρόταση το ΠΑΣΟΚ, ενώ το 1950, επί Πρωθυπουργίας Νικόλαου Πλαστήρα, ο βενιζελικός στρατηγός Βρασίδας Παπαγιανόπουλος είχε διατάξει την αποτέφρωση φακέλων που δεν αφορούσαν τις στρατιωτικές ιδιότητες των πολιτών.²⁵¹

Παρά τις αντιρρήσεις μεγάλου μέρους της ακαδημαϊκής κοινότητας των ιστορικών, καθώς χάθηκε ένα τεράστιο σώμα πηγών και τεκμηρίων του ιστορικού παρελθόντος της χώρας και της εθνικής παράδοσης, η καύση 17.500.000 φακέλων κοινωνικών φρονημάτων των «μη εθνικοφρόνων» έλαβε χώρα στην υψικάμινο της Χαλυβουργικής (29 Αυγούστου 1989).²⁵² Από την αποτέφρωση εξαιρέθηκαν 2.110 φάκελοι, που διατηρήθηκαν για «ιστορικούς λόγους», τους οποίους είχαν τη δυνατότητα να τους επιλέξουν τα κόμματα.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ.266-268.

²⁵⁰ ΦΕΚ Β'630, 28-8-1989.

²⁵¹ Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι ό. π., σ.37.

²⁵² Δεμερτζής, Νίκος, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα» στο Νίκος Δεμερτζής-Ελένη Πασχαλούδη-Γιώργος Αντωνίου (επιμ), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 73.

Το σκεπτικό της αποτέφρωσης εκφράστηκε από τον Υπουργό Δημοσίας Τάξης Ιωάννη Κεφαλογιάννη, σύμφωνα με τον οποίο «δεν μπορούν να υπάρχουν φάκελοι πολιτικών φρονημάτων για να θυμίζουν ένα παρελθόν που όλοι θέλουμε να ξεχαστεί».²⁵³ Αντίστοιχα ο Υπουργός Δικαιοσύνης Φώτης Κουβέλης δήλωνε ότι «η ιστορία των αγωνιστών είναι γραμμένη με το δικό τους αίμα και δεν χρειάζεται το μελάνι της Ασφάλειας και των παράνομων οργάνων».²⁵⁴ Κατά συνέπεια κυριάρχησε η πολιτική της επιλεκτικής λήθης, της διαγραφής και της αποσιώπησης ενός παρελθόντος που απαιτούσε μια δύσκολη και γενναία αναμέτρηση των πολιτικών δυνάμεων μαζί του.²⁵⁵

²⁵³ Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 30/8/1989, σ.1 «Βουλή: Ο Επιτάφιος του Εμφυλίου» & «Ταφόπετρα στο μίσος»

²⁵⁴ Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση ό. π., σ.270.

²⁵⁵ Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι ό. π., σ.37.

Ο Εμφύλιος Πόλεμος και οι πολιτικοί πρόσφυγες στον δημόσιο λόγο

Η δεκαετία του 1940 οδήγησε σε κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις και συγκρούσεις, που καθόρισαν αναπόφευκτα την ελληνική κοινωνία. Η μεταπολίτευση, αποκαθιστώντας τη δημοκρατία, φέρει, για πρώτη φορά, μετά από τρεις δεκαετίες, την ελεύθερη επαναδιαπραγμάτευση της κρίσιμης δεκαετίας, η οποία είναι παρούσα στον δημόσιο λόγο και ιδίως στον ημερήσιο Τύπο, διαμορφώνοντας πολιτικές ταυτότητες και στάσεις, κομματικό κοινό και νέες θεωρήσεις, υπό το πρίσμα των αναγκών της μεταπολιτευτικής πραγματικότητας. Οι διεκδικήσεις της ηθικής και υλικής αποκατάστασης των ηττημένων της δεκαετίας το '40, υποχρεώνουν την πλευρά των νικητών σε αναθεώρηση του δημόσιου λόγου και σε απομάκρυνση από την εμφυλιοπολεμική ρητορική. Η συλλογική μνήμη αναδιαμορφώνεται υπό την επίδραση του κομματικού λόγου που και αυτός συναρθρώνεται με τις κυρίαρχες ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαράθεσεις και εκφράζεται μέσα από τον Τύπο.

Η δικτατορία αποτέλεσε τη λυδία λίθο, πάνω στην οποία δοκιμάστηκε η εθνικοφροσύνη στην ακραία μορφή της και απαξιώθηκε από τη μεταπολιτευτική κοινωνία. Επομένως, ο δημόσιος λόγος του νέου κόμματος της δεξιάς παράταξης έπρεπε να ανασυγκροτηθεί, να αφήσει πίσω του τον αντικομμουνισμό, τον αντισλαβισμό, και τις εθνικιστικές και διχαστικές κορώνες περί «συμμοριτών» και «μη εθνικοφρόνων». Η αναγκαιότητα ήταν επιτακτική, καθώς και από την κυκλοφορία των ημερήσιων εφημερίδων φαινόταν, προοδευτικά, η μεταστροφή του πολιτικού κλίματος. Οι δεξιές εφημερίδες, από 578.862 φύλλα το 1974, σημειώνουν πτώση σε 382.393 φύλλα το 1975. Αντίθετα οι κεντρώες εφημερίδες παρουσιάζουν άνοδο της κυκλοφορίας τους, από 355.711 φύλλα το 1974, σε 438.648 το 1975.²⁵⁶ Η μεγαλύτερη πρόκληση για τον δημόσιο λόγο ήταν ο τρόπος αναφοράς στον Εμφύλιο Πόλεμο, ο οποίος βρισκόταν έντονα στο προσκήνιο, λόγω του αιτήματος της ελεύθερης και καθολικής επιστροφής των πολιτικών προσφύγων, αλλά και λόγω του αυτοπροσδιορισμού των κομμάτων σε σχέση με αυτόν. Από όλες τις πλευρές, (Δεξιά, Κέντρο, Αριστερά), γίνεται προσπάθεια, τουλάχιστον μέχρι το 1981, να μην καλλιεργείται ένταση, να μην οξύνονται τα πολιτικά πάθη και οι διαιρέσεις του παρελθόντος, αλλά να επικρατήσει πνεύμα εθνικής και πολιτικής συναίνεσης. Κατά συνέπεια, οι αναφορές στον Εμφύλιο Πόλεμο, την περίοδο αυτή είναι πολύ λίγες,

²⁵⁶ Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 ό. π., σ. 116.

καθώς, η γενική αντίληψη χαρακτηριζε, πλέον, τον Εμφύλιο, ως μια αδελφοκτόνα αιματηρή σύρραξη με μεγαλύτερες απώλειες από την περίοδο 1940-1944.

Σε αυτό το πλαίσιο αποτυπώνεται στα καθημερινά φύλλα η ταυτότητα της Νέας Δημοκρατίας. Θέτει ως στόχο της την «ενότητα και συμφιλίωση του ελληνικού λαού, που θα πρέπει να αποκατασταθεί σταθερά και προσεκτικά». Ο Κων/νος Καραμανλής υπόσχεται «ήπιο πολιτικό κλίμα, ελευθερία, δημοκρατία, οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική δικαιοσύνη». Ταυτόχρονα αποστασιοποιείται από την πολιτική και τις μεθόδους της Δικτατορίας, δεσμευόμενος για ποινές εναντίων των πρωταγωνιστών του καθεστώτος, «για λόγους ηθικής τάξεως και φρονηματισμού», αναφερόμενος σε «βασανιστές, καταχραστές και παραβάτες του κοινού ποινικού δικαίου». ²⁵⁷

Το κόμμα της ΝΔ, με πολιτικό ρεαλισμό, μετατοπίζεται όσο πιο κεντροδεξιά μπορεί, δεν κάνει επώδυνες αναφορές στον Εμφύλιο και νομιμοποιεί το ΚΚΕ, χωρίς εξάρσεις, στο όνομα της αποκατάστασης της Δημοκρατίας, επιβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο μια πολιτική λήθης. Η εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 23 Οκτωβρίου 1974 αναφέρει: «ως προς το χρώμα και την πολιτική τοποθέτηση της παρατάξεως χαράσσει πλαίσια πολύ πλατύτερα απ' όσο θα επέτρεπε η ένταξη στο ασυγχρόνιστο σχήμα δεξιά-κέντρο-αριστερά». Ανάλογη στρατηγική εφαρμόζει το κόμμα της ΝΔ σε όλη αυτή την περίοδο μέχρι και την προεκλογική αναμέτρηση του 1977.

Το 1981, διαφαίνεται ότι κυοφορείται η πολιτική αλλαγή, και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Ο Πρωθυπουργός Γεώργιος Ράλλης, ακολουθεί την πολιτική του προκατόχου του, αλλά ο Ευάγγελος Αβέρωφ, αντιπρόεδρος του κόμματος επιστρέφει στην εμφυλιοπολεμική ρητορική, τονίζοντας τις διαιρετικές γραμμές, σε μια προσπάθεια συσπείρωσης του κόμματος. Στην *Καθημερινή*, στις 30 Σεπτεμβρίου 1981, καταγράφεται, από την προεκλογική του ομιλία στην Τρίπολη: « Αυτοί πιστεύουν στην πάλη των τάξεων. Εμείς πιστεύουμε στην πάλη των ιδεών και στην αδελφосύνη, με τις οποίες φτιάσαμε το 1940-41, νικήσαμε στον Κόκκινο Δεκέμβρη, νικήσαμε στον συμμοριτοπόλεμο και φτιάσαμε μια Ελλάδα από Ψωροκώσταινα Ευρώπη». ²⁵⁸ Έτσι, γίνεται φανερό ότι συνυπάρχουν διαφορετικές γραμμές στο δεξιό κόμμα και επιβιώνει πάντα μια πτέρυγα σκληρά αντικομμουνιστική και εθνικόφρων.

²⁵⁷ Εφ. *Η καθημερινή*, 23 Οκτωβρίου 1974, 29 Οκτωβρίου 1974, προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη, 6 Νοεμβρίου 1974, προεκλογική ομιλία στη Λάρισα, 14 Νοεμβρίου 1974, προεκλογική ομιλία στην Αθήνα. Βλ στο Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 ό. π., σ. 118.

²⁵⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 121.

Από την άλλη πλευρά το ΠΑΣΟΚ, αναζητά την ιδεολογική και πολιτική του ταυτότητα στην κληρονομιά του «ανένδοτου αγώνα» της Ένωσης Κέντρου και στον αντιδικτατορικό αγώνα, «από τον Νικηφόρο Μανδηλαρά, μέχρι το ηρωικό Πολυτεχνείο».²⁵⁹ Έτσι, ταυτίζεται με τις δυνάμεις της αντίστασης, σε αντίθεση με τη Δεξιά που έχει τις καταβολές της σε αυτούς που συνεργάστηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις και με την ξένη εξάρτηση, προκάλεσαν τον Εμφύλιο, οικοδόμησαν το μετεμφυλιακό κράτος και άνοιξαν τον δρόμο στη δικτατορία. Η εφημερίδα *Τα Νέα*, στις 22 Οκτωβρίου 1974, σε απόσπασμα από την προεκλογική ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στην Πάτρα, αναφέρει: «Με τη συνένωση των χουντικών και των στελεχών της ΕΡΕ ανοικοδομείται το σύστημα καταπίεσης που έζησε ο λαός μας από τον εμφύλιο πόλεμο κι ύστερα». Το πολιτικό αφήγημα του ΠΑΣΟΚ υπερασπιζόταν τον λαό/θύμα απέναντι στο εγχώριο και ξένο κατεστημένο/θύτη που τον εκμεταλλευόταν. Ο λαός συσπειρωνόταν στις δυνάμεις της Αντιδεξιάς, στις οποίες χωρούσαν ψηφοφόροι από όλο το φάσμα των πολιτικών δυνάμεων. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει ήπιο πολιτικό λόγο, χωρίς πόλωση και ακρότητες. Η δεκαετία του 1940, σε αυτό το αφήγημα, αναφερόταν στους αγώνες της Εθνικής Αντίστασης, ενάντια σε όλους όσους επί κατοχής και μετά, ήθελαν να εκμεταλλευτούν τη χώρα και τον λαό. Επομένως, η Εθνική Αντίσταση εξάίρεται και πρέπει να αναγνωριστεί και να τιμηθεί, οι πολιτικοί πρόσφυγες να επιστρέψουν και να παύσουν οι τεχνητές διαιρετικές γραμμές που αναβιώνουν με τη διχαστική ρητορική και τις γιορτές του μίσους.²⁶⁰

Ο χώρος της Αριστεράς αντιπροσωπεύεται, μετά την διάσπαση του 1968, από δύο κόμματα: το ΚΚΕ, το «ορθόδοξο κόμμα», που έχει μεγαλύτερη εκλογική βάση και επιρροή και το ΚΚΕ εσωτερικού, που παρά την μικρότερη εκλογική του εμβέλεια, ενσωματώνει πολλούς διανοούμενους και τον παραδοσιακό και καταξιωμένο στον αντιδικτατορικό αγώνα χώρο της ΕΔΑ. Παρά τον μεταξύ τους ανταγωνισμό,²⁶¹ συνεργάστηκαν εκλογικά στις πρώτες εκλογές της μεταπολίτευσης, το 1974. Στόχος τους είναι να καθιερωθούν στη συνείδηση των εκλογέων ως κόμματα δημοκρατικά που έχουν να προσφέρουν πολλά στον κοινοβουλευτικό βίο της χώρας, με αιχμή την αποχουντοποίηση του κρατικού μηχανισμού και των θεσμών και τη δικαίωση των

²⁵⁹ Εφ. *Τα Νέα*, 25 Οκτωβρίου 1974: προεκλογική ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στην Κέρκυρα. Βλ. στο ίδιο, σ. 122.

²⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 124-125.

²⁶¹ Βλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 5 Οκτωβρίου 1985, αποκαλείται το ΚΚΕ εσωτερικού ο «φτωχός συγγενής του δικομματισμού».

αγώνων της Αριστεράς. Σε αυτό το πλαίσιο, αποφεύγουν προσεκτικά τις αναφορές στον Εμφύλιο Πόλεμο, ώστε να μη θυμίζουν «οικεία κακά», όπως την ήττα, την υπερορία και τις αιτιάσεις της Δεξιάς για αντεθνική δράση. Αντιθέτως, προβάλλουν την ένδοξη εποποιία της Εθνικής Αντίστασης και την πρωτοπορία τους στους αγώνες των εργαζομένων. Κατά συνέπεια και οι πολιτικοί πρόσφυγες συμπεριλαμβάνονται στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη χώρα, λόγω των διώξεων του μετεμφυλιακού κράτους.²⁶² Στην εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 21 Οκτωβρίου 1977, το ΚΚΕ παρουσιάζεται ως «ο οργανωτής και καθοδηγητής της Εθνικής μας Αντίστασης», και ως «πρωτοπόρος των διεκδικητικών αγώνων της εργατικής τάξης και όλων των εργαζομένων».

Το ίδιο παρελθόν της εαμικής αντίστασης νέμεται και το ΚΚΕ εσωτερικού και θέλοντας να στηρίξει την εκλογική *Συμμαχία Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων*²⁶³ στην οποία συμμετέχει, προβάλλει την πολυσυλλεκτικότητα του εαμικού κινήματος, τονίζοντας ότι οι αγωνιστές του ΕΑΜ προέρχονταν από έναν ευρύτερο δημοκρατικό και πατριωτικό χώρο και όχι μόνο από την κομμουνιστική αριστερά. Με το οργανωτικό πρότυπο του ΕΑΜ απαντάει στην κριτική που δέχεται από το ΚΚΕ. Στην εφ. *Η Αυγή*, την 1^η Νοεμβρίου 1977 αναφέρεται: «Η Συμμαχία δεν είναι ευκαιριακή συμάζωξη. Είναι το πρώτο βήμα για την οικοδόμηση ενός πλατιού λαϊκού κινήματος... Το άλλο ΚΚΕ λέει πως η Συμμαχία είναι συνονθύλευμα. Ήταν λοιπόν συνονθύλευμα και το ΕΑΜ;» Ο Μανόλης Γλέζος, στην εφ. *Η Αυγή*, στις 15 Νοεμβρίου 1977, επικρίνει το ΚΚΕ για τον δογματισμό του, που από τη δεκαετία του '40 απομάκρυνε τις άλλες πολιτικές δυνάμεις και αποδυνάμωσε το εαμικό κίνημα. Το ΚΚΕ εσωτερικού ερμηνεύει το παρόν με αναπαραστάσεις της δεκαετίας του '40. Στην εφ, *Η Αυγή*, στις 26 Νοεμβρίου 1977, επανέρχεται και αναφέρει: «και αν βρίζουμε προδότες και αποστάτες αυτούς ακριβώς που προσπαθούν να ανοίξουν ένα δρόμο, για να πάψει το κόμμα να είναι απλώς μια μειοψηφία και μάλιστα μικρή και να ξαναγίνει ό,τι ήταν στα χρόνια του ΕΑΜ, δηλαδή μπροστάρης σε ένα πελώριο κίνημα για την αλλαγή;»²⁶⁴

²⁶² Εφ. *Ριζοσπάστης*, 12 Δεκεμβρίου 1974, βλ στο Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 ό. π.», σ. 132.

²⁶³ Συμμετείχαν, εκτός από το ΚΚΕ εσωτερικού, η Σοσιαλιστική Πορεία, η Σοσιαλιστική Πρωτοβουλία, η ΕΔΑ και η Χριστιανική Δημοκρατία. βλ στο ίδιο, σ. 133.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 135.

Μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ, το 1981, ο συμπολιτευόμενος Τύπος έχει πολλές αναφορές στην δεκαετία του '40 και στην κληρονομιά της Αντίστασης. Η εφ. *Τα Νέα*, δημοσιεύει άρθρα ιστορικού περιεχομένου, με αποτέλεσμα να έχει, από τον Ιανουάριο έως τον Αύγουστο του 1982, όταν, δηλαδή, γίνεται Νόμος του Κράτους η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, 93 δημοσιεύματα που αναφέρονται σε αυτήν, που επιπλέον αφορούν σε ιστορικές μαρτυρίες και αφηγήσεις, επισκόπηση των εορτών μνήμης και στο ίδιο το νομοσχέδιο της αναγνώρισής της. Αντίστοιχα, την ίδια περίοδο, καταγράφονται 32 δημοσιεύματα για το νομοσχέδιο και την αποκατάσταση των πολιτικών προσφύγων στην εφ. *Αυριανή*.²⁶⁵

Γενικότερα η κληρονομιά της Εθνικής Αντίστασης αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης και για τα δύο ΚΚΕ, και για το ΠΑΣΟΚ, κάτι που εμφανίζεται πιο έντονα στις εκλογές του 1985, που γίνονται σε συνθήκες πόλωσης και φανατισμού, καθώς η Αριστερά προσπαθεί να μειώσει την αλίευση των ψηφοφόρων της από το ΠΑΣΟΚ.

Το ΠΑΣΟΚ, με την ψήφιση του Νόμου για την επιστροφή των περιουσιών των πολιτικών προσφύγων, προεκλογικά, τον Απρίλιο του 1985 (ΦΕΚ 67^Α/10-4-1985, Νόμος 1540) και τη ρύθμιση της συνταξιοδότησής τους (Ν.1539/1985 & 292/15/5/1985), αυξάνει την εκλογική του επιρροή στους εαμογενείς αγωνιστές. Η *Αυριανή* φιλοξενεί δηλώσεις στήριξης προς το ΠΑΣΟΚ από τον Μανώλη Γλέζο, τον Μάρκο Βαφειάδη και τον Καπετάν Ζαχαριά. 558 αντιστασιακοί στηρίζουν δημόσια με επιστολές τους το ΠΑΣΟΚ. Η εφ. *Τα Νέα* στις 23 Μαΐου 1985, σ.28-29, φιλοξενεί το δημοσίευμα «Κοντά στο ΠΑΣΟΚ. Ο Βαφειάδης και άλλοι αντιστασιακοί στηρίζουν την κυβέρνηση».²⁶⁶ Στον λόγο του ΠΑΣΟΚ επιστρατεύεται η αντιδεξιά ρητορική με αναφορές στις διώξεις των αγωνιστών, στα ξερονήσια, στη λογοκρισία και στον μπαμπούλα του χωροφύλακα, στους φακέλους των πολιτικών φρονημάτων, στους Γκοτζαμάνηδες και τα τρίκυκλα.²⁶⁷

Το ΚΚΕ απαντάει ότι οι αναφορές στην Εθνική Αντίσταση ταυτίζονται με το ίδιο και τη συνεπή του δράση απέναντι στις κατοχικές δυνάμεις και την ξένη εξάρτηση. Η εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 2 Μαΐου 1985, γράφει: «το ψηφοδέλτιο κάθε αντιστασιακού γράφει ΚΚΕ». Η εφ. *Τα Νέα* στις 5 Μαΐου 1985, σ.24, φιλοξενεί το άρθρο «Κύρια δύναμη της Αντίστασης το ΚΚΕ» και στις 7 Μαΐου 1985, σ. 3. Το άρθρο «Σκληρή

²⁶⁵ Ρόρη, Λαμπρινή, «Από τον “δωσίλογο” ό. π., σ. 297.

²⁶⁶ Εφ. *Τα Νέα*, 11 Μαΐου 1985.

²⁶⁷ Εφ. *Τα Νέα*, 13 & 30, Μαΐου 1985.

κριτική του ΚΚΕ στο ΠΑΣΟΚ» όπου καταγράφεται η δήλωση του Μ. Ανδρουλάκη «Αφήστε επιτέλους τα ρετρό, τα φαντάσματα της μετεμφυλιακής Δεξιάς, τον μπαμπούλα της Δεξιάς των τρικύκλων, της Δεξιάς του '60 και μιλήστε μας για τη Δεξιά του '80».²⁶⁸ Στις 11 του ίδιου μήνα το ΚΚΕ αποκαλεί «προδότες» όσους αντιστασιακούς συνεργάστηκαν με το ΠΑΣΟΚ, όπως ο Μάρκος Βαφειάδης. Ο Χαρίλαος Φλωράκης, σε προεκλογική του ομιλία στην Αθήνα δηλώνει: «φτάνει πια οι Αριστεροί να ποτίζουν ξένες γλάστρες».²⁶⁹

Το ΚΚΕ εσωτερικού εμφανίζει πιο τολμηρό λόγο, θέλοντας να απομυθοποιήσει και τα δύο μεγάλα κόμματα και να τα τοποθετήσει πολιτικά στη σύγχρονη πραγματικότητα. Για αυτό, υπενθυμίζει ότι δεν ήταν μόνο ο χώρος της Δεξιάς αλλά και του Κέντρου που οργάνωσαν τις διώξεις της Αριστεράς στον Εμφύλιο. Στην εφ *Η Αυγή*, στις 18 Μαΐου 1985, καταγράφεται η προεκλογική ομιλία του Λεωνίδα Κύρκου στη Θεσσαλονίκη: «Η Δεξιά σήμερα δεν είναι Μακρονήσια και φυλακές. Αυτά ήταν φαινόμενα του Εμφυλίου Πολέμου και της ήττας της Αριστεράς [...] «Στον Εμφύλιο δεν νίκησε η Δεξιά μόνη, αλλά με τη βοήθεια του Κέντρου». Με αυτόν τον τρόπο, ακυρώνει το σχήμα Δεξιά-Αντιδεξιά που προβάλλει το ΠΑΣΟΚ. Ενώ στην εφ *Η Αυγή*, στις 26 Μαΐου 1985, το ΚΚΕ εσωτερικού ζητάει την ψήφο των αντιστασιακών ψηφοφόρων, ως ένα κόμμα πλουραλιστικό, δημοκρατικό και σοσιαλιστικό.

Η πολιτική πόλωση είναι ακόμη μεγαλύτερη μεταξύ της Ν.Δ και του ΠΑΣΟΚ, η οποία κορυφώνεται μετά την αιφνιδιαστική απόφαση του Ανδρέα Παπανδρέου να μη στηρίξει για δεύτερη θητεία στην προεδρία της Δημοκρατίας τον Κων/νο Καραμανλή, τον Μάρτιο του 1985. Το ΠΑΣΟΚ καταφεύγει και πάλι στο ιδεολογικό και πολιτικό οπλοστάσιο που του παρέχει η δεκαετία του '40, τονίζοντας τις διαιρετικές γραμμές μεταξύ Αντίστασης και συνεργατών με τις κατοχικές δυνάμεις.

Ήδη από την εκλογική ήττα του 1981, η Ν.Δ. με πρόεδρο τον Ευάγγελο Αβέρωφ, είχε επιλέξει την εμφυλιοπολεμική ρητορική. Μετά τις ευρωεκλογές του 1984, που ερμηνεύθηκαν ως πολιτική ήττα από τη Ν.Δ., (παρά την άνοδο του ποσοστού της), με τον νέο αρχηγό του κόμματος Κων/νο Μητσοτάκη, η πολωτική αντιπαράθεση μεταφέρεται στη δεκαετία του '60 και την «αποστασία» από την Ένωση Κέντρου. Η Ν.Δ. απομακρύνεται από τις εμφυλιακές διαιρέσεις και μετατοπίζεται στον

²⁶⁸ Ρόρη, Λαμπρινή, «Από τον “δωσίλογο ό. π., σ. 302.

²⁶⁹ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 17 Μαΐου 1985.

κεντρώο χώρο, όπως επισημαίνεται από την εφ. *Καθημερινή*, (7, 8 & 9 Μαΐου 1985), ως συνεχιστής του βενιζελισμού και επιστρατεύει κεντρώους υποψηφίους, όπως ο Χρήστος Πρωτόπαπας και ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου.²⁷⁰

Η απομάκρυνση από τις αναφορές στη δεκαετία του '40 δεν κράτησε πολύ, καθώς η εφ. *Αυριανή*, δημοσιεύει, στις 10 Μαΐου 1985, μια φωτογραφία του Κων/νου Μητσοτάκη από την περίοδο της Κατοχής, με δύο Γερμανούς στρατιώτες. Η πολιτική πόλωση κορυφώνεται στο έπακρο, καθώς, στις προεκλογικές συγκεντρώσεις του ΠΑΣΟΚ κυριαρχεί το σύνθημα «απόψε πεθαίνει ο φίλος των Ες Ες», όπως καταγράφεται στην εφ. *Αυριανή* στις 16 Μαΐου 1985 και στην εφ. *Τα Νέα*, στις 16 & 20 Μαΐου 1985. Επομένως, η Ν.Δ, εξαναγκάζεται σε αναφορές στην κατοχική περίοδο. Ο ίδιος ο Κων/νος Μητσοτάκης προβαίνει σε μήνυση κατά της εφημερίδας για συκοφαντική δυσφήμιση, ενώ η εφ. *Καθημερινή*, αναλαμβάνει, μέσω των δημοσιευμάτων της την αντίκρουση της συκοφαντίας. Στις 11 Μαΐου 1985, δημοσιεύονται μαρτυρίες συμπατριωτών του και δήλωση ενός Βρετανού αξιωματικού με υπηρεσία στην Κρήτη, ότι ο Κων/νος Μητσοτάκης ηγείτο της Αντίστασης στην Κρήτη. Στην ίδια εφημερίδα, στις 12 Μαΐου 1985, φιλοξενούνται αντίστοιχες δηλώσεις και μαρτυρίες για την αντιστασιακή του δράση, από τις κατοχικές αντιστασιακές οργανώσεις «Μίδας 614» και «Απόλλων» και από μεμονωμένα άτομα, στα οποία όμως δεν περιλαμβάνονται μέλη του ΕΑΜ.²⁷¹

Το ΠΑΣΟΚ δηλώνει ότι η ψήφος στη Ν.Δ ισοδυναμεί με εθνική προδοσία (εφ. *Τα Νέα*, 20 Μαΐου 1985, προεκλογική συγκέντρωση του ΠΑΣΟΚ στην Αλεξανδρούπολη) και ότι η Αριστερά επιτίθεται με αγνωμοσύνη στο ΠΑΣΟΚ. Από την προεκλογική συγκέντρωση στο Βόλο, αποδίδει στην Αριστερά «δογματισμό» και «σκληρότητα» και αναφέρεται στα «ιστορικά της λάθη».²⁷²

Η διάσταση Αριστεράς -ΠΑΣΟΚ θα μεγαλώσει στις δημοτικές εκλογές του 1986, όταν η Αριστερά επιτρέπει την «ψήφο κατά συνείδηση» στον β' γύρο, (που στηρίζει τους δεξιούς υποψηφίους στους μεγάλους δήμους) και θα κορυφωθεί το 1989. Η δημιουργία του Συνασπισμού της Αριστεράς, τον Δεκέμβριο του 1988, στον οποίο προσχώρησαν και τα δύο κομμουνιστικά κόμματα και μετεκλογικά, η συνεργασία με

²⁷⁰ Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 ό. π., σ. 137.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 138.

²⁷² Εφ. *Τα Νέα*, 24 Μαΐου 1985.

τη Ν.Δ., με αιχμή την «κάθαρση» του δημόσιου βίου από τα σκάνδαλα και τη διαπλοκή συμφερόντων στρέφεται ευθύβολα εναντίον του ΠΑΣΟΚ.

Ο προεκλογικός λόγος της Ν.Δ. έχει ελάχιστες αναφορές στη δεκαετία του '40, ένα παρελθόν που δεν θέλει να ανασύρει, μια νίκη στον Εμφύλιο που δεν την εξυπηρετεί στην παρούσα περίσταση, καθώς ζητάει τη βοήθεια της Αριστεράς για την εξυγίανση του δημόσιου βίου. Η πολιτική αυτή καταγράφεται με σαφήνεια στον Τύπο. Η εφ. *Καθημερινή*, στις 7 Ιουνίου 1989, γράφει: «η έξοδος από την κρίση απαιτεί τον παραμερισμό των προκαταλήψεων της Αριστεράς και την υιοθέτηση μιας νέας γραμμής που περνάει από έναν “ιστορικό συμβιβασμό” με τη Νέα Δημοκρατία». Λίγες ημέρες μετά η εφ. *Καθημερινή*, στις 10 Ιουνίου 1989, φιλοξενεί δήλωση του Δημάρχου Αθηναίων Ν. Γιατράκου: «Η επιβεβλημένη ανάμνηση του ιστορικού μας παρελθόντος πρέπει να ενώνει και όχι να διχάζει. Αυτή είναι η απαίτηση και αυτό είναι το πνεύμα της εθνικής συμφιλίωσης». Ο δημόσιος λόγος της Ν.Δ. θυμίζει έντονα τον λόγο του ΠΑΣΟΚ στην πρώτη τετραετία του.

Αντίστοιχα και ο λόγος της Αριστεράς αναφέρεται λιγότερο στην δεκαετία του '40 και μόνο όταν καταγγέλλει το ΠΑΣΟΚ, ότι εκμεταλλεύεται την κληρονομιά της Αντίστασης. Στην εφ. *Ριζοσπάστης*, στις 20 Μαΐου 1989, η Δήμητρα Πέτρουλα απευθυνόμενη στον Ανδρέα Παπανδρέου, γράφει: «Πάψε να καπηλεύεσαι τους σκοτωμένους ήρωές μας, γιατί ανάμεσα σε αυτούς είναι και η μάνα μου, ο πατέρας μου, ο αδελφός μου, οι αδελφές μου και δεκάδες θείοι μου, θειάδες μου, πρωτοξάδελφες μου και ανήψια μου». Και στις 21 Μαΐου 1989, η εφ. *Ριζοσπάστης*, στηρίζοντας την υπέρβαση των διαιρετικών γραμμών με τη δεξιά παράταξη, ως μια πολιτική επιλογή, γράφει: «Ο μπαμπούλας της Δεξιάς η της Αριστεράς δε φοβίζεται κανέναν. Σήμερα τα ψυχολογικά πλέγματα που άφησε ο εμφύλιος πόλεμος έχουν πάψει από καιρό να αφορούν το λαό στη συντριπτική του πλειοψηφία».²⁷³

Επομένως, η δεκαετία του '40 επανέρχεται στο λόγο των δύο αντιπάλων του εμφυλίου, για να επισημάνει την επαμφοτερίζουσα στάση των κεντρικών δυνάμεων της εποχής. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφ. *Ελευθεροτυπίας* στις 30 Αυγούστου 1989: «Ο Εμφύλιος δεν ήταν μια ένοπλη σύγκρουση μόνο της Δεξιάς με την Αριστερά. Στον ένα πόλο ήταν οι παρατάξεις της Δεξιάς και του Κέντρου της εποχής εκείνης και στον άλλον η Αριστερά. Άλλωστε υπό την ηγεσία του αρχηγού του

²⁷³ Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 ό. π., σ. 148-149.

Κέντρου Θεμιστοκλή Σοφούλη έγιναν οι τελευταίες συγκρούσεις της περιόδου εκείνης».²⁷⁴

Το ΠΑΣΟΚ, ευρισκόμενο σε ανάγκη να αμυνθεί, επιστρατεύει πάλι τις αναφορές στη δεκαετία το '40. Η εφ. Τα Νέα, στις 20 Μαΐου 1989 αναφέρει την περιοδεία του Χ. Φλωράκη στη Θεσσαλία: «Κάθε χωριό και κάθε τοποθεσία είναι φορτισμένη για τον κ. Φλωράκη με μνήμες από την Αντίσταση και τον Εμφύλιο». Ταυτόχρονα, η εφημερίδα κατά τον προεκλογικό αγώνα, με ήπιες αναφορές στη δεκαετία του '40, υπενθυμίζει το νομοθετικό του έργο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τη μαζική επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, ενώ επικαλείται τις διαφορές του ΠΑΣΟΚ από τη Ν.Δ. και τη συνεργασία του με αντιστασιακούς.²⁷⁵

Αντίθετα, η εφ. *Αυριανή*, προβαίνει κατά την προεκλογική περίοδο σε έντονη πολεμική κατά της Αριστεράς, στην οποία καταλογίζει «αχαριστία», «τυφλότητα» και «άγονη πολιτική», αλλά και κατά της Ν.Δ., υπενθυμίζοντας το δωσιλογικό παρελθόν της και κινδυνολογώντας για την επιστροφή των διώξεων και του εμφυλιοπολεμικού κλίματος.²⁷⁶

Μέσα σε κλίμα πολιτικής αστάθειας την 1η Ιουλίου 1989, συγκροτείται η συγκυβέρνηση Ν.Δ.-ΣΥΝ., με πρόεδρο τον Τζανή Τζαννετάκη. Παρά το δηλητηριασμένο πολιτικό κλίμα από τα σκάνδαλα, το ΠΑΣΟΚ διατήρησε ένα σεβαστό ποσοστό, (39.15%), και η μεγάλη αναλογικότητα του εκλογικού νόμου, δεν επέτρεψε την αυτοδύναμη κυβέρνηση της Ν.Δ. που είχε συγκεντρώσει ποσοστό 44.25%. Επομένως, η συγκυβέρνηση με την Αριστερά του 13.12%, που είχε κυοφορηθεί προεκλογικά πραγματοποιήθηκε. Όμως, δεν υπήρξε καμία πολιτική και προγραμματική σύγκλιση μεταξύ των εταίρων της κυβέρνησης. Γενικότερο ζητούμενο ήταν η κάθαρση της πολιτικής ζωής και η παραπομπή των υπευθύνων για τα σκάνδαλα στο Ειδικό Δικαστήριο, και σημαντικό για την Αριστερά, η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου, που είχε εξαγγελθεί από την πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, αλλά δεν είχε πραγματοποιηθεί.

Όπως ήταν αναμενόμενο, ο φίλα προσκείμενος στο ΠΑΣΟΚ Τύπος, θα εξαπολύσει δριμεία επίθεση στα κόμματα της συγκυβέρνησης, φέροντας έντονα στο

²⁷⁴ Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι ό. π., σ.37

²⁷⁵ Εφ. Τα Νέα, 7 & 12 Ιουνίου 1989.

²⁷⁶ Εφ. *Αυριανή*, 11, 13 & 15 Ιουνίου 1989.

προσκήνιο και πάλι τη δεκαετία του '40. Ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος, στην εφ. *Αυριανή*, την 1η Ιουλίου 1989, σ. 1,8 αναφέρεται σε «νέα Βάρκιζα» και μέμφεται τους αντιστασιακούς: «Λυπάμαι ακόμη περισσότερο, διότι οι συναγωνιστές μου, της Εθνικής Αντίστασης, που ακολουθούν το ΣΥΝ, δε βλέπουν αυτή την ανίερη και αφύσικη συμμαχία[...] Γυρίσαμε πίσω στην Γ' Διεθνή που ο εχθρός των κομμουνιστών ήταν οι σοσιαλιστές και οι σοσιαλδημοκράτες είχαν κλείσει τα μάτια στον επερχόμενο τότε Χίτλερ!». Η εφ. *Τα Νέα* την 3^η Ιουλίου 1989, στο άρθρο «ΠΑΣΟΚ: επιθετική αντιπολίτευση» χαρακτηρίζει τη συγκυβέρνηση «προδοσία», «κίνηση εθνικού διχασμού», «παραχάραξη της ετυμηγορίας του λαού», «υποταγή και παράδοση της ηγεσίας της Αριστεράς στη Δεξιά». Στην εφ. *Αυριανή*, την 8η Ιουλίου 1989, σ. 5, φιλοξενείται δήλωση του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Αναστάσιου Πεπονή: «αν δεν είμαστε εμείς, τον άλλο μήνα θα γίνονταν πάλι οι γιορτές μίσους».

Στην εφ. *Τα Νέα* την 8^η Ιουλίου 1989, σ 14, στο άρθρο «Πανδαιμόνιο μετά την πρόταση της Ν.Δ.» ο Χαρίλαος Φλωράκης μέμφεται το ΠΑΣΟΚ ότι αναπτύσσει «ανεύθυνη εμπρηστική εκστρατεία με εμφυλιοπολεμική πτωματολογία και διχαστικές διακηρύξεις». Στην ίδια εφημερίδα στις 10 Ιουλίου 1989, σ. 9, ο Μίμης Ανδρουλάκης, στο άρθρο «Ψήφος εμπιστοσύνης με αντιπαράθεση» δηλώνει: «Οι καιροί άλλαξαν και πρέπει να το συνειδητοποιήσουμε [...]Εσείς νομίζατε ότι βρήκατε ένα θαυμάσιο μαγαζί, πολιτικό, γωνία, ένα εμπορικό κατάστημα που προσφέρει εύκολα και γρήγορα κέρδη. Το εμπόριο του παραδοσιακού αντιδεξισμού, το εμπόριο των πληγών του ελληνικού λαού. Όμως, κύριοι, αυτό το μαγαζί αργά ή γρήγορα πτωχεύει. Η σύγκρουση με τη δεξιά παράταξη ή θα γίνει με σύγχρονους όρους ή είναι χαμένη από χέρι».

Στην εφ. *Τα Νέα* στις 12 Ιουλίου 1989, σ 11, καταγράφεται η δήλωση του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ, Απόστολου Κακλαμάνη: «Θυμίζουν έντονα στρατοδικεία του εμφυλίου, πρώτα καταδίκάζαν και ύστερα έβρισκαν τις αποδείξεις», καθώς, και στο άρθρο «Επίθεση στην Αριστερά από Γεννηματά» στο οποίο ο βουλευτής Γεώργιος Γεννηματά απαντά στο σύνθημα «Κύρκος-Φλωράκης-Τσιριμώκος»: «Εγώ απευθύνομαι σε σας αγωνιστές κομμουνιστές της Νίκαιας. Σας κορόιδεψαν. Γιατί; Γιατί ακόμη μια φορά δεν σας είπαν την αλήθεια».²⁷⁷

Σύμφωνα με την υπ' αριθ. 8504/7-14668 Υπουργική Απόφαση της 28^{ης} Αυγούστου 1989, προχώρησε η αποτέφρωση των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων της

²⁷⁷ Ρόρη, Λαμπρινή, «Από τον “δωσίλογο ό. π., σ. 303-304.

Ασφάλειας. Η απόφαση χαιρετίστηκε από τον συμπολιτευόμενο Τύπο με ενθουσιώδη δημοσιεύματα: Εφ. *Καθημερινή*, 29 Αυγούστου 1989: «Ο εμφύλιος τελειώνει σήμερα στη Βουλή». Εφ. *Ριζοσπάστης*, 30 Αυγούστου 1989: «Αγύριστο παρελθόν το εμφυλιακό χάρισμα».

Τα πολιτικά οφέλη είναι ορατά και για τις δύο πλευρές. Η Ν.Δ. απαλλάσσεται από το σχήμα Δεξιάς-Αντιδεξιάς, όπως και τις παλινδρομήσεις στην εθνικοφροσύνη και απευθύνεται σε μεγαλύτερο εύρος ψηφοφόρων. Το ΚΚΕ απαλλάσσεται από τις ενοχές της αντεθνικής δράσης που δημιουργούσε η αναφορά του Εμφυλίου.

Επομένως, «η Εαμική Αντίσταση» αναβαπτίστηκε σε «παλλαϊκή Αντίσταση», και η λήθη κυριάρχησε με την αποτέφρωση των φακέλων. Με αυτόν τον τρόπο αποχρωματίστηκε πολιτικά ο Εμφύλιος πόλεμος, και στο όνομα της άμβλυνσης της μισαλλοδοξίας, αμβλύθηκαν και οι δυνατότητες κατανόησης και ερμηνείας μιας σημαντικής ιστορικής συγκυρίας. Ποια ήταν τα δρώντα πρόσωπα της σύγκρουσης και ποια τα κίνητρά τους; ήταν μόνο κάποιοι φανατικοί, μισαλλόδοξοι, χωρίς λαϊκά ερείσματα; Σύμφωνα με τον τίτλο της εφ. *Ελευθεροτυπίας* στις 30 Αυγούστου 1989, «Το μίσος έγινε καπνός» & «στάχτη ο χαφιεδισμός».

Το ΠΑΣΟΚ δε θα μπορούσε να εναντιωθεί στον Νόμο για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου και τον υπερψηφίζει. Εναντιώνεται όμως στην καύση των φακέλων, συντασσόμενο με τη μερίδα της ακαδημαϊκής κοινότητας των ιστορικών, που αντιδρούν για την απώλεια τεκμηρίων. Ο Ανδρέας Παπανδρέου προσκομίζει στη Βουλή το άρθρο του αριστερού ιστορικού Φίλιππου Ηλιού στην εφ. *Η Αυγή* (27 Αυγούστου 1989) με τίτλο «Να μην καούν οι φάκελοι», όπου αναφερόταν σε επιστημονικό και ιστορικό σφάλμα και νομικό ατόπημα. Η εφ. *Τα Νέα* στις 28 Αυγούστου 1989, δημοσιεύει ότι ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης κατέφυγε στη δικαιοσύνη για να αποκτήσει τις πληροφορίες του προσωπικού του φακέλου.²⁷⁸

Η Κυβέρνηση συνεργασίας, αφού ολοκλήρωσε το έργο της διαλύθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1989 και η χώρα μπήκε σε προεκλογική περίοδο. Το ΠΑΣΟΚ, τονίζει τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στη δικαίωση των αγωνιστών της Αντίστασης. Στην εφ. *Τα Νέα* στις 20 Οκτωβρίου 1989, στο άρθρο «Τηλεοπτική Συνέντευξη» καταγράφεται η θέση του Ανδρέα Παπανδρέου «Εμείς είμαστε εκείνοι οι οποίοι αναγνωρίσαμε την

²⁷⁸ Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 ό. π., σ. 154.

Εθνική Αντίσταση, όταν η Ν.Δ. έφευγε από τα έδρανα της Βουλής». Η εφ. *Αυριανή* εξαπολύει επίθεση στον ΣΥΝ για τη συνεργασία με τη Ν.Δ. Στις 6 Οκτωβρίου 1989, δημοσιεύει τη ρήση που αποδίδεται στον Άρη Βελουχιώτη: «Όταν η Δεξιά ξεψυχά η Αριστερά τρέχει και την ανασταίνει». Ακολουθούν επιθετικοί τίτλοι κατά του ΣΥΝ: «στο Έλεος της Δεξιάς πάνε να μας παραδώσουν οι Κυρκοφλωράκηδες» και «Ο πιο επικίνδυνος αντίπαλος είναι σήμερα η ηγεσία του ΣΥΝ»²⁷⁹

Η Ν.Δ., προσπαθεί να καρπωθεί το έργο της συγκυβέρνησης. Αφήνει πίσω της τον εθνικόφρονα λόγο και προβάλλει την «εθνική συμφιλίωση». Η εφ. *Καθημερινή* στις 6 Οκτωβρίου 1989, γράφει: «Η συνεργασία σε κυβερνητικό επίπεδο των κομμάτων που ενεπλάκησαν στον προ 40 ετών εμφύλιο πόλεμο έδωσε διέξοδο στο διχασμό και πιστοποίησε ότι υπάρχει η πολιτική βούληση για να επισφραγισθεί η εθνική συμφιλίωση». Στην ίδια εφημερίδα ο ΣΥΝ χαρακτηρίζεται κόμμα «έντιμο, αξιόπιστο, εθνικό». «Η Αριστερά εξελίσσεται σε μια δημοκρατική, ριζοσπαστική αντιπολίτευση, από την οποία τόση ανάγκη έχει ο τόπος. Υπερασπίζεται τα συμφέροντα των καταπιεσμένων και των αδικημένων [...] αλλά και μιλάει για ολόκληρο το έθνος».²⁸⁰

Η Αριστερά επίσης επιχειρεί να δρέψει τους καρπούς από τη συγκυβέρνηση, ιδίως απέναντι σε ένα τμήμα των ψηφοφόρων της που είχαν ενδοιασμούς για τη συνεργασία με τη Ν.Δ. Εμφανίζεται και ως παράταξη εξουσίας, σύμφωνα με τη δήλωση του Γρηγόρη Φαράκου στην εφ. *Ριζοσπάστης* (4 Νοεμβρίου 1989). Ο Χαρίλαος Φλωράκης, δηλώνει σε συνέντευξή του στην εφ. *Ριζοσπάστης* (17 Οκτωβρίου 1989) ότι έκλεισε το «μετεμφυλιακό χάσμα» και η δυνατότητα κομματικής του εκμετάλλευσης. Ο Γρηγόρης Φαράκος παραδέχεται στην εφ. *Ριζοσπάστης* (12 Οκτωβρίου 1989), ότι τα βιώματα του Εμφυλίου δεν είναι εύκολο να ξεχαστούν, αλλά ο λαός πρέπει να ανταποκριθεί στις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες. Στο ίδιο πνεύμα ο Βασίλης Μπαρτζιώτας γράφει σε άρθρο του «Απευθύνομαι ιδιαίτερα στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, που άρχισε στις 28 Οκτωβρίου 1940 και τελείωσε στις 31 Αυγούστου 1949» (εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Οκτωβρίου 1989). Με αυτόν τον τρόπο, νομιμοποιείται η δράση του ΔΣΕ ως «Αντίσταση στην ξένη παρέμβαση»²⁸¹

²⁷⁹ Εφ. *Αυριανή*, 6 & 18 Οκτωβρίου 1989 στο ίδιο, σ. 158.

²⁸⁰ Εφ. *Καθημερινή*, 5 & 27 Οκτωβρίου 1989.

²⁸¹ Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 ό. π., σ. 155-157.

Συμπερασματικά, ο Τύπος κατέγραψε την προσπάθεια των δύο αντίπαλων πλευρών, να πείσουν τους ψηφοφόρους τους ότι οι παλιές διαιρετικές γραμμές δεν εξυπηρετούν τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα, παρά μόνο γίνονται εργαλείο για μια κινδυνολογική πολιτική αντιπαράθεση. Ταυτόχρονα οι δύο αντίπαλοι, προσπάθησαν να αποτινάξουν τη σκόνη των βιωμάτων και των επιλογών του τραυματικού παρελθόντος και να αντιπαρατεθούν στο εξής με σύγχρονα πολιτικά προγράμματα.

Επίλογος

Πόσοι ήταν τελικά οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες που επαναπατρίστηκαν; Πόσοι ήταν αυτοί που δεν πρόλαβαν, γιατί έκλεισαν τα μάτια τους στην υπερορία; Πόσοι ήταν αυτοί που επέλεξαν να μείνουν στις χώρες που αποτέλεσαν τη δεύτερη πατρίδα τους; Και όσοι γύρισαν, ικανοποίησαν τις προσδοκίες τους; Βρήκαν μάνα πατρίδα ή μητριά; Ποια ήταν εξαρχής τα κίνητρα της επιστροφής, υλικά, συναισθηματικά, πολιτικά; Τι πορεία ζωής ακολούθησαν, συνέχισαν τους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες ή αποστασιοποιήθηκαν; Αμείλικτα ερωτήματα που δεν βρίσκουν εύκολες απαντήσεις, γιατί δεν κρύβουν πάντα την απάντηση οι ποσοτικές μετρήσεις και οι αριθμοί.

Σύμφωνα με το Υπουργείο Εξωτερικών, Διεύθυνση Αποδήμων Ελλήνων, το διάστημα 1956-1974, επιστρέφουν επιλεκτικά και ελεγχόμενα στην Ελλάδα 7.872 άτομα, εκ των οποίων τα 5.000 είναι παιδιά, (ενώ 20.000 παιδιά παραμένουν στις Ανατολικές χώρες). Οι περισσότεροι αρχίζουν να επιστρέφουν σταδιακά μετά το 1974, ενώ με ταχύτερους ρυθμούς και μαζικά επιστρέφουν από το 1983, (εξαιρουμένων των Σλαβομακεδόνων και ως εκ τούτου των εκπατρισθέντων της Γιουγκοσλαβίας). Οι ροές του επαναπατρισμού κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο φαίνονται στον παρακάτω πίνακα²⁸²:

ΧΩΡΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	
	1974	1992
Ανατ. Γερμανία	1.500	300
Βουλγαρία	6.800	716
Ουγγαρία	4.800	2.500
Πολωνία	9.000	4.300
Ρουμανία	5.600	1.500
ΕΣΣΔ	15.000	300
Τσεχοσλοβακία	13.500	2.500
Σύνολο	56.200	12.116

Καθολικός ήταν ο επαναπατρισμός όσων πολιτικών προσφύγων πρώτης γενιάς βρίσκονταν εν ζωή. Συναισθηματικοί, οικογενειακοί και πολιτικοί λόγοι ήταν τα

²⁸² Κασσιμάτη, Κούλα, *Πολιτικοί πρόσφυγες από τις ανατολικές χώρες. Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού - Κέντρο κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1992, σ. 34.

βασικά κίνητρα της επιστροφής, που είχε αποτελέσει για αυτούς όνειρο ζωής. Από τις δύο επόμενες γενιές οι περισσότεροι γύρισαν, προσδοκώντας να γνωρίσουν την πατρίδα που δεν ήξεραν, παρά μόνο στη σφαίρα του ιδεατού. Οι λίγοι που έμειναν ήταν κυρίως αυτοί που είχαν συνάψει μικτούς γάμους ή ήταν παιδιά μικτών γάμων. Αξιοσημείωτο είναι, ότι σύμφωνα με τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα, οι περισσότεροι παρέμειναν στην Τσεχοσλοβακία και στην Ουγγαρία. Ως δεδομένο, αυτό αξίζει να διερευνηθεί, δηλαδή αν συνδέεται με υψηλότερο βιοτικό, μορφωτικό ή επαγγελματικό επίπεδο ή στενότερα δίκτυα συγγενείας και ευρύτερους δεσμούς με την τοπική κοινωνία.

Τεράστια υπήρξε η διαφορά στη φυσιογνωμία των επαναπατρισθέντων συγκριτικά με τα χαρακτηριστικά αυτών που εκπατρίστηκαν. Ακόμη και τα άτομα που ανήκαν στην πρώτη γενιά, όταν έφυγαν από τη χώρα, ανήκαν κατά 80% σε αγροτικούς πληθυσμούς. Επέτρεψαν, όμως, ειδικευμένοι εργάτες, τεχνικοί ή επιστήμονες (κυρίως αυτοί που έφυγαν παιδιά ή οι επόμενες γενιές). Κοινό χαρακτηριστικό όλων ήταν η ελληνική συνείδηση και η ελληνική παιδεία, η απόκτηση της οποίας ήταν μια στρατηγική επιλογή του κομματικού μηχανισμού, αλλά και ατομική επιλογή.

Οι δυσκολίες που συνάντησαν κατά την επάνοδό τους ήταν πολλές και κάποιες φορές ανυπέρβλητες, τόσο στο υλικό και πρακτικό κομμάτι της αποκατάστασης, όσο και στον τομέα της κοινωνικής επανένταξης. Χαρακτηριστική είναι η ρήση του Μενέλαου Λουντέμη, που ευτύχησε, τελικά, να επιστρέψει το 1976, ένα χρόνο πριν τον θάνατό του: *Φίλοι μου. Εγώ δεν ζητώ δικαίωμα εισόδου. Τέτοιο δικαίωμα τόχει κι ο πιο μακρινός κάτοικος αυτού του κόσμου. Εγώ ζήτησα να μπω στην Ελλάδα σαν Έλληνας, με την ελληνική μου ιθαγένεια. Χρόνια τώρα κυκλοφορώ παντού σαν ξένος. Και το να μην είσαι Έλληνας σε ξένο τόπο είναι πικρό. Μα το να μην είσαι Έλληνας μες την Ελλάδα είναι αβάσταχτο.*²⁸³

Ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων είχε μεγάλο αντίκτυπο στη χώρα. Δυνητικά, το καταρτισμένο επιστημονικά και τεχνικά δυναμικό των εν ενεργεία εργαζομένων επαναπατρισθέντων, αποτελούσε πολύ σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη της οικονομίας της χώρας. Οι δυσκολίες απορρόφησής τους, όμως, στην ελληνική αγορά εργασίας, λόγω της πολύ διαφορετικής παραγωγικής δομής της χώρας από αυτές των σοσιαλιστικών χωρών, δεν επέτρεψε να γίνει ορατή η συμβολή τους.

²⁸³ Η Φωνή των Εκπατρισμένων, αρ. 4, Μάρτιος 1975, σ.19 στο Αυγερίδης, Μάνος, «“Να γυρίσουμε;” ό.π.

Εξάλλου, υπήρξαν και περιπτώσεις που ήρθαν αντιμέτωποι με την επιφύλαξη και την καχυποψία και βίωσαν φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού.

Στον πολιτικό τομέα, όμως, η επάνοδός τους υπήρξε σημαντικός συντελεστής του εκδημοκρατισμού της χώρας, της κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων, της διαφορετικής ανάγνωσης του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος και της διαμόρφωσης νέων πολιτικών στάσεων και ταυτοτήτων. Η πολιτική της «εθνικής ομοψυχίας και συμφιλίωσης» επιχειρήθηκε να επιτευχθεί μέσω της ηθικής και υλικής αποκατάστασης των επαναπατρισθέντων, με όχημα την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Όμως, ήταν έκδηλη και η κομματική αξιοποίηση του ζητήματος από όλες τις πλευρές και καθοριστικός ο ρόλος του Τύπου σε αυτό, άλλοτε με την καλλιέργεια ενωτικού κλίματος και άλλοτε με την πρόκληση φανατισμού και πολιτικής πόλωσης.

Η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου, το 1989, αποτέλεσε την τελευταία πράξη του δράματος, και το ζήτημα εφεξής πέρασε στη λήθη για την πλειοψηφία του κοινωνικού σώματος, αφήνοντας την επιστημονική κοινότητα των ιστορικών να διεξάγουν την έρευνά τους απρόσκοπτα, πλέον, αλλά με ποιους και πόσους αποδέκτες;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

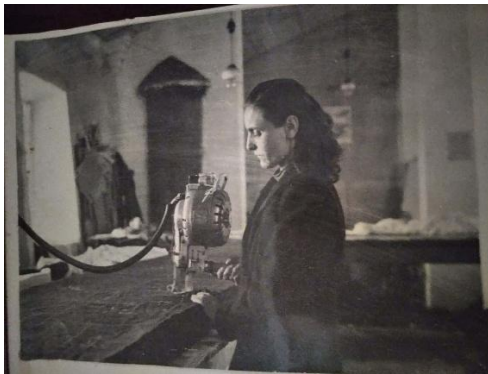
Το συνέδριο των Σλαβομακεδόνων στις 4 Απρίλη του 1952 στο Κολχόζ.
Μετά ονομάστηκε σε Ήλιντεν παρουσία Ζαχαριάδη και πολλών άλλων.

Σύσκεψη εκπροσώπων των Συλλόγων Πολιτικών Προσφύγων, επί Χούντας, στο Βουκουρέστι. Στη δεύτερη σειρά στη μέση, ο Μενέλαος Λουντέμης.

Φωτογραφία Άννας Κεφαλέλη, από το Διαδίκτυο.

Χώροι εργασίας στην Τασκένδη.

Πηγή: Διαδίκτυο.

Τασκένδη, δεκαετία του 60α.
Έλληνες Πολιτικοί Πρόσφυγες μαζί
με τα παιδιά τους στη φιλόξενη γη
του Ουζμπεκιστάν (Ουζμπέκικη
Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία).
Αναμνηστική φωτογραφία, από το
αρχείο της Όλιας
Χατζ-Παπαδοπούλου.

Εθνική εορτή 25^{ης} Μαρτίου

Πάσχα ελληνικό στην Τασκένδη. Πηγή: Διαδίκτυο.

1949: χοροί, αμέσως μετά την άφιξη στην Τασκένδη

ΚΑΛΗ ΧΡΟΝΙΑ, ΚΑΛΗ ΠΑΤΡΙΔΑ!

Παντού, σ' όλα τὰ Πα-
ραρτήματα έγιναν καί φέ-
τος Πρωτοχρονιάτικες δρα-
διές, όπου ή νεολαία μας
είχε τόν πρώτο λόγο μέ
τήν ζωντάνια της καί τόν
ένθουσιασμό της.

Οι δραδιές αυτές ήταν
σ' όλες τις οργανώσεις

καλά προετοιμασμένες καί
είχαν έλληνικό χρώμα καί
πνεύμα στό στολισμό καί
στό περιεχόμενο. Οι α'θου-
σες στολισμένες μέ φωτο-
μοντάζ καί έφημερίδες τοί-
χου, συνθήματα, γιρλάντες
χιονισμένες καί άλλα πρω-
τοχρονιάτικα στολίσια καί,

άσφαλώς, στό κέντρο, δ-
πως πάντα, τό Πρωτοχρο-
νιάτικο δέντρο.

Σέ όρισμένες δραδιές, δ-
πως π. χ. στό Τσίλανζάρ,
έγιναν καί όμιλίες, όπου
τονίσθηκαν οι έπιτυχίες
των οργανώσεων, δόθη-
καν δώρα στους πρωτοπό-

ρους καί παντού χαιρέτι-
σαν τούς νεολαίους οι
πρόεδροι των παραρτημά-
των, οι γραμματείς των
κομματικών οργανώσεων
καί άλλα στελέχη.

Παντού οι χαιρετισμοί,
οι εύχές τέλειωναν μέ τήν
έκφραση:

ΚΑΛΗ ΠΑΤΡΙΔΑ!

Στιγμιότυπα από τήν Πρωτοχρονιάτικη δραδιά
στό «Τσίλανζάρ». Τραγουδάει ή 'Ι. Παπαδοπούλου.

ΤΟ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟ ΜΑΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Τό εξομολόγησε καλλιτεχνικό
συνκρότημα τού παραρτήματος
Τσίλανζάρ «Συνεχιστές τού 'Α-
πόλλωνα», σημείωσε μεγάλη
έπιτυχία μέ τό πρόγραμμα πού
έδωσε στή γιορτή τού Κόμμα-
τος. Καί γιά νά είμαστε ειλι-
κρινείς είναι λίγες οι φορές πού
τό συγκρότημα εμφανίζεται στή
σκηνή. 'Η πρώτη εμφάνισή του
ήταν στό διαγωνισμό τό καλο-
καίρι, πού πήρε τήν πρώτη θέ-
ση. Οι έπιτυχίες τού νεαρού α-
τού συγκροτήματος φέρνουν
στήν άκέραιστη προσοχή
όλων των νεολαίων καί περι-
σότερο τού νεολαίου Κ. Σα-
λαμπάση, πού είναι καί καθε-
στύ συγκροτήματος

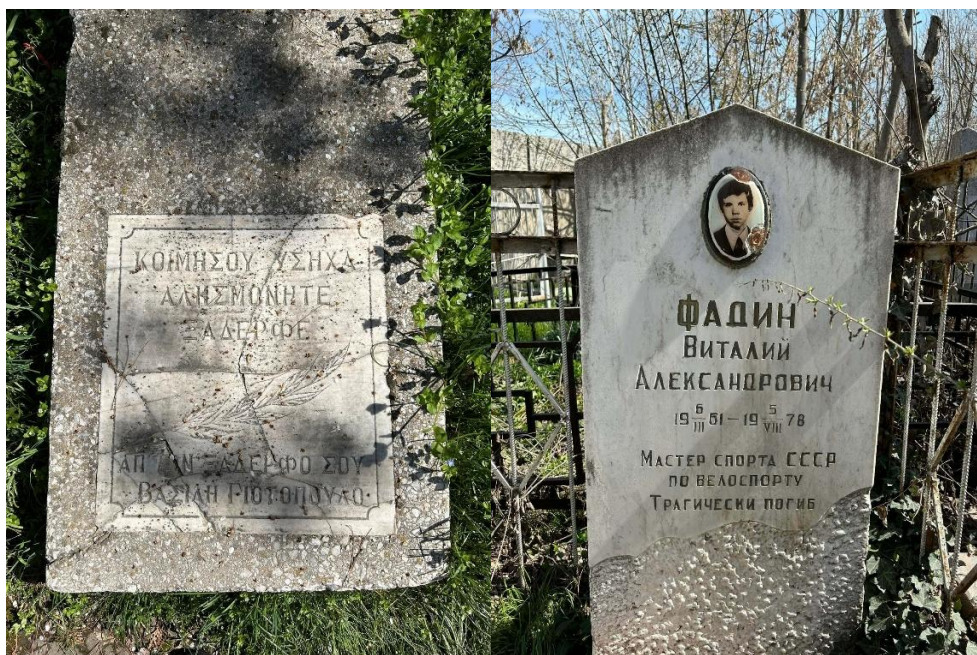
καί παίζει ό ίδιος στό μπουζούκι.
Καθοδηγός τό συγκρότημα
αυτό ό 'Τάκης Ρακίτζης, ό ό-
ποιος έπαναπατρίστηκε καί
φεύγοντας μάς άφησε πολλά
δικά του τραγούδια. Στό δεύτε-
ρο μπουζούκι παίζει ό 'Αν-
δρέας Παπαδόπουλος, ό ό-
ποιος παίζει καί ρυθμική κιθά-
ρα. Κιθάρα μπάσο παίζει ό Θά-
δωρος Παππίδης καί στό τύμ-
πανο ό 'Ηλίας Γκυλιέτας. Σο-
λίστας ή 'Ιουλιέτα Παπαδοπού-
λου καί ό Τάκης Δούκας. Καί
οι πέντε νεολαίοι πού παίζουν
στό όργανο έχουν μεσσία μεν-
σιση μόρφωση. 'Η 'Ιουλιέτα
Παπαδοπούλου θγαίνει στή
σκηνή μέ τά τραγούδια πού

έχει γράψει μόνη της. 'Η θέλη-
ση τους καί οι ικανότητες
τους έπαρκούν νά προχωρή-
σουν σέ πλεονεκτήματα προγράμ-
ματα, πού δά τους βοηθήσουν
νά κατοχυρώσουν τήν πρώτη
θέση στήν Πατρίδα μας. Τά
μέλη τού συγκροτήματος έπιθυ-
μούν στό πατριωτικό τραγού-
διό τους νά δείχνουν τήν δί-
καιη πύλη τού ελληνικού λαού,
τής νεολαίας, γιά τή δημοκρα-
τία καί τήν ανεξαρτησία της
πατρίδας—'Ελλάδας. Τούς εύ-
χόμαστε καλή σταδιοδρομία
καί καλή πρόοδο στή δουλειά
τους.

ΒΕΡΟΝΙΚΑ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ

Πηγή: Διαδίκτυο.

Πηγή: Διαδίκτυο.

Νεκροταφείο Τασκένδης

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

ΘΕΣΗ **Ο Επιτάφιος του Εμφυλίου**

Βάζουμε κορμούς σε πολιτικούς

ΜΠΛΟΚΟ

-μυστήριο

στον κωδικό Μένιου

Στάχτη ο χαφιεδισμός

ΕΘΕΣΗ - ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΒΕΤΙΑ

Με σπινάκι

Ο Βαλσα

μιάκι

στην αΕκ

ΡΙΖΟΣ ΠΑΣΤΗΣ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η άρση των συνεπειών του εμφυλίου

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

Πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής

Χ. ΦΑΣΦΡΑΚΗ

Αγύριστο παρελθόν ο διαχωρισμός σε συμμορίτες και εθνικοφρόνες

ΤΖ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΚΗΣ

Καινούργιο ξεκίνημα

Κ. ΜΗΤΣΟΓΑΚΗΣ

Απαλλαγή από τις επιπτώσεις του παρελθόντος

Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Υποστηρίζουμε το νομοσχέδιο της κυβέρνησης

ΚΑΙΓΟΝΤΑΙ 17 εκ. ΦΑΚΕΛΟΙ

Σελ. 2-3, 10-11

ΠΗΓΕΣ

Τύπος, φύλλα εφημερίδων:

Ακρόπολις: 28/8/1982, 18/09/1982, 26/11/1982.

Αυριανή: 19/10/1981, 10/5/1985, 16/5/1985, 11/06/1989, 13/06/1989, 15/06/1989, 1/07/1989, 08/07/1989, 06/10/1989, 18/10/1989.

Ελεύθερος τύπος: 30/08/1980.

Ελευθεροτυπία: 16/05/1978, 21/09/1981, 19/10/1981, 23/06/1982, 19/08/1982, 28/08/1982, 26/11/1982, 28/12/1982, 30/08/1989.

Εμπρός: 04/07/1953.

Η Αυγή: 01/11/1977, 15/11/1977, 26/11/1977, 25/11/1982, 26/11/1982, 18/05/1985, 26/05/1985, 27/08/1989, 30/08/1989.

Η Βραδυνή: 16/05/1978.

Η Καθημερινή: 05/07/1953, 23/08/1974, 29/10/1974, 06/11/1974, 14/11/1974, 14/11/1975, 21/01/1978, 21/12/1978, 30/09/1981, 09/11/1981, 29/12/1982, 31/08/1983, 26/11/1983, 07/05/1985, 08/05/1985, 09/05/1985, 11/05/1985, 12/05/1985, 07/06/1989, 10/06/1989, 02/07/1989, 29/08/1989, 30/08/1989, 05/10/1989, 06/10/1989, 27/10/1989.

Ριζοσπάστης: 25/09/1974, 12/12/1974, 01/01/1975, 02/01/1975, 04/01/1975, 22/01/1975, 21/02/1975, 10/04/1975, 01/07/1975, 12/07/1975, 27/09/1975, 28/09/1975, 02/11/1975, 03/11/1975, 15/11/1975, 24/12/1975, 21/10/1977, 21/01/1978, 05/01/1979, 22/04/1979, 06/06/1979, 13/10/1979, 31/10/1979, 07/06/1980, 26/10/1981, 30/04/1982, 03/08/1982, 19/08/1982, 26/11/1982, 29/12/1982, 30/12/1982, 24/08/1983, 02/05/1985, 17/05/1985, 05/10/1985, 20/05/1989, 21/05/1989, 12/10/1989, 17/10/1989, 21/10/1989, 04/11/1989.

Τα Νέα: 22/10/1974, 25/10/1974, 16/05/1978, 18/09/1981, 29/09/1981, 09/10/1981, 23/10/1981, 29/10/1981, 05/05/1985, 07/05/1985, 11/05/1985, 13/05/1985, 16/05/1985, 20/05/1985, 23/05/1985, 24/05/1985, 30/05/1985, 07/06/1989, 12/06/1989, 20/05/1989, 03/07/1989, 08/07/1989, 10/07/1989, 12/07/1989, 28/08/1989, 30/08/1989, 20/10/1989.

Το Βήμα: 05/07/1953, 27/10/1981, 28/10/1981.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αντωνίου Γιώργος, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών» στο Νίκος Δεμερτζής-Ελένη Πασχαλούδη-Γιώργος Αντωνίου (επιμ), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.

Αυγερίδης, Μάνος-Γαζή, Έφη-Κορνέτης, Κωστής «Εισαγωγή» στο Αυγερίδης, Μάνος-Γαζή, Έφη-Κορνέτης, Κωστής (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.

Αυγερίδης, Μάνος, «“Να γυρίσουμε;” Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου και τα επίδικα της επιστροφής», *Αρχαιοτάζιο*, τεύχος 24, Δεκέμβριος 1922.

Βαμβούρη-Δημάκη, Χριστίνα, Φ., *Πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη. Η αντιμετώπιση του αιτήματος του επαναπατρισμού των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων από τις ελληνικές κυβερνήσεις (1949-1982)*, Καβάλα, Bookstars, 2021.

Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*. Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων, 1994.

Βερβενιώτη, Τασούλα, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη του εμφύλιου διαμάχης» στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005.

Βεργέτη, Μαρία, *Παλιννόστηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη, 2003.

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2016.

Brown, Keith, «Τα “παιδιά-παππούδες” της Μακεδονίας: Διεθνικές πολιτικές μνήμης, εξορίας και επιστροφής 1948-1988», στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004.

Γαζή, Έφη, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης-Έφη Γαζή-Κωστής Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.

Γιαννακάκης, Ήλιος, «Το όπλο παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες» στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005.

Clogg, Richard, «Η ελληνική διασπορά: το ιστορικό πλαίσιο», μτφρ Μαρίνα Φράγκου στο Richard, Clogg, (επιμ.) *Η ελληνική διασπορά στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009.

Γούναρης, Βασίλης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις» στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004.

Δεμερτζής, Νίκος, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα» στο Νίκος Δεμερτζής-Ελένη Πασχαλούδη-Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.

Κασιμάτη, Κούλα, *Πολιτικοί πρόσφυγες από τις ανατολικές χώρες. Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού - Κέντρο κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1992.

Κουτσογιαννάκη, Κατερίνα, «Παλιννοστούντες. Επαναπατρισμός και ετεροχρονισμένη αντιμετώπιση συνεπειών του Εμφυλίου», στο Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Κοπρζίβοβα, Λένκα, «Εισαγωγή», στο Katerina Kralova-Κώστας Τσίβος (επιμ.) *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ.27.

Κωστόπουλος Τ «Το μακεδονικό στη δεκαετία του '40», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, τόμος Δ*, επιμέλεια Χατζηιωσήφ Χ., Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008.

Κωστόπουλος, Τάσος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926-2003)» *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 83, Δεκέμβριος 2003.

Κωφός Ευ, «Η Βαλκανική Διάσταση του Μακεδονικού προβλήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης», στο *Η Ελλάδα 1936-44 Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση, Πρακτικά Συνεδρίου, επιμέλεια Σβορώνου Ν. και Φλάισσερ Χ.*, Αθήνα: 1989.

Λαγάνη, Ειρήνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996.

Λαγάνη, Ειρήνη, «Η ελληνική πολιτική απέναντι στα παιδιά του εμφυλίου που διέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία, 1948-1952 στο Ειρήνη Λαγάνη-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *‘Παιδομάζωμα’ ή ‘Παιδοσώσιμο’; Παιδιά του εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012.

Λαγάνη, Ειρήνη, «Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στη Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο-Κομινφόρμ (1948-1956)» Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005.

Λαγάνη, Ειρήνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου στις συμπληγάδες του Ψυχρού Πολέμου» στο Λη Σαράφη-Ειρήνη Λαγάνη-Δέσποινα Παπαδημητρίου-Μαρία Σπηλιωτοπούλου (επιμ.) *Αποτυπώσεις της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπαστράτη*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2021.

Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2021.

Λυμπεράτος, Μιχάλης, «ΚΚΕ και σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Μακεδονία 1941-1944» στο Μνήμων, τεύχος 20, Αθήνα: 1998.

Μητσόπουλος, Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*. Αθήνα, Οδυσσέας, 1979.

Μιχαηλίδης Γιώργος, *Βαλκανική Αριστερά και εθνικά ζητήματα στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, 1946-1956 (Ελλάδα-Βουλγαρία-Γιουγκοσλαβία)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2019.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία» στο Βασίλης Κ. Γούναρης, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκης, 2004.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (1944-1954) στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005.

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος, «με αφορμή την πρώτη αφαίρεση ιθαγένειας “αντεθνικώς δρώντων εις το εξωτερικόν” : μερικές επισημάνσεις», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 15, Σεπτέμβριος 2013.

Μποντίλα, Μαρία, «Μείνανε Έλληνες: Η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων» στο Άννα Καραπάνου (επιμ.) *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017.

Νικολαΐδου, Ελένη, «Καλή πατρίδα, σύντροφε!», Αθήνα, Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, 2023.

Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”» στο Άννα Καραπάνου (επιμ.) *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017.

Πασχαλούδη, Ελένη-Δορδανάς Στράτος «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία, 1946-1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση» στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017.

Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμνηστία των νικητών στη “δικαίωση” των ηττημένων», στο Νίκος Δεμερτζής-Ελένη Πασχαλούδη-Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.

Ρόρη, Λαμπρινή, «Από τον “δωσίλογο” Μητσοτάκη στη “νέα Βάρκιζα του ’89”. Η μνήμη της δεκαετίας του ’40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν-Τασούλα Βερβενιώτη-Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης Δαλαμβούκης-Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008.

Σάμιος, Γιώργος, «Φλωράκης, Χαρίλαος, Ο πολιτικός πραγματισμός ενός κομμουνιστή ηγέτη», στο Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του ’80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, Λάρισα, Έλλα, 2002.

Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η αποκατάσταση των Ελλήνων επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων*, Λάρισα, Έλλα, 2002.

Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η εθνική ταυτότητα των εκπατρισμένων μετά τον εμφύλιο των Ελλήνων. (Το παράδειγμα της Πολωνίας)*. Λάρισα, Έλλα, 1999.

Συλλογικό, «*Καλή πατρίδα...*». *Ελληνικές κοινότητες πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.

Τζούκας, Βαγγέλης, «Εθνική Αντίσταση», στο Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του ’80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Troebst, Stefan, «Η δράση της Οχράνα στους νομούς Καστοριάς, Φλώρινας, Πέλλας», στο *Η Ελλάδα 1936-44, Πρακτικά Συνεδρίου, επιμέλεια Σβορώνου Ν. και Φλάισσερ Χ.*, Αθήνα:1989.

Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη (1945-1989)*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013. Τσέκου, Κατερίνα, «Πρόσφυγες» στο Βασίλης Βαμβακάς-Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του ’80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Αθήνα, Το Πέρασμα, 2010.

Τσίβος, Κωνσταντίνος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: Εκπατρισμός-εγκατάσταση-επαναπατρισμός» στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας, Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2017.

Τσίβος, Κωνσταντίνος, «Υπερορία και κινητικότητα: η μετακίνηση 800 προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956», *Αρχειοτάξιο*, τεύχος 24, Δεκέμβριος 2022.

Φαράκος, Γρηγόρης, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας» στο Ευτυχία Βουτυρά-Βασίλης-Δαλκαβούκης-Νίκος Μαραντζίδης-Μαρία Μποντίλα (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα, Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005.

Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση: Θεσμική ενσωμάτωση και συμβολικός αποκλεισμός της κομμουνιστικής αριστεράς (1974-1981), στο Μάγδα Φυτιλή-Μάνος Αυγερίδης-Ελένη Κούκη, *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2022.

Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “Εχθρών του Έθνους” (1981-1989)», στο Μάγδα Φυτιλή-Μάνος Αυγερίδης-Ελένη Κούκη, *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2022.

Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι», στο Μάνος Αυγερίδης-Έφη Γαζή-Κωστής Κορνέτης (επιμ.) *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.